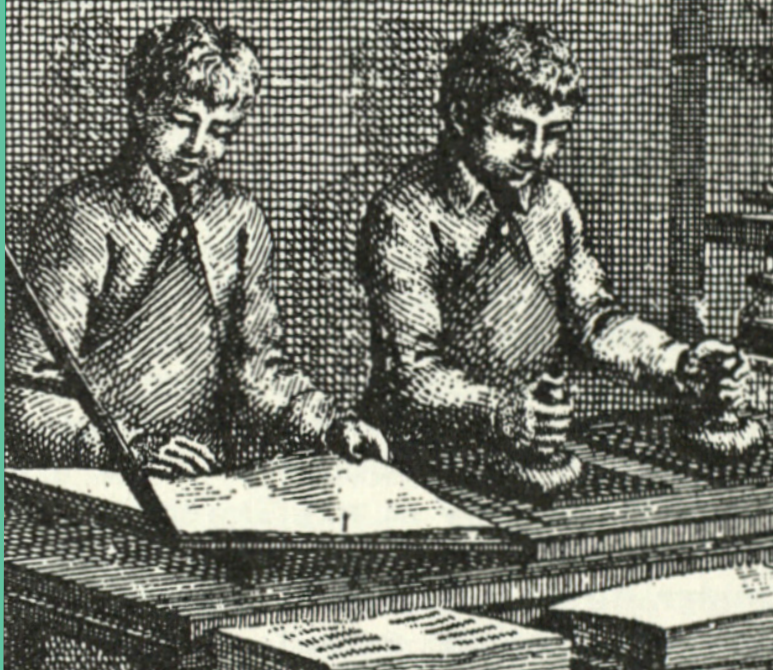

Meddelanden från
Svenskt visarkiv

53

Skillingtryckarna

Skillingtrycksproducenter under det långa 1800-talet

Eva Danielson

MEDDELANDEN FRÅN SVENSKT VISARKIV 53

Eva Danielson

Skillingtryckarna

Skillingtrycksproducenter under det långa 1800-talet

Svenskt visarkiv/Musikverket
STOCKHOLM 2019

Svenskt visarkiv/Musikverket
© 2019 Eva Danielson
Layout och omslag: Wille Wilhelmsson
Bild, omslag: Hämtad ur *Grafisk uppslagsbok* 1950–51 (källa okänd)
Tryck: AJ E-print AB, Stockholm 2019
ISSN 0081-9832

Innehåll

DE SOM TRYCKTE VISOR

Inledning.....	8
Konstförvanterna	10
Lärlingarna	10
Sättarna	11
Tryckarna	12
Inköp och omkostnader	16
Import eller hemgjort	16
Avlöning – eller inte	18
Tryckerierna	22
Före 1800.....	22
De vandrande konstförvanterna.....	24
Boktryckarna.....	26
Alla dessa änkor	29
Ett "vanligt" tryckeri.....	32
Vad de tryckte	33
Tekniska framsteg.....	37
Skillingtrycken	40
Åtta sidor eller fyra	42
Fraktur eller antikva.....	47
Pappret.....	51
Försäljning och försäljningsställen	55
Priser och rabatter	60
Upplagor	62
Arkivleveranser och trycklistor	65
Förläggarna	68
Stockholm.....	68
Göteborg	72
Malmö.....	77
Norrköping.....	79
Övriga landet	83
De ambulerande förläggarna	84
Köparna	89

KATALOG ÖVER SKILLINGTRYCKARE

Kommentar och källor.....	96
---------------------------	----

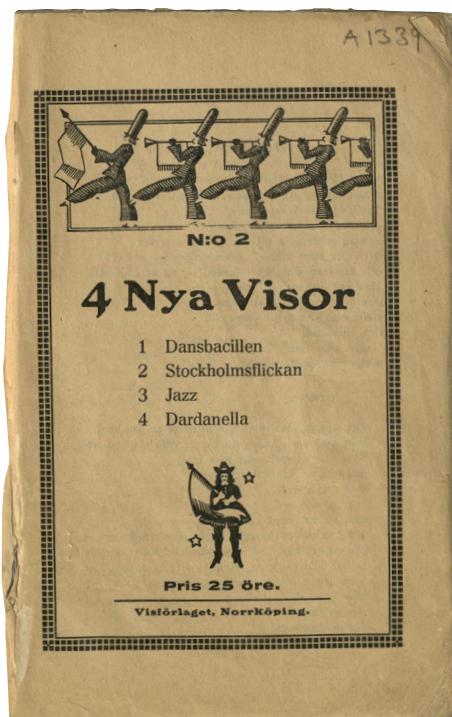
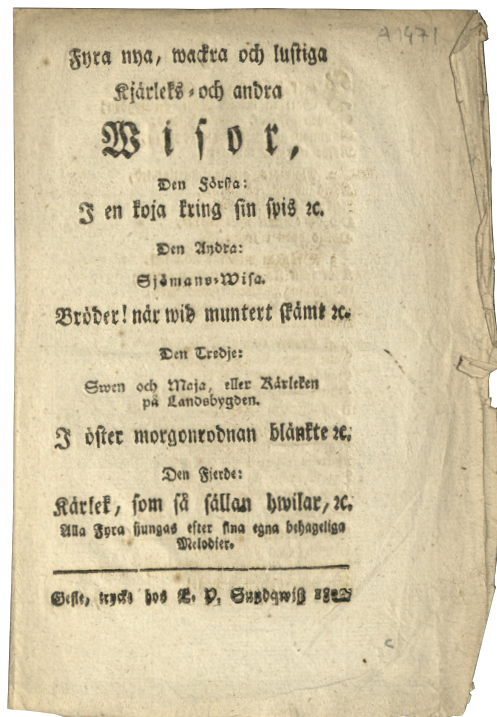
Katalogen.....	103
----------------	-----

Arboga	103
Eksjö.....	104
Eskilstuna	105
Eslöv.....	106
Falkenberg	106
Falköping	107
Falun	108
Filipstad	112
Gävle.....	113
Göteborg.....	116
Halmstad	122
Hedemora.....	125
Helsingborg.....	125
Hudiksvall	126
Härnösand	127
Jönköping.....	129
Kalmar.....	132
Karlshamn.....	135
Karlskrona.....	137
Karlstad.....	140
Kristianstad.....	141
Kristinehamn	142
Köping.....	143
Linköping.....	144
Luleå	148
Lund.....	149
Malmö	154
Mariefred.....	159
Mariestad	160
Nora	162
Norberg	163

Norrköping.....	163
Nyköping.....	169
Piteå	170
Sala	171
Skara	172
Skellefteå.....	174
Skänninge.....	175
Skövde	175
Stockholm	176
Strängnäs	216
Sundsvall.....	218
Söderhamn	223
Söderköping.....	224
Uddevalla	224
Umeå.....	225
Uppsala.....	226
Varberg.....	233
Vimmerby.....	234
Vänersborg.....	236
Västervik	237
Västerås	238
Växjö	240
Örebro.....	244
Östersund	246

FÖRTECKNING/REGISTER

Källor och litteratur.....	250
Register över skillingtryckare.....	256
Personregister	262

Ett skillingtryck från början och ett från slutet av den period som skildras här, vart och ett typiskt för sin tid.

De som tryckte visor

Inledning

UNDER SENARE ÅR har ett nyvaknat intresse för skillingtryck resulterat i ett antal arbeten som i de allra flesta fall behandlar vistexternas innehåll ur olika aspekter. Vem som tryckt visorna ifråga brukar många gånger inte ens nämnas. Det har däremot intresserat mig i många år. Det var ändå boktryckarna som oftast avgjorde om vistexter skulle tryckas, vilka och hur många visor trycken skulle innehålla. Det var de som tryckte dem, oftast på eget förlag, och sedan sålde dem. Här vill jag ge huvudrollen till vistrycksproducenterna – skillingtryckarna. Jag vill också föra fram vistrycken som hantverksprodukt och handelsvara. Det var säkerligen så boktryckarna såg på dem i första hand. Särskilt under första hälften av 1800-talet och dessförinnan var de en viktig del av försörjningen för boktryckaren. Att förstå under vilka förhållanden och i vilken miljö de arbetade borde kunna ge ökad förståelse för varför de tryckte just skillingtryck. I en del fall är det beställare utifrån som tar initiativ till tryckning, vilket också har sitt intresse.

I den här studien vill jag titta närmare på vilka tryckerier det var som tryckte skillingtryck under 1800-talet – närmare bestämt det långa 1800-talet, med en början under 1700-talets sista decennier och till slutet på 1920–1930-talen, då de sista regelrätta skillingtrycken gavs ut. De kommer alla att presenteras i bokens andra del, som är en katalog över skillingtryckare, och där finner man också uppgifter om mina huvudsakliga källor, som delvis är desamma även för detta första avsnitt. Här har jag dessutom använt mig av en hel del litteratur om tryckförfarande, där framför allt museimannen och bokhistorikern Bengt Bengtssons skrift om Stockholms konstförvanter (typografer) under 1800-talets första decennier har varit en veritabel guldgruva.

Skillingtryck har sedan lång tid tillbaka ansetts viktiga för tryckeriernas ekonomi – åtminstone för små landsortstryckerier kunde visorna vara den ”enda lilla nödpenning” de kunde ta till, detta enligt tryckeribranschen själv i skepnad av Boktryckerisocieteten. Det var en sammanslutning av boktryckarna själva; benämningen boktryckare används om ägarna till tryckerierna. Denna deras åsikt framfördes 1757, och ärendet var uppe till behandling på grund av ett klagomål från en landshövding mot innehållet i ett vistryck. Societeten

hade nog helst velat förbjuda tryckning av visor helt och hållet anar man, för att slippa allt bråk om dessa mindervärdiga tryckalster, ”hoptals mäst onyttiga ting för de minst värdiga ämnen för bokpressars sysselsättande”. Av omsorg om fattiga boktryckares försörjning måste de ändå få finnas kvar, men ofoget att inte sätta ut tryckort och tryckår borde stävas.¹

Detta försök ska vi återkomma till, här ska bara sägas att det i stort sett misslyckades även denna gång – man hade försökt förut. Skillingtrycken fortsatte att utkomma, med eller utan tryckår, som de gjort i alla år. Att de säkert kunde vara bra att ta till för en boktryckare som fick för få beställningar, eller hade en lucka mellan två arbeten, är helt klart. Arbetsstyrkan måste hållas sysselsatt och pressarna användas. Det kunde också vara så att man fått en stor beställning, något som skulle ta månader eller rent av år att trycka, och ingen betalning var att vänta förrän det var klart. Så var förmodligen fallet för Sveriges allra förste boktryckare, Johan Snell, som 1483 var i färd med att trycka ett verk som upptog honom i närmare ett år. Under tiden tryckte han, inte visor såvitt man vet, men en bilderbok som han redan tidigare hade tryckt i Köpenhamn och visste att han kunde sälja för att få in pengar snabbare. På samma vis kunde mindre trycksaker som skillingtryck och folkböcker komma till pass. Men var det verkligen enda skälet att trycka dem – och skämdes man när man gjorde det?

1 Bring 1943 s. 49.

Konstförvanterna

OM NU BOKTRYCKARNA verkligen kände motvilja mot ovärdiga trycksaker som skillingtryck kanske det hade sin grund i yrkesstolthet och synen på sig själva som förmer än andra hantverkare. För att kunna trycka böcker krävdes en viss bildning. Man behövde vara mer än bara hjälpligt läskunnig, och det var inte vem som helst för några sekler sedan. Man fick också gärna vara språkkunnig – böcker trycktes på betydligt fler språk än svenska. Det var helt enkelt en konst att trycka en bok, och den benämning på sig själva som de länge använde var *konstförvant*.² Här märks det tyska inflytande som länge var påtagligt inom boktryckeribranschen – ordet kommer av tyskans *Kunstverwandter*, medbroder eller kollega i konsten. Slutledet har vi också i de mer välbekanta bundsförvant och anförvant. Ordet konstförvant har använts i svenskan sedan tidigt 1700-tal och betecknade en färdigutbildad sättare eller tryckare. Det lades bort vid det första typografmötet 1883, då deltagarna själva beslöt att i stället kalla sig just typografer.³

Lärlingarna

Utbildningen till konstförvant tog lång tid.⁴ Oftast började man som lärpojke i 13–14-årsåldern, ibland till och med från 12 års ålder. Lärpojken blev inskriven hos tryckeriägaren genom ett kontrakt mellan honom och pojken föräldrar. Lärlingstiden beräknades till mellan 6 och 8 år, men kunde eventuellt kortas om lärlingen var äldre när han började. Minst 4–5 år måste man i alla händelser räkna med.⁵ Färdigutbildad gesäll kunde man vara i 19–20-årsåldern eller senare.

Det var vanligt att de yngsta lärpojken, ”gossarna”, användes till diverse småsysslor. De fick ofta springa ärenden, och i de dagliga sysslorna ingick att elda i tryckeriet, att städa där, och att hämta vatten bland annat. I början fick de ingen lön, men kost, logi och kläder. Logiet var nästan alltid i själva tryckeriet

² Bring 1943 s. 9.

³ SAOB, Grip 1981 s. 9.

⁴ Fakta i det följande om förhållanden på tryckerier och om utbildningsgången är huvudsakligen hämtade från Bengtsson 1946, med kompletterande uppgifter ur bland annat Nordin 1881 och Grafisk uppslagsbok.

⁵ Wessel 1926 s. 28.

där man kunde ordna med primitiva sovplatser åt gossarna, mera sällan i någon angränsande lokal där lärlingarna delade rum. Lärlingstiden var på det hela taget en minst sagt svår tid för de stackars pojkarna, som nog oftast var hungriga och smutsiga och ofta fick stryk och blev hunsade, särskilt av gesällerna. Arbets-tiden för samtliga anställda var från sex på morgonen till åtta på kvällen med middagsrast mellan klockan 1 och 2, alltså 13 timmars arbetsdag.

Så småningom fick de börja lära sig yrket på allvar, och efter en tid började också kontant ersättning för kost och kläder utgå. Däremot var det vanligt att man bodde kvar i tryckeriet hela lärlingstiden. Även utlärdas gesäller och konstförvanter kunde bo hos boktryckaren; det gällde troligen mest de yngre och ogifta konstförvanterna. De som inte bodde där fick i stället hyrespengar.

I allmänhet lärde man till antingen sättare eller tryckare, även om det gärna sågs att man kunde klara bådadera som färdigutbildad. Tryckarens arbete var mera fysiskt krävande, åtminstone i äldre tid, och det kanske ibland avgjorde vilket man blev. För en blivande sättare var läsförmågan avgörande, man måste snabbt kunna tyda ett handskrivet manus. Pojkarna fick knappast välja själva. Faktorn kan ha varit den som avgjorde, han och tryckeriets behov; till exempel behövde man i allmänhet fler sättare än tryckare. Faktorn var en erfaren konstförvant som blivit arbetsledare på tryckeriet. Ofta var han i praktiken föreståndare för tryckeriet, särskilt i de många fall då ägaren inte själv var yrkesman. På stora tryckerier kunde det finnas en tryckarfaktor och en sättarfaktor. Förr användes titeln faktor inom många olika verksamhetsområden, och den har fortsatt att användas i tryckeribranschen även sedan den på andra håll hade bytts ut mot benämningar som verkmästare, förman eller arbetsledare.⁶

Sättarna

Man får förmoda att bland det första en lärling fick göra var att bekanta sig med alla de specialuttryck som förekommer inom yrket. Termerna kan ibland få en okunnig utomstående att tro att det är fråga om ett främmande språk – det är det också delvis, mycket är försvenskad tyska. Det började med att lärlingen fick en äldre kamrat, en *anföregespan*, som skulle hålla i hans utbildning. Han fick bekanta sig med *regalen*, det pulpetliknande arbetsbordet där *kasten* stod uppgillrad med alla typer i sina fack, lagom lutande för att ge god överblick. Den var delad i två för att inte bli för otymlig – den rymde ca 40 kilo stil när

6 SAOB.

den var fylld med alla de typer sättaren behövde. På kasten satte man fast *tenakeln*, den ställning där manuskriptet fästes. Efter att ha bekantat sig med indelningen av kasten och börjat memorera i vilka fack bokstäverna låg fick gossen börja pröva på att hantera *vinkelhaken* på rätt sätt för att i den sätta sitt livs första rad, upp och ner och spegelvänd; det tog nog en stund bara att vänja sig vid det. Vinkelhakar, eller sätthakar, fanns i många olika längder beroende på vad som skulle sättas. Den hade fasta kanter på två sidor, medan ena kortsidan var ställbar. I början av 1800-talet var vinkelhaken troligen fortfarande gjord av trä, senare av metall. För att inte bli för tung rymde den bara några få rader. Från vinkelhaken flyttades raderna vartefter de blev klara till *sättskeppet*, som var en rektangel i plåt med träkanter på långsidorna och ena kortsidan. Lärpojken anförtröddes bara slätsättning till en början, det vill säga löpande text med ett och samma typsnitt och utan finesser som rubriker, sidnummer och annat, det skötte ombrytaren senare. Däremot fick han öva på korrigering. För att lossa en bokstavstyp som hamnat fel och skulle bytas ut behövde man en *ålspets*, en smal liten syl. Därefter tog man upp typen med en *korrigertång* eller med fingrarna. Trähandtaget på ålspetsen kunde användas till att trycka ner den utbytta typen på plats.

När en boksida efter ombrytning låg färdigsatt på skeppet kunde den flyttas över till tryckformen och förberedas för att tryckas tillsammans med de andra sidor, kolumner, som skulle in på samma tryckark. För att placera dem rätt krävdes en mer erfaren sättare än lärpojken. När det var gjort var sättarens del av processen avslutad. Efter tryckning återstod det för lärpojken av lägga av, vilket helt enkelt innebar att tryckformarna tömdes på typer, som efter rengöring skulle sorteras in på rätt plats i kasten igen, eller läggas åt sidan efter sortering tills de behövdes igen.

Tryckarna

En tryckerilärning fick ännu fler nya ord att lära sig när han skulle bekanta sig med tryckpressen. Vi förutsätter att det ännu är fråga om en handpress av trä, som var det enda som stod till buds i början av 1800-talet. Pressarna hade inte förändrats särskilt mycket sedan boktryckerikonstens början. Smärre förbättringar hade naturligtvis gjorts, men ingenting som ändrade arbetssättet i grunden. Och träpressarna blev kvar länge, även sedan allt fler tryckerier skaffat sig järnpressar, som för övrigt hanterades på ungefär samma sätt. Bengt Bengtsson sammanfattar de viktigaste krav som ställdes på en tryckare: "Att känna pressen till alla dess delar

Två gossar i arbete, den högra med färgbollar.

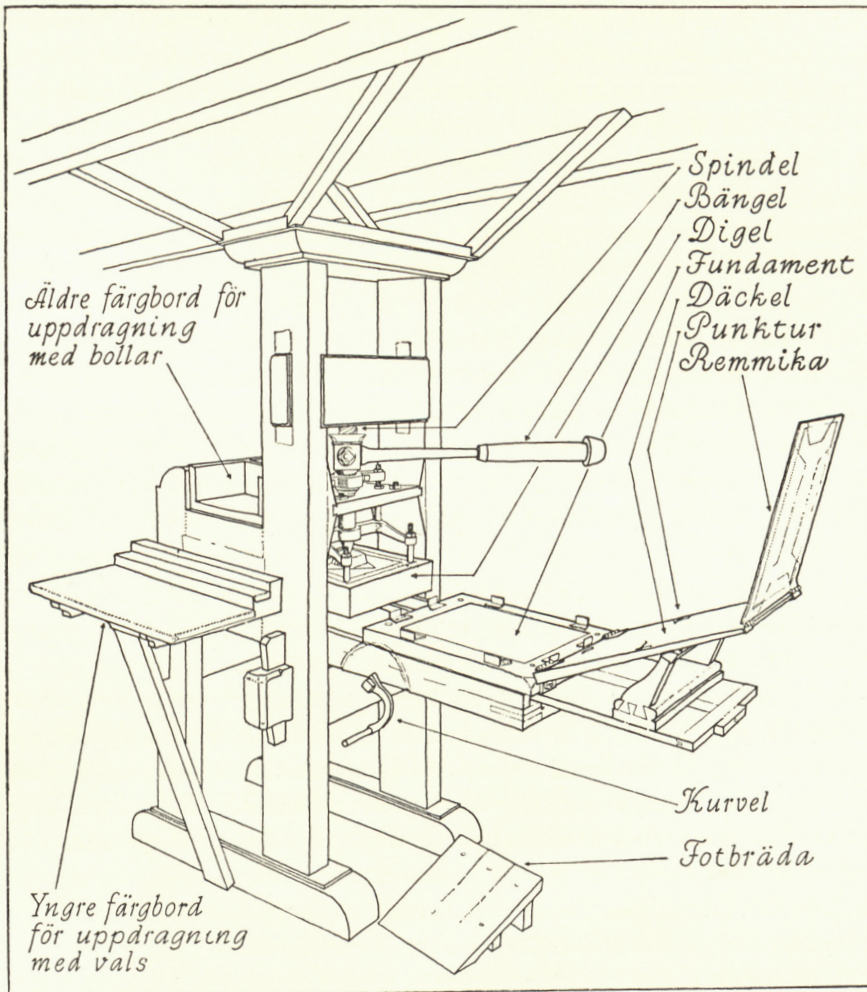
(ja, t.o.m. kunna tillverka en träpress), att kunna koka fernissa och blanda färg, att kunna fukta papper på det för varje sort lämpligaste sättet, att tillverka och sköta färgbollar och längre fram valsar och till sist insikter i själva tryckningskonsten, där ha vi de kunskaper som krävdes av en god tryckare under den tid, då träpressarna ännu dominerade våra tryckerier.”⁷

Det första som skulle göras inför tryckning var något som man brukade sätta lärlingar på, nämligen att färga in tryckformen med trycksvärta. Till det använde man länge *färgbollar*, som var en liten rund träskiva med svarvat handtag. På skivan fästes ett mjukt skinn som stoppades med tagel eller ull så att det bildades ett halvklot. Färgbollarna infärgades med trycksvärtan mot en *färgsten* och trycktes sedan mot formen där färgen skulle fördelas så jämnt som det bara var möjligt. Man hade en färgboll i var hand. Det var tydligen svårt att få det riktigt jämnt, men det var mycket viktigt för ett gott resultat. Momentet, som kallades *uppdragning*, behövde göras om för varannan eller var tredje tryckning. Färgbollarna var förbrukningsvaror som slets ut och behövde bytas ganska ofta. De ersattes senare av valsar som färgades in med en förbättrad valspasta, som gjorde det betydligt lättare att sprida färgen jämnt. Det gick dessutom snabbare och resultatet blev jämnare och bättre.

Den infärgade tryckformen placerades på *fundamentet* där den skruvades eller kilades fast. Fundamentet visas i utdraget skick på bilden på nästa sida. Nästa steg var att ta ett lagom fuktat pappersark och fästa det på *däckeln* med hjälp av *punkturnerna*. *Remmikan* fälldes ner över däckeln och pappret. Remmikan var en metallram med ett papper spänt över. I pappret var partier utskurna som exakt

⁷ Bengtsson 1946 s. 100.

Träpressen

Ritning av en gammal träpress från ett Stockholmstryckeri.

motsvarade tryckytorna, så att de var det enda som låg emot tryckformen, medan pappret skyddade marginalerna mot eventuella fläckar av trycksvärta. Så fälldes remmika och däckel ner över formen på fundamentet, och med hjälp av *kurveln*, som var en vals med remmar fästade vid fundamentet, vevades fundamentet

in under *digeln*, som sänktes ned över tryckformen genom att tryckaren drog bängeln mot sig. Därmed var tryckningen klar, och arket kunde tas loss och bytas ut mot ett nytt.

Träpressen hade den svagheten att den bara kunde utöva tillräckligt tryck på en begränsad yta. Digeln var därför inte så stor, i allmänhet hälften så stor som fundamentet och tryckformen. Man måste därför trycka två gånger på varje sida av arket: man sköt in formen halvvägs under digeln, tryckte, och sköt så in resten för att trycka också på andra halvan. Det sinkade naturligtvis tryckprocessen. Dessutom måste tryckaren ideligen vänta på att uppdragaren skulle hinna färga in tryckformen på nytt, vilket säkert irriterade honom eftersom han jobbade på ackord och hade betalt per tusen ark. När valsarna så småningom ersatte färgbollarna gick infärgningen som sagt betydligt fortare och uppdragaren kunde hålla jämn takt med tryckaren.

Inköp och omkostnader

UNDER 1800-TALETs första decennier var det inte mycket man kunde köpa färdigt av allt det som behövdes för tryckprocessen. Själva tryckpressen kunde man eventuellt tillverka själv, men vanligare var att man beställde den hos en snickare. Beslagen och den stora skruv som pressade ned digeln mot tryckformen fick beställas hos en smed. En färdig handpress i trä tycks ha kostat mellan 150 och 200 riksdaler att få gjord, och den tog minst ett halvår att tillverka. Smedens del i tillverkningen kostade dubbelt så mycket som snickarens.⁸ Åtminstone i Stockholm var tryckerierna tillräckligt många för att det skulle finnas några snickare som var specialiserade på att tillverka materiel åt tryckerierna. Om snickaren inte var van att bygga pressar måste han få noggranna instruktioner och ritningar, och kanske han rent av behövde hjälp, eller övervakning, på plats av någon från tryckeriet så att allt skulle bli riktigt. Det var inte bara pressar snickaren skulle tillverka, han gjorde också kaster, regaler, skepp och sättbrädor – man behövde massor av dem alla. 1806 kostade fyra par kaster 10 riksdaler 32 skilling. Trädelarna till färgbollarna gjordes av en svarvare: 1807 kostade de 20 skilling per par.⁹

Import eller hemgjort

Ingredienserna till trycksvärtan, linolja och kimrök, beställdes från utlandet men den tillverkades sedan ofta på hemmaplan. En sats kunde bestå av 50–70 kannor (2,6 l) olja som 1798 kostade 40 skilling kannan och 1806 1 riksdaler 16 skilling. Innan den blandades med kimröken skulle oljan kokas tills den tjocknade, och det var en mycket eldfarlig procedur eftersom oljan lätt kunde börja brinna eller rent av förorsaka en explosion. Den brukade därför utföras sommartid, utomhus och på behörigt avstånd från bebyggelse, men olyckor inträffade ändå då och då.¹⁰ Till råga på allt blev den hemgjorda färgen inte alltid av särskilt god kvalitet. Betydligt bättre tryckfärg gick att beställa från utlandet,

8 Bengtsson 1946 s. 18, 74, 109.

9 Bengtsson 1946 s. 109, 113.

10 Bengtsson 1946 s. 113.

men det var också åtskilligt dyrare. Importen finns inte dokumenterad förrän från och med 1829. De första fem åren låg summan av importen på omkring 100 riksdaler banko per år, för att börja stiga från 1834 – då fanns det ett antal stora pressar att försörja med färg, och troligen började man också ställa större krav på kvalitet. År 1850 uppgick importen till 5 893 riksdaler banko.

En annan importvara var stil. Av och till fanns det inhemska stilgjuterier: från 1800 till 1809 fanns det Marquardska stilgjuteriet i Stockholm, som då var stadens enda och kunde förse andra tryckerier med frakturstil – antikvastilar köpte man tydligen hellre i Tyskland eller Frankrike. I Örebro fanns det Lindhska stilgjuteriet, och i Lund Berlings, men de kunde knappast försörja landets samtliga tryckerier, även om de ännu inte var så många. 1815 tillkom Johan Pehr Lindhs stilgjuteri i Stockholm, inköpt från Köpenhamn och därefter utvidgat. Efter hans död 1820 köptes det av Norstedts, och 1834 tillkom Lars Johan Hjertas stilgjuteri. Båda dessa tryckerier behövde säkert det mesta för egen del. Stil var uppenbarligen något man behövde mängder av, i alla tänkbara stilsorter och storlekar. Blytyper var ganska ömtåliga och kunde lätt bli skadade eller slitna och måste bytas ut. Bouppteckningen efter C.F. Marquard 1809 förtecknar de bokstavsformer man oundgängligen måste ha: antikva, kursiv, fraktur: grov, fin och finare, och schwabach, alla i ett antal olika typsnitt – det skapades ständigt nya, och det gällde att hänga med. Stil köptes i skålpund (0,425 kg), och Marquards stilförråd vägde, enligt bouppteckningen, omräknat ungefär 3,5 ton. När Johan Hörberg avled 1837 fanns i hans ganska stora tryckeri stil som vägde närmare 7 ton. Förutom sedvanliga fraktur, antikva, kursiv och schwabach fanns där också ytterligare typformer, enligt uppgift: ”anglosaxisk, gotisk, grekiska, hebreiska”. Andelen antikvastil jämfört med fraktur var för övrigt betydligt större hos Hörberg än hos Marquard 20 år tidigare – det var säkert en allmän tendens att allt oftare använda antikvan, till skillnad från de gotiska stilarna fraktur och schwabach.

Importen av stil mellan 1815 och 1850 visar samma stigande tendens som färgimporten. Summan varierar kraftigt från år till år, men fram till och med 1824 ligger den under 1 000 riksdaler banko med två undantag, därefter ligger den över 2 000 med ett undantag, och landar på över 15 000 år 1849 och närmare 12 000 året därpå.¹¹

Papper måste också importeras i stor utsträckning. Bristen på inhemskt papper var ett ständigt problem, egentligen ända fram till mitten av 1800-talet. Det tillverkades av lump, som var en bristvara. De tryckerier som skaffade egna

11 Bengtsson 1946 s. 109ff, tabell s. 115.

pappersbruk använde säkert praktiskt taget allt för den egna produktionen. Jag återkommer till pappersproblemet.

Det är helt klart att det var mängder av inköp och praktiska bestyr som måste ordnas innan man ens kunde börja trycka något – bara en sådan sak som taglet till färgbollarna tycks ha varit ett ständigt bekymmer, åtminstone för Johan Pehr Lindh i Stockholm, som ideligen skriver om detta till sin bror Per Magnus i Örebro. Taglet stoppade man in under skinnet på färgbollarna. Tydligen måste det ganska ofta bytas ut, och 1816 kostade det 1 riksdaler 32 skilling riksgälds per skålpund. Dessutom skulle det helst krusas med en speciell teknik för att bli riktigt bra, och att få tag i någon som verkligen kunde det var ännu ett bekymmer. J.P. Lindh visste uppenbarligen precis hur det skulle gå till, men boktryckaren själv kunde ju inte syssla med sådant. ”Försök att inöfva 2ne gossar härtill vid lediga stunder” skriver han till brodern, som skulle förse honom med tagel.¹² Ännu en syssla att sätta de arma lärlingarna på!

Avlöning – eller inte

Många av de anställda på ett tryckeri arbetade på ackord, ”på beräkning”. Sättaren fick betalt per ark. Omkring 1810 kunde det betyda 2 riksdaler per ark, några år senare 2½ riksdaler. Vad summan än var hängde lönen på hur snabb och skicklig sättaren var. Det finns åtskilliga exempel på att en snabb sättare kunde tjäna riktigt bra, någon gång bättre än sin faktor. Men det hängde också på vilka uppdrag han fick. Avancerade jobb, som till exempel tabeller, betalade sig bra, medan en del andra jobb helt enkelt inte gick att tjäna så mycket på. En sättares kassabok som han förde ett antal år på 1830–1840-talen visar att han 1834 kunde tjäna så olika som 4 riksdaler en vecka och 14 nästa, och allt däremellan andra gånger. Han var en duktig sättare; på 1840-talet började han arbeta på Norstedts där han tycks ha specialiserat sig på tabellsättning. För en tabellsida kunde han få ungefär tre gånger så mycket som för en sida vanlig löpande text. Vår sättares kassabok visar att han under åren på Norstedts kunde tjäna mellan 12 och 16 riksdaler i veckan. På ett annat tryckeri under samma period kunde de yngsta sättarna tjäna så litet som 3:24 i veckan.¹³ Och något närmare vår egen tid, kring år 1900, berättar en ovanligt rask sättare att han en tid tjänade 40 kronor i veckan medan de arbetskamrater som hade veckolön bara fick 24 kronor.¹⁴

¹² Bengtsson 1946 s. 112f.

¹³ Bengtsson 1946 s. 50ff.

¹⁴ Rehnberg 1951 s. 72.

Även tryckarna arbetade i allmänhet på ackord. En viss summa per 1000 ark var det vanligaste. Vilken summa det blev fråga om varierade dock beroende på om tryckaren var ensam vid pressen, eller om han assisterades av en gosse, som inte fick betalt, eller av en gesäll, som också skulle ha betalt. Med två vid pressen kunde man komma upp i omkring 100 tryck i timmen vid en träpress. Tryckaren kunde få ut hela betalningen för att själv ersätta gesällen, eller så betalade principalen var och en. Ett stycke in på 1800-talet märks det att man börjat inse att det ibland kunde vara en vits med att låta även gossen få litet pengar: det sporrade honom så att tryckningen gick fortare. J.P. Lindh gav år 1811 sin tryckare 32 skilling för 1000 ark och gossen 24 skilling om dagen och fick på det viset upp hastigheten till 16 à 19 tusen i veckan, ungefär 3000 om dagen.

Det var betydligt vanligare att man var två vid pressen, då den ene skötte uppdragningen, det vill säga färgade in tryckformen, och dessemellan såg till att det var tillräckligt med färg på bollarna. Trots att detta helt klart inte var någon lätt sak var det i allmänhet gossen som skötte den sysslan. Det tryckaren inledningsvis behövde göra var betydligt svårare och måste ombesörjas av en erfaren person: tillriktningen. Det innebar bland annat att sätta tryckformen på plats och göra den helt klar, den skulle fästas ordentligt, typerna skulle försiktigt slås ner och jämnas till, klappas, med klubba och klappholts, ett trästycke som var klätt med läder. Man gjorde en första tryckning, ett tillriktningsark, som användes för att kunna lägga pappret rätt på däckeln med hjälp av punkturerna och nålar som stacks genom pappret. Arket måste ligga exakt rätt: när man sedan tryckte på andra sidan skulle kolumnernas kanter precis täcka varandra. Dessutom kunde det behövas upplappning, vilket innebar att fästa olika tjocka papperslappar på däckeln där det behövdes för att jämna ut eventuella skillnader i höjd på tryckformen eller digeln.

Allt det här gjorde naturligtvis att det tog en god stund innan man kunde komma igång med själva tryckningen. Troligen var det anledningen till att det förekom att de första 500 arken betalades med samma summa som de följande tusen. Det var också på tal att man skulle få mer betalt vid små upplagor – förberedelserna var ju desamma även vid en liten upplaga. Det är osäkert om det genomfördes, men borde absolut ha varit befogat när det till exempel gällde brud- och gravskrifter som var bland de vanligaste trycksakerna under 1800-talets första decennier. De beställdes säkert sällan i mer än 100 ex. och ofta betydligt färre. I alla händelser började tryckarna på 1840-talet att få betalt särskilt för tillriktning och upplappning.¹⁵

¹⁵ Bengtsson 1946 s. 100ff.

Faktorn hade i allmänhet fast lön, som kallades "visse penningar". Johan Hörberg var faktor hos J.P. Lindh innan han grundade sitt eget tryckeri 1823. Där fick han en veckolön på 9 riksdaler riksgälds och "kost och klädtvätt i Huset och små accidentier vid tryckeriet att fritt disponera". Det senare betydde att han kunde få trycka till exempel blanketter, formulär, visitkort och liknande accidenser på sin fritid och behålla förtjänsten. Senare fick han lönen höjd till 11 riksdaler och eget rum. I början hade han delat rum med bokhållaren. En sådan fanns alltså också vid Lindhs ganska stora tryckeri, som också hade ett stilgjuteri. Att tryckerier hade kontorspersonal har det annars inte framkommit uppgifter om – troligen fick boktryckaren vara sin egen bokhållare i de flesta tryckerier. Hörbergs lönevillkor måste ha gällt tiden före 1820, då Lindh avled och tryckeriet såldes. Åtskilligt senare, 1845, hade faktorn hos P.G. Berg 12:18 i veckan, alltså obetydligt mer än Hörberg fått 25–30 år tidigare.¹⁶

Det stod naturligtvis boktryckaren fritt att ge sina anställda så mycket, eller litet, han ville. Det är sannolikt att Hörberg var en ovanligt duktig faktor, eftersom han sedan blev en framstående boktryckare med eget stort tryckeri. Kanske Lindh gav honom mer än genomsnittet för att få behålla honom. Jag har hittills inte kommit in på de personalproblem man tycks ha haft ganska allmänt. Konstförvanter som sa upp sig, eller inte sa upp sig utan bara försvann en dag, och gesäller som gjorde samma sak, var tydligen inte helt ovanligt. Ett annat problem var frimåndagar och det som kallades spatsergång, bådadera innebar att ta ledigt utan tillstånd, ofta för att gå på krogen. Fylleri var uppenbarligen ett mycket stort problem, möjligen som värst under första hälften av 1800-talet. Man kan ju tänka sig vad en berusad sättare kunde ställa till med. J.P. Lindhs ständiga korrespondens med brodern och kollegan i Örebro ger oss än en gång en inblick i villkoren för en boktryckare när han berättar om sina sättare som supit en hel vecka: 11 korrektur och 6 reviderark på ett arbete. Reviderarket var ett sista avdrag före den egentliga tryckningen för att kontrollera att allt var i ordning, vilket det borde vara vid det laget. 9 korrektur och 5 revider på ett annat arbete vid samma tillfälle var inte mycket bättre. Lindh funderar starkt på anställa "raska qvinfolk", något som sannolikt inte blev av den gången, 1811. Det blev aktuellt först långt senare, och det antyddes då att en bidragande anledning kunde vara just att kvinnorna inte gick på krogen.¹⁷ En skribent med egen erfarenhet av tryckbranschen anser att slutet av 1700-talet och de första decennierna på 1800-talet var "Sverges värsta supperiod" då det var nästan regel

¹⁶ Bengtsson 1946 s. 132.

¹⁷ Bengtsson 1946 s. 134.

att konstförvanterna "gingo på byn" och först fram emot torsdagen började arbeta för att få pengar till mat – och mer brännvin.¹⁸

Något som åtminstone delvis kunde ha med dryckenskap att göra var de ständiga förskott somliga arbetare ansåg sig behöva, och fick. Många hade stora svårigheter att betala tillbaka. Man kan av boktryckares kassaböcker se att de anställda har skulder som de då och då betalar av litet på, men det är ofta småsummor, och somliga kom aldrig ikapp. De ständiga skulderna till arbetsgivaren gjorde dem i praktiken livegna. Kanske var arbetsgivarna särskilt frikostiga med förskott till de duktigaste konstförvanterna och gesällerna, eftersom det blev ett sätt att behålla dem; så länge de stod i skuld kunde de inte sluta.

Lärlingarna var billig arbetskraft. Vi har sett att de under sina första år fick all ersättning in natura, och senare enbart ersättning för kost och husrum i de fall de inte åt och bodde hos boktryckaren. Det kostade alltså mycket litet att ha lärlingar, och det utnyttjades periodvis av boktryckarna. 1843 uppstod en debatt om detta. Antalet lärlingar hade ökat, flera tryckerier hade lika många lärlingar som konstförvanter, eller fler, och samtidigt rådde arbetslöshet bland typografer. Ett stort antal av dem protesterade i en skrivelse och påpekade bland annat att alla dessa lärlingar så småningom skulle bli färdigutbildade och då ytterligare spä på arbetslösheten.¹⁹ Någon omedelbar bättring ledde det inte till, 13 år senare var proportionerna mellan lärlingar och konstförvanter desamma.²⁰ Lärlingar kunde efter några år bli väl så användbara som en del konstförvanter och de kostade minimalt. Dessutom kunde de vara en bra reserv med tanke på de personalproblem som har antytts – även om lärlingarna också kunde spatsera, ta frimåndagar och supa till.

18 Wessel 1926 s. 60f.

19 Bengtsson 1946 s. 121.

20 Billow 1934 s. 178.

Tryckerierna

TRYCKERIERNA SOM TRYCKTE skillingtryck är av de mest skiftande slag. Bland annat finns här flera accidenstryckerier som trots sitt uttalade syfte, att trycka blanketter och liknande, tydligen inte tackade nej till beställningar av skillingtryck. De fanns mest i större städer och var i allmänhet inte stora. Den andra extremen är stora tryckerier med en omfattande och varierad produktion som kunde omfatta vetenskapliga verk på flera språk, akademiska avhandlingar, skönlitteratur, teologisk litteratur, flera tidningar och tidskrifter och mycket annat. Det fanns också mer eller mindre renodlade tidningstryckerier. De flesta som tryckte tidningar, och de gjorde praktiskt taget alla utom accidenstryckerierna, tryckte allt möjligt annat också. Men från och med *Aftonbladets* start 1830 blev tidningarna allt större och krävde också större tryckkapacitet. Tidningens grundare, Lars Johan Hjerta, blev snabbt också förläggare och tryckte bland annat mycket stora mängder skönlitteratur på samma tryckeri som han startat för tidningens skull. Men 1848 sålde han civiltrycksdelen, alltså den som inte tryckte tidningen, och därmed tillkom *Aftonbladets* tryckeri som enbart tidningstryckeri. När *Dagens Nyheter*s skapare Rudolf Wall som mycket ung först köpte ett litet tryckeri tryckte han både flera tidningar och diverse annat där, skillingtryck till exempel. När han långt senare startade *Dagens Nyheter* tryckte han de första numren på Hörbergsska tryckeriet på Riddarholmen, men så snart han fick möjlighet till det skaffade han ett eget och där trycktes enbart *DN*.

Före 1800

Den vanligaste sortens tryckeri över huvud taget under större delen av 1800-talet liksom under seklerna dessförinnan är ganska litet, sysselsätter från två–tre till uppemot tio personer och har en eller två pressar. När man tar del av de villkor som gällde framför allt för de tidiga boktryckarna inser man att de behövde all hjälp de kunde få. Nödopen är många. De får inte tillräckligt med beställningar, och den ekonomiska hjälp de utlovats kommer inte alltid, eller är inte tillräcklig. Många, rentav de flesta, av 1600- och 1700-talets boktryckerier kom till på begäran av en biskop, i stiftsstäderna, eller en landshövding, i residensstäderna.

Boktryckaren skulle trycka det kyrkan eller länet behövde få tryckt. I många fall fanns också en skola som kunde behöva läroböcker och skolkataloger. I gengäld skulle boktryckaren få ersättning, någon gång i reda pengar, annars in natura, ofta i form av ett antal tunnor spannmål.

När E.P. Sundqwist grundade Gävles första tryckeri 1761 hade han fått löfte om 400 daler silvermynt årligen för det han tryckte åt landshövdingeämbetet, och dessutom betesmark och "stadsmark" att bygga på – där skulle han väl bygga sitt tryckeri och kanske också sin bostad. Efter ett halvår kunde Kanslikollegium, som hade tillsynen över tryckerierna, konstatera att han hade svårt att försörja sig. Åtta år senare hade han fortfarande inte tillräckligt med beställningar och ville få flytta till Stockholm, men Kanslikollegiet avslag hans ansökan. Sina 400 daler hade han dessutom svårt att få ut. Att han i det läget tryckte mängder av skillingtryck för att ha åtminstone något att trycka utöver sin tidning, *Gefle Weckoblad* (120 prenumeranter), och de få beställningar han tydligen hade, är lätt att förstå. Sitt sista levnadsår, 1802, tryckte han 129 skillingtrycksupplagor; möjligen fler ändå, men så många finns bevarade.

Långt tidigare, omkring 1650, kom boktryckaren Amund Grefwe till Göteborg, ditkallad från Nyköping av superintendenten, stiftets styresman, som ville få dit ett tryckeri. Efter några år klagade Grefwe på att de få beställningar han fick inte räckte till så att han kunde försörja sin hustru och många små barn. Han ville få flytta till Åbo, men i stället fick han privilegium på ett antal böcker, det vill säga ensamrätt att trycka bland annat en psalmbok, Luthers katekes och en ABC-bok. Några år senare hade han otur att förlora en hel skeppslast från Hamburg med papper och stil till tryckeriet, och senare drabbades han av en brand där ett färdigtryckt verk gick förlorat. Då fick han genom kungligt brev del av kyrkotiondet från en församling i närheten.²¹ Grefwe hade kanske inte så stor hjälp av skillingtryck, kundunderlaget var knappast tillräckligt, men av de få bevarade tryck från 1600-talet som är möjliga att attribuera härrör två från honom, ett från Nyköpingstiden och ett från Göteborg.²²

Bränder drabbade påfallande många tryckerier, bland annat en senare ägare av det Grefweska tryckeriet, Samuel Norberg. Han miste en stor nytryckt bibelupplaga i en brand och var på väg att bli totalt ruinerad. Han fick dock hjälp med ett lån så att han kom på fötter igen. Bränder var förr ett gissel för fler än boktryckare, men det var givetvis extra drabbande att bli av med både tryckeriet och en hel nytryckt upplaga som kanske tagit uppemot ett år att färdigställa.

21 K&N s. 209ff, SBL art. Amund Nilsson Grefwe (förf. Hans Gillingstam).

22 KB skillingtryck före 1700, Sa 11, Sv 106.

Abraham Haberegger, som nyligen flyttat till Lund, råcade ut för en svår brand när han just fått tryckeriet klart, och det kom att få efterverkningar i årtal, trots att han genom kungligt brev fick 1000 daler silvermynt för att återuppbygga det.²³ Även en boktryckare i Skara, H.A. Möller, råcade ut för en förödande brand 1719. Han fick tillåtelse att skicka ut insamlingslistor, "stamböcker", kring hela landet för att få hjälp att rusta upp tryckeriet igen. Han skulle också "undfå 20 tunnor årligen af domkyrkotunnan"; det hade hans föregångare också fått, liksom tullfrihet på 50 balar papper, för att det skulle bli billigare för honom att trycka skolans läroböcker och andra nödvändiga böcker.²⁴

Som synes fick de tidiga tryckerierna trots allt en hel del hjälp och uppmuntran från myndigheterna, som mycket gärna såg att det fanns tryckerier åtminstone i stifts- och residensstäderna. Domkyrko- och gymnasieboktryckeriet i Västerås fick faktiskt behålla sitt kyrkotionde på tio tunnor spannmål ända till 1850. I övrigt drogs liknande anslag in i slutet av 1700-talet eller kring 1800. Därefter fick boktryckarna försöka klara sig själva. Det blev lättare med tiden, men man ser en hel del konkurser och nödtvungna försäljningar. Ett annat tecken på lönsamhetsproblem kanske man kan se i de ideliga flyttarna. Ägarna packar ihop sina tryckerier och drar iväg till en annan stad i förvånande omfattning. Det sägs inte någonstans att detta skulle bero på dåligt kundunderlag och bristande beställningar, men det ligger nära till hands att misstänka att boktryckaren hoppades på bättre lycka i nästa stad. Med den tidens kommunikationer borde en flytt av ett tryckeri varit ganska besvärlig och inget man företog i onödan, med en eller flera tunga och skrymmande pressar och ännu tyngre stil, förutom all annan utrustning.

De vandrande konstförvanterna

Det fanns ändå några boktryckare som flyttade så till den grad ofta att det måste ha berott på något mer och annat än missnöje med platsens förutsättningar. Pehr Elias Norman hör definitivt dit. Han intar en särställning på många sätt. Han grundade sitt första tryckeri i Stockholm 1834 och avslutade sitt sista i Norrtälje 1860. Däremellan höll han till på sju olika orter. Oftast flyttade han med sig ett tryckeri, men det hände också att han sålde tryckeriet innan han flyttade vidare för att köpa ett nytt på nästa ställe. Hela tolv gånger startade han på nytt. I Stockholm och Arboga var han i tre vändor vardera, i Eskilstuna två

²³ K&N s. 215.

²⁴ K&N s. 260.

gångar, i Piteå, Kristinehamn, Karlstad och Norrtälje en gång på varje. Utom från sitt allra första tryckeri i Stockholm startade han också en tidning på varje ny plats, och på fyra av orterna blev hans tidning stadens första: i kronologisk ordning Eskilstuna, Arboga, Piteå och Kristinehamn. Sammantaget står han för fler tidningsetableringar i landsortsstäder än någon annan och har av den anledningen förärats två hela sidor i *Den svenska pressens historia*.²⁵

Norman var uppenbarligen en driftig och företagsam person som fick mycket gjort, och det är svårt att tro annat än att han skulle ha kunnat försörja sig hyggligt även om han valt att stanna på en och samma plats. Kanske var det bara rastlöshet och ett behov av omväxling som drev honom, eller hoppet om att det skulle kunna bli ännu litet bättre på nästa ställe.

Den andre flyttande tryckeriägaren tycks ha varit hans totala motsats i allt utom själva flyttbenägenheten. Johan Leonard Belfrage anländer till den ena orten efter den andra under en lång följd av år och anmäler att han tänker anlägga ett tryckeri. Det sker vid åtta tillfällen i lika många orter. Första gången var i Norrköping 1820, sista gången i Örebro 1860. I 40 år flyttar han alltså runt medförande ett litet tryckeri. På de ställen där J.G. Nordin noterar att Belfrage anmält tryckeri noterar han likaledes att vistelsen är kortvarig och ofta att han inte lämnat några spår av verksamhet efter sig. Vad han verkligen sysslade med framgår vid ett tillfälle, då han kom till Arboga 1833. Där fick hovkanslerns ombud korn på honom och rapporterar att Belfrage trycker djurbilder som han säljer. Han skär tydligen egna stockar, och trycker och färglägger dem sedan. Så går han runt i trakten och säljer dessa bilder, samt "tryckta visor". Han är så fattig att han inte har råd att skaffa sig stilar, och "bristande rådighet och kraft, som stänga utvägarne till hjälpkällor och hålla honom stilla uti sitt overksammas läge, hafva hitintills lemnat endast ringa och högst oansenliga produkter af boktryckeriet".²⁶ En enda gång nämner Nordin att Belfrages besök på en ort resulterat i en skrift. Belfrage har både tryckt och författat den – han kallar sig "fattig svensk adelsman". Om denna skrift skriver Nordin lakoniskt: "Eftersökt af pekoraliesamlare."²⁷ Tre av hans skillingtryck finns i Uppsala universitetsbibliotek, alla från Lidköping 1845–1846. På två av dem gör han reklam: "På mitt Boktryckeri utgifwes nästan dagligen muntra Riddar- och andra Wisor, Historier af alla slag såsom: Spökelse och Röfware m.m. smått...".

25 Nordmark 2001 s. 66f.

26 K&N s. 560.

27 K&N s. 567f.

Det var inte bara boktryckarna som flyttade, även konstförvanter och gesäller tycks ha varit ovanligt rörliga, kanske särskilt i ungdomen. Troligen var det gesällvandringarna som väckte vandringslusten. Mönstret levde uppenbarligen kvar långt fram i tiden. I Nordiska museets utgåva *Typografminnen* möter man åtskilliga typografer som byter arbetsplats flera gånger om året. Under vissa perioder berodde rörligheten helt enkelt på arbetsbrist, man var tvungen att söka arbete på många platser. Andra gånger tycks det snarare ha varit motsatsen som gällde: det fanns gott om arbete, och det kunde vara lönt att söka nya jobb i hopp om att få bättre betalt och skaffa sig nya erfarenheter och lärdomar. Att man efter att ha gått i lära hos en boktryckare sökte sig till andra arbetsplatser som färdigutbildad var ganska naturligt. Kunde man få plats på något av de mest ansedda tryckerierna var det i bästa fall början på en karriär som kunde leda till att man avancerade till faktor. Målet för de flesta var förstås att till slut få möjlighet att skaffa ett eget boktryckeri. I praktiken var det inte många som fick chansen. Det var periodvis få möjligheter till nyetableringar eftersom man inte ville ha för stor konkurrens. Det betydde att man inte gärna tillät ett andra tryckeri på en ort där det redan fanns ett, men heller inte på orter utan tryckeri men som inte hade tillräckligt underlag. Bästa sättet var att ärva eller gifta sig till ett tryckeri, och det var inte allom givet. Det förekom att en faktor fick chansen att ta över det tryckeri där han tjänstgjorde när boktryckaren avled eller ville sälja, men både det och att på vanligt sätt köpa ett tryckeri kostade mer än de flesta kunde uppbåda.

Boktryckarna

Boktryckare flyttade alltså ofta, och det var dessutom påfallande vanligt att inneha mer än ett tryckeri, ibland samtidigt, annars ett efter ett, ofta på olika orter. Ingen annan gick till Pehr Elias Normans ytterligheter, men att äga, eller ha ägt, tre eller fyra olika tryckerier var inte helt ovanligt. Med tanke på vad som nyss sagts om svårigheten att få ett eget tryckeri kan man naturligtvis undra hur man ekonomiskt klarade att skaffa sig flera – dessvärre har jag inte någonstans sett uppgifter om hur inköp av ett tryckeri finansierades.

Anders Petter Landin (1811–1881) är ett intressant exempel på ägare till flera tryckerier. Han började sin bana med medicinstudier i Uppsala och tjänstgjorde en tid som läkare på Garnissonssjukhuset i Stockholm – han var uppvuxen i Stockholmstrakten. Han anlade tryckeri i Gävle 1837, ursprungligen tillsammans med bokhandlaren A.F. Wählin, som redan hade tryckeri i Kalmar. Redan efter ett

år tog Landin ensam över och började ge ut tidningen *Norrlands-Posten* i Gävle. 1840 startade han tryckeri i Sundsvall, stadens första, och gav där ut tidningen *Alfvar och Skämt*. Efter två år sålde han tryckeriet till en handlande Blomdahl, som fortsatte att ge ut tidningen. Det gjorde även senare ägare, och efter ett antal namnbyten fick tidningen heta *Sundsvalls Tidning*, och det heter den än. 1843 var det dags igen; Landin anlade tryckeri i Uppsala och satte studenten Thorsell som föreståndare. Det sålde han 1845, en del till Hanselli, resten använde han till att grunda Östersunds första tryckeri och där ge ut *Jemtlands Tidning*. 1849 sålde han detta tryckeri till Carl Magnus Berg.

Tryckeriet i Gävle behöll Landin. Han öppnade också boklåda där, startade pappersbruk i Mackmyra, samt redigerade *Norrlands-Posten* ända tills tryckeriet blev förstört i den stora branden i Gävle 1869.²⁸ Då överlät han tryckeriverksamhet och tidning, kanske även boklådan, på en systerson, sålde pappersbruket och flyttade tillbaka till Stockholm. I ett brev till J.G. Nordin förklarade han vad avsikten varit med alla dessa tryckerier och tidningar:

...vid en tid (1837), då norr om Upsala fans endast ett simpelt tryckeri med slik tidning och dålig boklåda i Gefle samt ändå sämre dylika i Hernösand, vurmade jag på att litterärt kolonisera Norrland, hvaraf kommo anläggningarne i Sundsvall och Östersund; meningen var att ytterligare utbreda mig der, om jag kunde uppdraga tjenliga ämnessvenner, i hvilken afsikt jag anlade tryckeriet i Upsala såsom ett slags seminarium; men Torssell, ehuru i öfrigt rätt bra, var allt för litet praktisk att ens kunna uppehålla Upsalatrickeriet, ännu mindre att dana lämpliga föreståndare för småtryckerier, hvartill kom att sådana snart nog, på grund af mitt föredöme, uppstod mig förutan i samtliga norrländska städer, och min, såsom jag vågar påstå, vackra tanke i alla fall realiserades...²⁹

Om det verkligen var Landins goda exempel som åstadkom den fortsatta litterära koloniseringen i Norrland kan väl diskuteras. Men han lyckades verkligen se till att de två tryckerier och tidningar han startat och som var respektive stads första fortsattes av någon annan, och därmed hade han gjort sitt. C.M. Berg, som övertog Östersundstryckeriet, hade året innan haft tryckeri i Gävle, så där var det säkert fråga om direkt påverkan från Landins sida som fick honom att flytta till Östersund. Berg skaffade sig för övrigt ett tryckeri till 1853, i Sundsvall, tillsammans med en bokhandlare. Berg skötte det väl på distans med

28 Hasselberg 1946 s. 702.

29 K&N s. 526f.

bokhandlarens hjälp, och när denne avled efter ett par år fortsatte hans änka. Berg behöll sin andel till 1860.

P.A. Huldborg hade tre tryckerier i tre olika städer: han började 1838 som 22-åring i Falun, där han också sedan två år hade bokhandel. 1845–1857 startade han Hudiksvalls första tryckeri, och 1848 köpte han ett i Stockholm. Åren 1848–1849 ägde han alla tre samtidigt. G.A. Lindgrén, slutligen, hade på 1850- och 1860-talen tryckerier i tre städer efter varandra, i Arboga, Köping och Sala. I Arboga anlade han ett nytt tryckeri, som han sedan flyttade med sig till Köping, där det blev stadens första. När han lämnade Köping sålde han det för att om igen grunda ett nytt i Sala, även där stadens första. Det behöll han till sin död.

Något som framskytnat ovan är att en boktryckare, det vill säga ägaren till ett tryckeri, inte nödvändigtvis var konstförvant. Vi har just träffat på en läkare, en bokhandlare, en handlande och en student. Statistik över personer som sedan slutet av 1700-talet och fram till 1883 har "anmält sig för idkande af tryckeri-rörelse" och vad de uppgett som titel visar att av sammanlagt 733 anmälda har 250 uppgivit faktor eller konstförvant som titel.³⁰ Hit kan man också räkna 6 stentryckare och 2 stilgjutare. Den näst största yrkesgruppen består av "Fil. dr., redaktör, litteratör, studerande". Läger man till tre professorer får man 118 personer i den gruppen. Här döljer sig ett antal av dem som startade tryckeri för att ge ut en tidning. Att 37 bokhandlare och 16 bokbindare skaffat tryckerier ter sig också naturligt. Både bokhandlare och bokbindare var mycket ofta också förläggare och kunde ha stort intresse av att själva trycka sina förlag. Däremot har ingen uppgivit titeln förläggare. Den ende lånbibliotekarien i förteckningen var troligen Carl Westman, som hade lånbibliotek innan han anlade det Wennlundska tryckeriet i Stockholm. Lånbiblioteket hade han kvar, och han var i praktiken både förläggare och bokhandlare dessutom – samt skillingtryckare.

Ytterligare två yrkesgrupper som kan ha haft ett ganska naturligt intresse av att själva trycka sådant de skrivit eller ville ge ut av andra skäl var de som sysslade med undervisning. 29 var lärare med ett antal olika titlar, och dit hör också den lilla gruppen anställda inom kyrkan. Åtminstone bland de äldre tryckerierna var många av ägarna präster som skrev och/eller översatte teologisk litteratur och skaffade tryckerier för sin församling. Bland den relativt stora gruppen ämbetsmän döljer sig säkert ett antal litterärt intresserade personer som var författare, utgivare eller översättare. Det är en svårräknad grupp eftersom de uppgivit en stor mängd olika titlar.

30 K&N s. 597f.

Gruppen om 15 militärer eller anställda inom försvaret känns mindre självklar, men författarambitioner eller lusten att ge ut en tidning kunde naturligtvis finnas inom vilket yrke som helst. Här finns till exempel en skådespelare med på listan, och om det är fråga om Didric Gabriel Björn i Linköping blir inköpet av ett tryckeri förståeligt när man vet att han bearbetade och översatte ett 50-tal pjäser. Andra titlar känns inte helt givna i sammanhanget, som emigrantagent, färgare, gränsridare eller konditor. Det är verkligen en brokig samling yrkesutövare som av olika anledningar känt sig manade att skaffa tryckeri. Och slutligen ska konstateras att sist i förteckningen finner man: Okänd titel 52, Qvinnor 11. Hade qvinnorna uppgivit någon titel? Det får vi inte veta.

Alla dessa änkor

Troligen var de flesta av de kvinnliga tryckeriägarna änkor – det vara bara som änkor de var myndiga och kunde driva ett företag. De var många, men blev ofta inte särskilt långvariga som ägare. Delvis berodde det på att de gifte om sig, varpå tryckeriet blev den nya mannens egendom. Medellivslängden för män låg kring strax under 40 år i början av 1800-talet, och konstförvanter hade ett riskyrke. Tryckerierna var ingen sund miljö, och tuberkulos var en vanlig yrkessjukdom. Hustrurna var vanligtvis yngre än sina män, ofta betydligt yngre, och hade en några år längre förväntad livslängd. Alltså blev de änkor, ofta i ganska unga år och med små barn, för unga för att kunna ta över eller hjälpa till i tryckeriet. Flera blev änkor både två och tre gånger. I boktryckarlängden i slutet av Klemming och Nordins boktryckerihistoria kan man räkna till över hundra änkor som genom århundradena försökt få sin familj och sitt ärvda tryckeri att överleva, med växlande framgång – det var ju inte lätt för männen heller, men de hade åtminstone möjlighet att lära sig yrket.

Också bland änkorna efter skillingtryckare ser det väldigt olika ut. Åtskilliga av dem försökte kanske inte ens – de sålde tryckeriet, ofta inom ett år. Andra drev verksamheten vidare med hjälp av en faktor, och i flera fall gifte änkan sig med faktorn.

Några av änkorna som förekommer i mitt material klarade emellertid verksamheten alldeles utmärkt på egen hand. Till dem hör Ad. Fr. Raams Enka, som hon själv kallade sig i alla år, åtminstone på alla sina trycksaker. Hon hette Sara Johanna Jansson och var över 25 år yngre än sin man – han dog 1802 och hon 1839. När hon ansökte om att få ta över utgivningsbeviset för *Norrköpings Tidningar* skriver hon att hon lärt sig sköta tidningen under sin mans sista år,

då han var sjuklig. Hon redigerade den själv i alla år. Den kom ut två gånger i veckan, onsdag och lördag, och hade en för sin tid stor upplaga. 1809 var fru Raam nära att få en konkurrerande boktryckare till staden, en som dessutom hävdade att ännu ett boktryckeri var av nöden "emedan der förut blott finnes ett, som dessutom är otillräckligt och ej i bästa stånd". Hovkanslern hörde med fru Raam, som svarade att "det ringa som för staden och dess invånare kan vara att sköta, på långt när icke förslår till de vid mitt tryckeri varande fyra arbetares sysselsättande". Magistraten försäkrade att fru Raam "ordentligen och efter föreskrift" hade utfört alla de arbeten man gett henne. Trots det godkändes konkurrentens ansökan, men av någon anledning kom inget nytt tryckeri till stånd den gången.³¹

En värre kris blev det däremot sommaren 1811 då fru Raam och många andra drabbades av en stor brand. *Norrköpings Tidningar* uteblev under två utgivningsdagar, men åtta dagar efter branden kom den igen. Den innehöll en lång rad tacksägelser från personer som drabbats av branden men fått hjälp på olika sätt och tackar sina välgörare. En av dem är tidningens redaktör, "Ad. Fr. Raams Enka", som skildrar sin bestörtning vid underrättelsen: "mitt Hus i lågor, och den Rörelse hwarmed jag söker bärga Barn och Barnabarn skingrad."³² Trots detta lyckades hon alltså ganska snabbt ge ut tidningen igen, så någon del av tryckeriet måste väl ha undgått brandskador. Hon lyckades uppenbarligen rusta upp tryckeriet igen, tidningen fortsatte att komma ut, och visor och historier likaså. Hon stred också för att få högre ersättning av magistraten för de arbeten hon utförde åt dem. År 1830 bestod hennes personal av dottersonen Christian Törnequist, som vid det laget var utlärd konstförvant, en gesäll, också färdigutbildad, och tre lärpojkar. Vid något tillfälle har hon skaffat Stanhope-pressar till tryckeriet.³³ Det kunde nog behövas för att trycka 500 tidningsexemplar två gånger i veckan.

En annan kapabel änka var fru Marquard – vad hon kan ha hetat i sig själv framgår inte. När hennes man dog 1816 övertog hon tryckeriet tills hon gifte om sig fyra år senare. Hennes nye man lyckades driva tryckeriet i konkurs på litet drygt ett år. Konkursboets borgenärer ansåg att det var säkrast att hustrun, numera fru Berglund, skötte firman i fortsättningen, det hade hon ju tidigare visat att hon klarade utmärkt. Hon blev snart änka igen och hade tryckeriet

³¹ K&N s. 500.

³² *Norrköpings Tidningar* 1811-07-27.

³³ Loos 1958 s. 129, 124.

kvar till 1831, då hon sålde det.³⁴ Det är fullt möjligt att fru Marquard hade haft en hand med i driften av tryckeriet redan under förste mannens tid, han tycks nämligen ha varit en slarver.

Charlotte Delphin i Filipstad var gift med grundaren av stadens första tryckeri, bokbindaren F.G. Delphin. När han dog tog hon över tryckeriet och den tidning maken hade startat. Även hon gifte om sig efter fyra år men blev änka för andra gången, och fortsatte då med både tryckeri och tidning i närmare 20 år till innan hon sålde det.

Det finns ytterligare exempel på änkor som behöll mannens tryckeri långt efter hans död och skötte det, troligen med hjälp av en faktor, men den hjälpen hade i många fall också deras äkta män behövt – de var inte alla utbildade konstförvanter. Men ibland får man intrycket att faktorn eller föreståndaren nog skötte firman utan särskilt mycket inblandning från ankans sida. Och i några fall gick det inte alls bra för änkor. Lina Wallin, änka efter Fridolf Wallin i Linköping, blev anmäld till laga åtal för att hon under flera år inte hade lämnat pliktexemplar. Hur det gick för henne framgår inte, men tryckeriet togs över av Fridolf Wallins styvfar, C.F. Ridderstad, och hamnade därmed i goda händer.

P.A. Huldberts tryckeri i Hudiksvall övertogs 1858 av konstförvanten C.J. Ekblom. Det finns tre mycket korta och illa skrivna trycklistor för hans tre första år som ägare. Enligt en anteckning på den sista hade Ekblom avlidit 1865. Det saknades alltså trycklistor för tre–fyra år, och ännu en anteckning meddelar ”Enkan urståndsatt fullgöra mannens försummade skyldigheter”.

Också Swen Rasks änka Beata Rask blev påmind om att skicka in pliktexemplar. Hon hade ärvt tryckeriet i Växjö efter mannens död 1819. Hennes svar blev att hon knappt tryckte något eftersom hon inte hade råd med utbildad personal. Hela styrkan bestod av tre pojkar i trettonårsåldern, varav en var hennes son. Därför kunde hon bara trycka stiftstidningen, *Wexjö-Bladet* och det landshövdingeämbetet behövde få tryckt.³⁵ Här kan man fundera över hur de tre pojkarna skulle kunna lära sig att bli användbara i tryckeriet. Rimligen måste hon själv lära upp dem. Hon fortsatte i alla händelser som ägare till tryckeriet i drygt tjugo år innan hon slutligen sålde det.

Det är bara att konstatera att både manliga och kvinnliga tryckeriägare kunde få problem med skötseln, alternativt klara den alldeles utmärkt. Avslutningsvis kan det också påpekas att inte bara änkor tog över tryckerier. Också fränskilda hustrur kunde bli tvungna att ta över ett tryckeri, i deras fall för att rädda det

34 K&N s. 417.

35 K&N s. 504.

från sina äkta män som vanskötte det; så till exempel Sigrid Lang i Kristianstad och Sara Christina Falck Marquard i Jönköping.

Ett "vanligt" tryckeri

Fanns det något sådant som ett typiskt tryckeri? Det har redan antytts att det gjorde det, särskilt under 1800-talets första decennier och dessförinnan. Det var som sagt ett litet tryckeri med en eller kanske två pressar. Boktryckaren var konstförvant och han var sin egen sättare eller tryckare, kanske rentav bådadera om han inte hade råd att anställa en konstförvant. I stället kunde han ta hjälp av en lärling eller två, kanske också av hustru och barn emellanåt. Han hade sitt tryckeri i samma hus som bostaden, och där bodde också hans lärlingar, eventuellt också en konstförvant eller gesäll utan egen familj.

Ett exempel på vilka som arbetade i ett litet tryckeri kan hämtas från Gävles enda tryckeri. År 1805 rapporteras därifrån att "Tryckningen besörjes med allenast en här befintelig Präss". Två konstförvanter var anställda, bägge var både tryckare och sättare, och där fanns en "lärlinge" som skall lära till sättare och tryckare. Just i det här fallet var ägaren son till förre boktryckaren och inte själv utbildad i yrket.

Alla de 22 tryckerierna i landsorten kunde räkna med att få ett visst antal beställningar av kyrkan eller landshövdingeämbetet, i några fall dessutom från universitet eller gymnasium. Det räckte inte till att försörja dem, det har redan framkommit exempel på vilka svårigheter många hade att få tillräckligt med arbete. Att ge ut en tidning var nästan nödvändigt. Pressforskare kallar det faktorspressen och definierar det sålunda: "en boktryckare startade själv en tidning för att ta vara på outnyttjad tryckerikapacitet." Det kunde uppenbarligen gå att hålla liv i en sådan tidning år efter år, trots att den kanske inte hade mer än 100–150 prenumeranter.³⁶ Läsarna däremot var säkert mångdubbelt fler. Vanligaste utgivningsdag var fredag eller lördag. Prenumeranterna kom till tryckeriet på utgivningsdagen och hämtade sitt exemplar, det var det vanligaste, men det gick också att få den skickad mot extra avgift. En sådan tidning, lika "typisk" som tryckeriet, var på fyra sidor och kom ut en gång i veckan. Den var satt i fraktur. I allmänhet upptogs närmare hälften av tidningen, de sista sidorna, av annonser och tillkännagivanden av olika slag, under rubriker som "Till salu finnes", "Borttappat", "Upphittat", "Anlända resande", "Åstundas att

³⁶ Johannesson 2001 s. 16.

hyra” och liknande. Detta var den relativt okontroversiella delen av tidningens innehåll. I övrigt var det i seklets början strängt reglerat vad man fick skriva om, och det gällde att tänka sig för så att man inte blev bötfälld eller rent av fick sitt tidningsprivilegium indraget. Framför allt utländska nyheter var det säkrast att inte ta upp alls. Att rapportera om vädret och att meddela vilka präster som skulle predika i stadens kyrkor var däremot säkert.³⁷ Innehållet i de lokala så kallade nyhetstidningarna i landsorten var verkligen intetsägende under 1800-talets första decennier. Kanske vågade sig boktryckaren ändå på att gå upp till två nummer i veckan efter ett antal år, men fortfarande med samma blygsamma omfång och samma brist på egentliga nyheter. Kanske var annonserna och meddelandena i slutet det mest intressanta för lokalbefolkningen, och nyheter från hemtrakten spreds utan tidningens hjälp.

Vad de tryckte

Vad som i övrigt trycktes varierade naturligtvis från tryckeri till tryckeri och berodde bland annat på vad man fick för beställningar. Något som alla tryckerier fick beställningar på under decennierna närmast före och efter 1800 var gravskrifter och brud- eller bröllopsskrifter. Så kallar boktryckaren dessa personverser på sin årliga förteckning över vad han tryckt, den så kallade trycklistan. Som redan nämnts utgick de här skrifterna i små upplagor. 100 exemplar var en upplaga som kanske tagits till med marginal, medan 36 respektive 6, i ett par andra fall, måste ha varit exakt beräknat. De var avsedda att delas ut till begravnings- eller bröllopgäster och var alltså inte till försäljning, till skillnad från övrigt som producerades där. Det påpekas ofta särskilt på trycklistorna: ”Säljes ej” eller ”Att utdelas gratis”. Dessutom nämns ofta vilken sorts papper de tryckts på, troligen för att det var av bättre kvalitet än vanligt tryckpapper. De skulle ju ges som minne till närmast berörda.

Vilka beställningar man fick gick knappast att påverka, och blev det för få var det nödvändigt att trycka på eget förlag, på vinst och förlust. De flesta satsade på säkra kort. Änkefru Raam, som skötte tryckeriet i Norrköping efter sin mans död, tryckte till exempel vid olika tillfällen en ABC-bok, böndagstexter och förklaringar till Luthers lilla katekes på eget förlag, och ingendera var hon särskilt ensam om – de hörde till de säkra korten, tillsammans med psalmböcker. Hennes tidning, *Norrköpings Tidningar*, kom ut två gånger i veckan, onsdagar

37 K&N s. 338.

och lördagar, också på "mitt eget förlag". De flesta år tryckte hon inte särskilt mycket utöver den. Hon fick en del uppdrag att trycka åt Norrköpings stad och stred för att de skulle höja den ersättning hon fick för det. Som mest kunde det bli uppemot 20 poster på ett år på hennes trycklistor, men ofta bara 5–6. Visor och historier, eller bara visor, tryckte hon varje år och sålde i parti: "Åtskilliga Visor. 8:vo på Tryckpapper. Säljas à 16 sk B:co Boken" kunde det heta, i det här fallet 1812. En bok var 24 ark, lika med 48 skillingtryck om 8 sidor vardera.

"Wisor och Historier", så benämns skillingtrycken och folkböckerna genomgående, ibland med ett tillägg: "Historier, Sagor och Wisor". Forskare har i senare tider velat använda termen skillingtryck om både visor och folkböcker, men boktryckarna skiljer alltid på dem. Visorna var oftast på åtta sidor, ett halvt ark oktavo, eller fyra, ett kvarts ark, medan historierna oftare var 16 sidor långa eller mer. När veckans tidningsnummer var färdigtryckt och innan nästa behövde förberedas kunde det bli en lucka att fylla med någon trycksak på eget förlag om beställningarna uteblev. Den tid man fått över fick väl avgöra om det blev en visa eller en historia – oftast tryckte man något fler visor än historier, och längre fram i tiden tenderade visorna att ta över. Det förefaller som om historierna helt enkelt blev omoderna medan visorna bara blev fler och fler. Historierna var på ett helt annat sätt än visorna utsatta för konkurrens av den nya litteratur som började komma i stora mängder under början av 1800-talet, framför allt alla romanerna, med skräck- och rövarromaner i täten. Lars Johan Hjerta började ge ut sina Läsebibliothek på 1830-talet, två serier med romaner som man kunde subscribera på till ett billigt pris. Under tio års tid utkom de i 100 band med både översättningar och svensk originallitteratur och såldes i alla orter där det fanns någon som sålde böcker. Flera andra förläggare följde hans exempel. I snabb takt blev allt mer profan litteratur tillgänglig för allt fler, och historierna, folkböckerna, måste ha framstått som gammalmodiga i jämförelse.

För den boktryckare som ville överleva var det givetvis nödvändigt att följa med sin tid och trycka vad som efterfrågades. Snart var det ingen som beställde brud- och gravskrifter längre. Det blev mycket billigare att sätta in en dödsannons eller minnesord i tidningen, och giftermål kunde också annonseras där. Historier och sagor valdes så småningom bort i många tryckerier, även om somliga fortfarande annonserar att de säljer historier in på 1860-talet, som Anders Lindgren i Göteborg. Associationsboktryckeriet i Stockholm gjorde reklam för en hel del historier ännu på 1880-talet – vid det laget kanske de betraktades som barnböcker och kom till heders igen. Även psalmböckerna, katekeserna och postillorna blev allt färre. Romaner var förstås en del av det nya utbudet i

många tryckerier, reseberättelser var fortfarande populärt. En annan påfallande vanlig produkt var praktiska handböcker i alla tänkbara ämnen. De kunde lära ut sådant som bokbinderi, hönsskötsel, förgyllning, vinframställning och mycket annat. De tycks ha varit otroligt populära, och det var också många som både skrev och tryckte sådana häften. Tidningarna fortsatte man naturligtvis med, och kanske till och med kunde uppnå litet större upplagor. Undantaget var Stockholm och övriga större städer, där konkurrensen på tidningsmarknaden var sådan att det inte lönade sig för ett mindre tryckeri att ens försöka.

Bland skillingtryckarna fanns det tryckerier av alla tänkbara slag, och det är självklart att deras utbud skilde sig åt. Man kan också säga att ju längre fram i tiden man kommer desto mindre vanligt blir det "vanliga" tryckeriet. Från 1830-talet då de tekniska landvinningarna hade börjat märkas i boktryckeribranschen i Sverige blev det allt svårare att konkurrera med bara en eller två träpressar. Många boktryckare lyckades tydligen finansiera den upprustning som var nödvändig för att hänga med i den ständigt ökande takten och hade dessutom näsa för vad man borde satsa på att trycka. Ett exempel på detta är Nils Magnus Lindh i Örebro. Han behövde visserligen inte börja från noll; redan hans far och därefter hans äldre bror Johan Pehr Lindh hade utökat tryckeriet. De hade satsat framför allt på trycksaker avsedda för allmogen, "bondgods". Men Nils Magnus förlagslista från 1807 visar ett stort och diversifierat sortiment med titlar som *Adami Gudi helgade sabbatsro*, *Amerikas historia* i fyra delar, *Aurora, en romantisk målning af forntiden*, *Banditen Dolko* och åtskilliga andra rövarromaner, en bondepraktika samt *Deviser för sockerbagare*.³⁸ Med detta utbud borde han kunnat intressera läsare från i stort sett hela den sociala rangskalan i Örebro med omnejd. Han blev mycket riktigt synnerligen förmögen. Trycksakerna på denna lista hade han ändå måst trycka på träpressar, det var vad som stod till buds 1807. Men som vi snart ska se hade han råd att skaffa sig landets första maskinpress 1829 för att sedan kunna trycka och sälja ännu mer – hans förlag blev ett av Sveriges största.

Lindh's före detta medarbetare J.P. Lundström i Jönköping inriktade sig också på den folkliga marknaden, med mängder av psalmböcker och katekeser, och framför allt historier, skillingtryck och kistebrev i mycket stora mängder. Också han blev mycket framgångsrik, var kommunalman, fick direktörs namn och blev riddare av Vasaorden. Både Lindh och Lundström hade dessutom pappersbruk.

³⁸ Nordqvist 1968 s. 32.

I helt andra änden av skalan låg de små tryckerier som aldrig riktigt kom någon vart. Efter grav- och brudskriftsepoken fick de mest beställningar på revisions- och verksamhetsberättelser, stadgar och protokoll, accider och skillingtryck. De hankade sig fram, ibland på obegripligt låg nivå i många år, men ofta slutade det med försäljning eller konkurs.

En del boktryckare tycks ha haft specialintressen som satte spår i tryckeriets produkter. Flera var sannolikt med i någon frireligiös rörelse och tryckte övervägande uppbyggelselitteratur och liknande, och kanske också någon tidskrift för rörelsen. Samuel Rumstedt i Stockholm är ett exempel. Hans tryckeri låg i Bibelsällskapetets hus och det mesta han tryckte var för dem. Andra boktryckare tycks ha ömmat för nykterhetsrörelsen, vilket man kan förstå med tanke på personalproblemen.

Flera tryckeriers produktion vittnar om ett starkt politiskt eller fackligt engagemang. Dit hör de tre tryckerier som tryckte tidningarna *Ny Tid*, *Arbetet* och *Proletären*. Fredrik Sterky, som gav ut *Ny Tid* från Ny Tids tryckeri i Göteborg var engagerad i fackföreningsrörelsen, och tidningen hade underrubriken *Organ för klassmedveten arbetarörelse*. Utöver tidningen trycktes här nästan enbart affischer, upprop och liknande för arbetare, samt skillingtryck som praktiskt taget samtliga författats och beställts av den skrivande skomakaren Alfred Lidholm. Arbetets tryckeri låg i Malmö. Tidningen, med Axel Danielsson som redaktör, hade från början samma underrubrik som *Ny Tid*, men den ändrades till *Organ för Sveriges socialdemokratiska parti*. Också här trycktes affischer, löpsedlar, cirkulär och program för arbetarklubbar och fackföreningar, samt en hel mängd skillingtryck åt Nils Lindström, också han skomakare och visförfattare. *Proletären. Tidning för Östergötlands arbetareparti* trycktes på Axel Norrmans tryckeri i Norrköping. Där trycktes också stadgar och annat för Norrköpings Arbetareklubb och för flera fackföreningar. Bland övriga beställare märks två av Norrköpings visförlag, Viktor Johanssons och E. Björlings.

De akademiska boktryckerierna i Lund och Uppsala tryckte naturligtvis akademiska avhandlingar, många på latin och andra språk. Även läroböcker och annan litteratur trycktes på många olika språk. Många naturvetenskapliga verk liksom en hel del teologisk litteratur finns på trycklistorna. Gymnasietryckerierna tryckte också de en hel del på främmande språk. Det lärda utbudet hindrade dem dock inte från att också trycka skillingtryck. Kanske man kan säga att skillingtrycken är det enda alla dessa olika slags tryckerier hade gemensamt.

Tekniska framsteg

NÄR FÄRGVALSAR ERSATTE färgbollarna var det ett första litet steg mot den effektivisering av tryckeribranschen som började ta fart omkring 1830. Färgvalsen introducerades tidigast på 1820-talet, och 1828 inköptes den första Stanhope-pressen till Sverige av P.A. Norstedt & Söner i Stockholm.³⁹ Pressen uppfanns av engelsmannen lord Charles Stanhope, som tillverkade en första version av den redan år 1800. Det dröjde alltså innan den slutligen började användas i Sverige, men när modellen väl började tillverkas här, av Theofron Munktells mekaniska verkstad i Eskilstuna, blev den snart ganska allmänt använd.⁴⁰ Munktell gjorde flera exemplar åt Norstedts med deras Stanhope-press som förebild.⁴¹ Pressarna var gjorda helt i järn, hade en dubbelt så stor tryckyta som träpressarna och gav ett jämnare tryck. De var dessutom åtskilligt lätthanterligare. Det tillkom flera olika modeller av järnpressar, och tillsammans med användning av färgvals gjorde de att man kunde åstadkomma ca 200 tryck per timme med två man vid pressen, vilket var dubbelt så mycket som man kunnat åstadkomma med träpressarna.⁴² Och nu kom nästa innovation tämligen omgående: 1829 blev Nils Magnus Lindh i Örebro först med att skaffa en ångdriven maskinpress från England. Med en sådan kom man upp i tio gånger kapaciteten hos en träpress. Lindhs press fick Lars Johan Hjerta tillfälle att titta närmare på vid ett besök i Örebro. Hjerta var på jakt efter möjligheter att snabba på tryckningen av nystartade *Aftonbladet* som fick allt fler prenumeranter. Att själv beställa en likadan press från England hade han knappast tid till – Lindh hade fått vänta närmare ett år innan hans kunde levereras – så Hjerta byggde helt sonika en egen med hjälp av föreståndaren för Teknologiska Institutet, föregångaren till Kungliga Tekniska Högskolan. Hjerta hade ju sett hur Lindhs press fungerade, kanske hade han fått tag i ritningar från England också. Sannolikt deltog ett antal av skolans elever i bygget som en del av undervisningen. Hur som helst, i *Aftonbladet* i början av december 1831 meddelar han att en ny press är under arbete, och någon gång

39 Bengtsson 1946 s. 81.

40 Bengtsson 1946 s. 78ff, 181.

41 Ramström 1904 s. 5.

42 Billow 1934 s. 174, 176.

kring årsskiftet 1832 bör han ha haft en fungerande maskinpress. 1833 köpte han en till från England. Den skulle matas med papper av en "läggargosse", pappret fördes runt flera cylindrar och trycktes först på ena, sedan på andra sidan, för att slutligen kastas ut och fångas upp av "uptagningsgossen, som sitter färdig att fatta det" – av en illustration att döma sitter gossen hopkrupen under själva den stora pressen. I och med detta köp blev Hjertas tryckeri Stockholms största, konstaterar han själv i ett brev. 1836 införskaffades ytterligare en maskinpress till Stockholm, till *Statstidningens* (senare *Post- och Inrikes Tidningar*) tryckeri.⁴³

Ett antal år senare, 1856, hade antalet maskinpressar stigit till 15, vid 10 av tryckerierna i Stockholm. Flera av dem var tidningstryckerier: Aftonbladstryckeriet, Post- och Inrikes Tidningars tryckeri, tryckeriet Stockholms Dagblad och Franz Sjöberg, som tryckte tidningen *Folkets Röst*. Av de övriga 19 tryckerierna i staden hade alla utom ett järnpressar, det fanns sammanlagt 77 stycken. Och det fanns dessutom kvar nio stycken träpressar som troligen var i bruk; hela sex av dem fanns i ett och samma tryckeri, Samuel Rumstedts.⁴⁴

Åren 1883–1884 fanns det i hela Sverige 296 maskinpressar, varav 117 i Stockholm, som vid det laget hade 32 tryckerier på 170 000 invånare. I hela landet fanns det då 186 tryckerier, mot 35 år 1800 och 30 år 1809. Ytterligare 45 tryckerier tillkommer, de räknades tydligen inte riktigt: de var blankettryckerier som inte hade leveransplikt. Accidenstryckerier kallades de också. De trycksaker de producerade var av tillfällig karaktär och litet omfång, blanketter förstås, inbjudnings- och visitkort, etiketter, kuvert med firmatryck, formulär av alla de slag. Sådant tryckte alla tryckerier, men det fanns alltså de som anlagts i syfte att enbart trycka accidenser.

Till en början var det enbart på tryckerisidan som de tekniska innovationerna kom. Sättarna arbetade på som förut, men det ledde till att de blev fler, eller snarare att tryckarna blev färre. Ju mer avancerade tryckpressar desto färre tryckare. 1856 hade Norstedt & Söner, med två maskinpressar, sex konstförvanter och en maskintryckare – tydligen inte konstförvant – i tryckeriet och 16 konstförvanter i sätteriet. 1883 hade samma firma hela 14 maskinpressar som krävde 16 tryckare och 99 sättare. Aftonbladets tryckeri hade också två maskinpressar 1856, och där fanns då 14 sättare och en maskintryckare. 1883 fanns det i hela Sverige 1 247 sättare, varav 210 kvinnor, och 263 tryckare, varav 13 kvinnor.⁴⁵ Vid det laget ansågs kvinnor särskilt väl lämpade för sättaryrket.

43 Bengtsson 1946 s. 162ff, Aftonbladet 1831-12-06.

44 Billow 1934 s. 178.

45 Siffrorna för 1856: Billow 1934 s. 178; för 1883 K&N s. 587, 594.

Men snart började utvecklingen nå även sätterierna. 1881 skaffade Norstedts den första sättmaskinen, och 1897 kom den första Linotypemaskinen, en radgjutande sättmaskin, anskaffad till *Svenska Dagbladet*.⁴⁶

Utvecklingen gick alltså raskt, men den började inte förrän efter 1810. Under det första decenniet gick det snarast bakåt, vi har nyss sett att antalet tryckerier minskade. Den obarmhärtiga censuren slog hårt, värst tydligen i Stockholm, där ett par tryckerier förlorade sina privilegier och måste läggas ned medan andra drabbades av dryga böter. Där minskade antalet från 13 till 7 tryckerier. Under sådana omständigheter var det inte lockande att nyetablera. Det var dessutom svårigheter med import av papper, stil, tryckfärg och annat på grund av Napoleonkrigen, som säkert också bidrog till att ny teknik i form av moderna pressar inte nådde Sverige på åtskilliga år. Det var alltså först åren kring 1830 som det började hända, och därefter gick det desto snabbare.

⁴⁶ Landqvist 1986 s. 26f, Grafisk uppslagsbok sp. 473.

Skillingtrycken

"FLERE SORTER VISOR och annat smått" – så meddelar änkefru Raam på sin trycklista att hon har tryckt visor under år 1813. Året därpå hette det "Flere visor och småsaker". Inte särdeles upplysande; hur många visor, och vad mer? Det får man inte veta.

Det finns många olika sätt att formulera sig på en trycklista för att meddela vad man har tryckt. Även fru Raam varierar sig, andra gånger påpekar hon till exempel att visorna är i 8:o på tryckpapper. Det var de säkert alltid, men det är mera sällan det nämns. Även andra boktryckare nämner att visorna trycks på tryckpapper, liksom tidningen, men det är inte särskilt vanligt att det nämns. Tryckpapper var den enklaste papperssorten, men det kunde vara fråga om endera "ordinärt" eller "godt". Visorna fick alldeles säkert nöja sig med ordinärt, eller till och med "groft": J.P. Lundström i Jönköping sålde 1806 sina visor "på groft papper, för 12 sk Riksgälds Boken". Det var ett ganska normalt pris vid den tiden, så det blev inte billigare för att pappret var grovt.

Andra boktryckare kunde vara mer meddelsamma än fru Raam när det gällde antalet visor. Det var inte helt ovanligt att varje vistryck räknades upp för sig, med titel angiven och dessutom med uppgiften "½ ark 8:o" efter varje. En sorts rekord står tryckeriet Ströhm & Bröder Westin i Kalmar för. På deras trycklista för perioden maj 1853 till samma månad året därpå finns en avdelning "Ströskrifter", numrerad till 102. Den innehåller folkliga småskrifter av diverse slag, var och en med en titel som gör det möjligt att identifiera ca 60 vistryck bland dem. Det blev en osedvanligt lång trycklista.

En lång lista hade även Ernst P. Sundqwist i Gävle kunnat leverera år 1802. Det året tryckte han minst 129 skillingtrycksupplagor; så många finns det belägg för. På trycklistorna – en tryckt och en handskriven – finns det åtskilliga visor, men långt ifrån så många. På den tryckta står tre visor: "Axel och Valborg", "Sinclairsvisan" och "Göta Kämpavisa". På den handskrivna listan finns ett antal visor under fyra skilda rubriker: andliga visor, sedelärande visor, sjömansvisor, och sist den största gruppen, "Kärleks- Dryckes- och Rolighets-Wisor". Efter varje avdelning står det "alle på Tryckpapper, halft ark, à 1 sk för halfarket." Sammanlagt blir det 38 vistryck, mycket nog men långt ifrån det verkliga antalet.

Varför? Man kunde eventuellt tänkt sig att de övriga var omtryck av visor som utkommit redan tidigare år. Det tycks inte ha varit ovanligt att boktryckarna ansåg att nya upplagor av gamla tryck inte skulle behöva skickas in. Men de tre visorna på den tryckta listan hade Sundqwist tryckt året innan också, så de var definitivt omtryck och stod ändå med.

Åtskilliga år senare, 1919, förekommer ytterligare ett annat sätt att redovisa skillingtryck. Då räknade Kjellman & Bothvidssons tryckeri i Norrköping upp en rad visor som de tryckt åt E. Björlings mycket produktiva visförlag. De ingick i en numrerad serie, och det enda man får veta om varje tryck är det nummer det har i serien och vilken upplaga det är: Visor N:o 15 – 4e uppl, N:o 19 – 7e uppl. och så vidare, summa 18 tryck. Här var det fråga om massproduktion. Det förekommer annars bara någon enstaka gång att trycklistor har uppgifter om upplagor, som hur stora de var eller vilken upplaga i ordningen det var. Somliga visor trycktes om i det oändliga utan att det framkommer på trycklistan att man tryckt dem förut. Boktryckarna hade naturligtvis inte en aning om hur många gånger tidigare till exempel "Sinclairsvisan" hade tryckts av andra tryckerier sedan den först kom ut 1739. Vi har just sett att E.P. Sundqwist tryckte den två år i rad och säkert hade gjort det många gånger tidigare också. Ännu på 1850-talet var den högst gångbar. J.A. Björk i Jönköping var verksam 1851–58 och tryckte "Sinclairsvisan" vartenda år utom ett utan att på något sätt markera på trycklistan att det var nya upplagor.

Ett speciellt skäl att nämna att han tryckte om visor och annat fick Anders Nilsson i Eksjö i november 1856. Då brann nämligen hans tryckeri och ett antal trycksaker gick förlorade. Dem kunde han förstås inte leverera till KB, men bland dem hade funnits "små kolportörartiklar, af hvilka senare exemplar blifvit aflemnade åren förut af äldre upplagor." Han, liksom många andra, gav ut en numrerad serie av skillingtryck och uppger visornas nummer på trycklistorna. På det viset kan man se att ett äldre häfte trycks om efter något eller några år när den första upplagan tagit slut. Sådana serier kan ibland uppgå till långt över 100 nummer och utkomma under flera år.

Det allra vanligaste sättet att ange vistryck på trycklistan är att räkna upp den sortens traditionella men intetsägande titlar som skillingtrycken så ofta hade, av typ Fem nya och mycket vackra visor. Carl Magnus Berg i Östersund har en lång rad typiska exempel på sådana titlar, särskilt på 1870-talet: *Fyra alldeles nya visor*, *Tre nya intressanta visor*, *Fyra utmärkt vackra visor* och så vidare i all oändlighet. Titlarna visar att trycken innehåller flera visor, och de åtföljs oftast av upplysningen ½ ark 8:o. Men Berg har också ganska ofta ett annat omfång.

Ett antal tryck med en, två eller tre visor åtföljs av upplysningen $\frac{1}{4}$ ark 8:o. Det betyder tryck på fyra sidor.

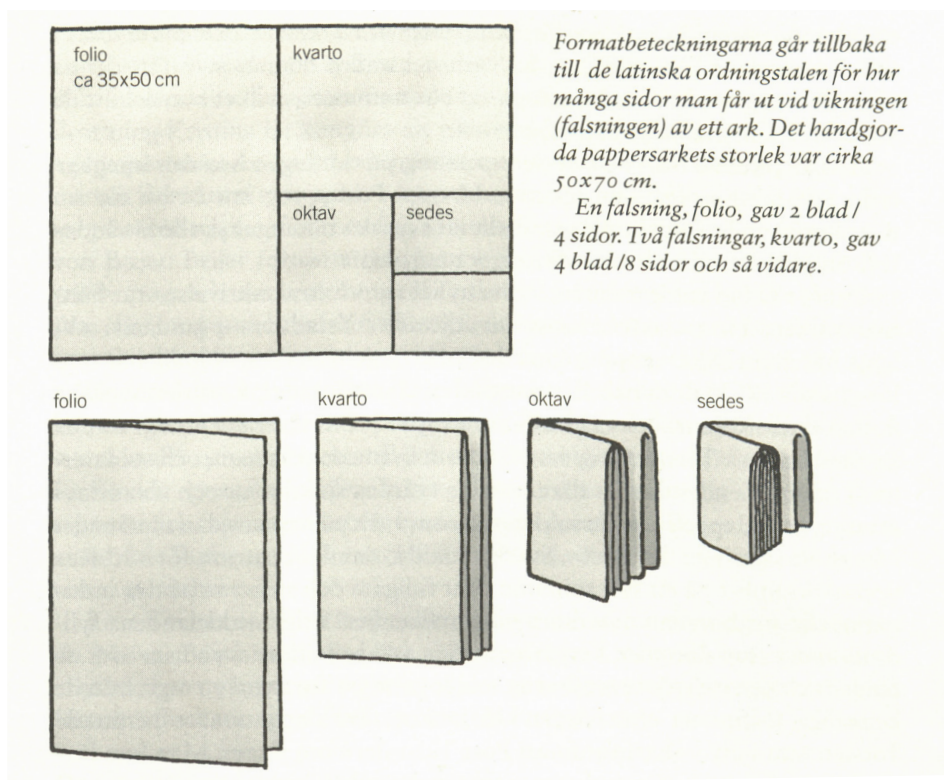
Åtta sidor eller fyra

Definitionen av ett svenskt skillingtryck brukar innehålla uppgiften att omfånget vanligen är åtta sidor, ett halvt ark i oktav.⁴⁷ Det stämmer, åtta sidor är verkligen vanligast, men varken sexton sidor, ett helt ark, eller fyra, ett kvarts ark, är särskilt ovanligt. Man träffar till och med på ettbladstryck ibland, med tryck endera på båda sidor eller bara på ena. Dessutom förekommer då och då olika format. Nyssnämnde C.M. Berg har flera gånger uppgifter som visar att han producerade vistryck i sedesformat, det vill säga hälften så stort som de vanliga oktavtrycken. Antalet sidor varierar dock. Han har $\frac{7}{8}$ ark 16:o, $\frac{1}{4}$ ark 16:o, $\frac{1}{8}$ ark 16:o. Jag har också sett duodesformat, 12:o, på trycklistor. Det var inget helt ovanligt format på små böcker i början av 1800-talet och dessförinnan, men inte särskilt vanligt på skillingtryck.

Sextonsidiga tryck innehåller faktiskt ofta bara en enda visa trots sitt större omfång, och ofta är det den gamla Sinclairsvisan med sina 90 strofer som kräver ett helt ark för att få plats. Jag har också sett tryck med Sinclairsvisan som uppges omfatta $1\frac{1}{2}$ ark. Det omfånget borde behövas även för "Göta kämpavisa", 116 strofer, och "Axel och Valborg", 200 strofer; alla dessa tre visor tryckte E.P. Sundqwist två år i rad, som vi just sett ovan. I det fallet är avvikelserna från normen åtta sidor nödvändig och begriplig. Vad som kunde vara skälet till att välja att ge ut ett fyrsidigt tryck är mindre självklart, i alla fall om man ändå ville ha med mer än en eller två visor. C.M. Berg hade flera fyrsidiga tryck med tre visor, vilket är ett vanligt antal också i åttasidiga tryck – antalet strofer avgör förstås.

En genomgång av George Stephens samling (GS) på drygt 2 000 skillingtryck från hela Sverige, insamlade främst under 1830- och 1840-talen, visar att under 1800-talets första hälft var fyrsidiga tryck tämligen vanliga. Hos ett antal av de riktigt stora skillingtrycksproducenterna under detta halvsekel var de betydligt fler än trycken om åtta sidor. Det tycks till en början ha varit ett Stockholmsfenomen: av de 571 skillingtryck i GS som är från Stockholm är litet över hälften på fyra sidor, 295 stycken. För landsortsstädernas del ser det annorlunda ut: av det totala antalet 1 540 vistryck från andra orter än Stockholm är 12 % fyrsidiga, summa 181. Och strängt taget förrycks statistiken grundligt av Uppsala, som

47 Se till exempel Jonsson 1967 s. 603, Jersild 1975 s. 12, Curman 2000 s. 91.

Oktavtrycket på bilden kunde vara ett 16-sidigt skillingtryck. Använde man bara halva arket blev det ett åttasidigt tryck, och ett kvarts ark gav fyra sidor. Bild ur *Den svenska pressens historia*, del 1.

står för 91 av dem. De övriga sexton städerna fördelar alltså 90 fyrsidiga tryck mellan sig.

Den första som började ge ut fyrsidiga tryck i större skala tycks ha varit Andreas J. Sylvenius, som hade tryckeri i Stockholm mellan 1798 och 1803. Det finns 35 skillingtryck från hans tryckeri i GS, och av dem är 28 på fyra sidor. Bara tre av de fyrsidiga trycken innehåller mer än en vistext. På åtskilliga av dem finns uppgifter om andra visor som är till salu i Sylvenius tryckeri, och där hittar man ett dussin titlar som inte finns i GS. Detsamma gäller elva titlar i en lista över 17 visor som boktryckeriombudsmannen satt upp inför ett tryckfrihetsmål mot Sylvenius⁴⁸. Med ett par undantag tycks de innehålla en enda vistext, så sannolikt är de flesta också av dem fyrsidiga. Det gäller också för hela 65 tryck

⁴⁸ Åhlen 1986 s. 173f.

från Sylvenius tryckeri som finns i Uppsala universitetsbibliotek. Att döma av registret över dessa tryck är det 55 som bara innehåller en visa och därmed troligast är på fyra sidor.

Sylvenius tog hälften så mycket betalt för de fyrsidiga trycken som för de åttasidiga, så i pengar vann han ingenting på det mindre omfånget. Trycken gick förstås fortare att sätta och drog mindre mängd papper. Sylvenius använde ofta den sista sidan, ibland litet till, till reklam för historier och andra visor. Med sidan ett som titelsida blev det bara två sidor vistext. Inte mycket visa för pengarna, kan man tycka, men det tycks ha gått att sälja dem eftersom Sylvenius fortsatte att använda det fyrsidiga omfånget de relativt få år han var i verksamhet.

Fyrsidiga tryck hade förekommit sporadiskt före och samtidigt med Sylvenius. Bland de få 1700-talstrycken i den Stephenska samlingen finns det tre fyrsidiga från Stockholm 1770, 1772 och 1779. Från Sundqwist i Gävle finns ett från 1799. Det kostade 6 runstycken, en halv skilling, men när han tryckte ett fyrsidigt till 1802 ville han ha 1 skilling för det. 1808 tryckte hans efterträdare "Bevare Gud vår kung" i ett fyrsidigt tryck. Sedan denna översättning av "God save the King" hade uruppförts 1805 trycktes den i många skillingtryck och stod åtminstone i början som enda visa i trycken, och mer än fyra sidor behövdes inte för dess fem strofer. Att introducera en helt ny visa i ensamt majestät var ett skäl att inskränka sig till ett mer begränsat omfång, och det fanns naturligtvis fler skäl. Man kan gissa sig till en del. Ibland är det någon som själv författat en visa eller av något annat skäl vill ha en enda text tryckt (till trycket befordrad af ...). Flera visor om mord, avrättningar, stora bränder eller andra spektakulära händelser trycktes också som enda visa på fyra sidor. Några tryck såldes för välgörande ändamål, för ett högre pris än det sedvanliga, och med en text som skulle väcka medlidande med föremålet för välgörenheten. Men fram till år 1819 var det, med undantag för Sylvenius, fråga om enstaka tryck.

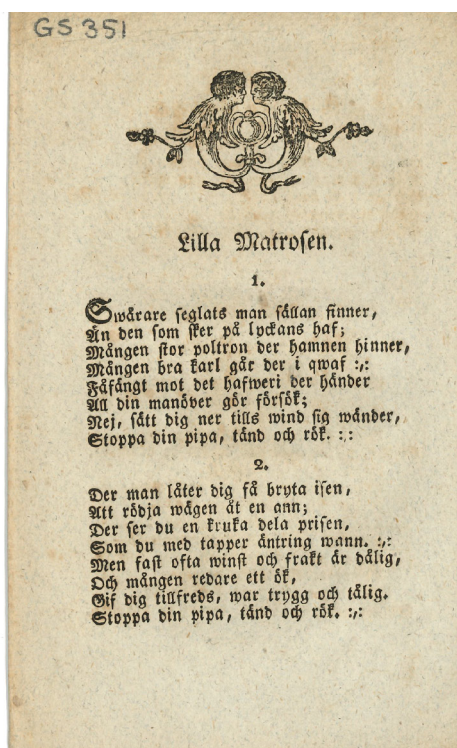
Jacob Gustaf Björnståhl hade kommit till Stockholm redan omkring 1813 och försörjde sig först som bokhandlare och lånbibliotekarie. Det var vanligt vid den här tiden att kombinera bokhandel med ett lånbibliotek där kunder mot betalning fick låna hem böcker. Björnståhl hade inledningsvis ett mycket ambitiöst sortiment med bland annat ett stort utbud av vetenskaplig litteratur på främmande språk som han antingen sålde eller lånade ut mot en avgift. Men 1817 hade han ändrat inriktning – kanske hade han missräknat sig på stockholmarnas benägenhet att köpa och låna det han dittills bjudit ut. Hur som helst, han gav då ut en katalog med idel folklig läsning av olika slag, som postillor, praktiska handböcker, sagor, historier och sist men inte minst visor,

omkring 140 stycken.⁴⁹ Visorna i denna katalog hade han köpt in för att sälja vidare, men från 1819 började han själv beställa vistryck från flera olika tryckerier i Stockholm. Han började hos Elmén & Granbergs (E&G) tryckeri som redan tidigare hade tryckt flera av hans kataloger. Där beställde han en numrerad serie vistryck. Enligt E&G:s trycklista kom det 29 nummer det första året. De allra flesta, möjligen alla, var fyrsidiga och prydda med vignetter och rössjor, små ornament. Björnståhl tycks ha bestämt sig för att hans egna vistryck skulle sticka ut. Det mest utmärkande var att de allra flesta saknade egentlig titelsida. På baksidan kunde man läsa: "Wisor och Historier, säljas i hela och halfwa Böcker, samt styckewis uti Huset N:o 5 på Skomakaregatan, en trappa upp. Grönt skyltskåp wid porten." Där låg Björnståhls bokhandel. De följande åren beställde han något färre tryck, men 1824 vände han sig till Johan Hörbergs nystartade tryckeri och beställde där 35 visor och 11 historier. Samma år beställde han också hos de Ecksteinska och Marquardska tryckerierna och några få tryck hos E.A. Ortman och F. Nestius. Enbart i George Stephens samling finns det från dessa sex tryckerier ca 170 fyrsidiga tryck, varav bara 40 med titelsida. De är med största sannolikhet beställda av Björnståhl under hans stockholmsår – han lämnade staden på hösten 1827. Då flyttade han till Västerås och fortsatte att beställa visor från två tryckerier där, plus några från Pehr Erik Winge i Nyköping.

Detta gigantiska utbud kunde inte undgå att göra intryck på övriga skillingtrycksproducenter. Den förste att ta efter modellen med fyrsidiga tryck var, naturligt nog, faktorn på E&G, Ludvig Öberg. Samma år som Björnståhl flyttade från staden övertog Öberg tryckeriet, och 1828 tryckte han minst 30 fyrsidiga tryck, säkerligen på eget förlag. Björnståhl hade också några år samarbetat med Emanuel Bruzelius, boktryckare med bokhandlar i Uppsala, Stockholm och Karlstad. Bruzelius hade tryckt en del vistryck åt Björnståhl, och när han själv började trycka visor var det nästan enbart fyrsidiga tryck han gav ut. Det hann bli minst 90 upplagor. Efter hans död 1832 togs tryckeriet snart över av hans medarbetare Swen P. Leffler som fortsatte med fyrsidiga tryck, om än i långsammare takt. Även av hans tryck är praktiskt taget samtliga på fyra sidor. I Uppsala var det även långt senare ett par tryckerier som oftast höll sig till fyra sidor: Esaias Edquist och Edw. Berling tryckte båda mängder av beväringvisor om fyra sidor.

Det är bara att konstatera att från de sista åren på 1820-talet börjar man se dessa kvartsarkvisor litet varstans. Det var knappast någon som tryckte så stora

49 Bennich-Björkman 1983 s. 97, 108, Schück 1923 s. 438f.

Jacob Gustaf Björnståhl lät trycka många tryck med bara en vistext och utan titelsida. Här är två olika exempel på hur de kunde se ut.

mängder som de nyssnämnda, men de flesta kunde uppenbarligen tänka sig att trycka på fyra sidor lika gärna som på åtta när det var lämpligt. Björnståhl blev alltså stilbildande vad gäller utformningen av skillingtryck för lång tid framöver. Också de många illustrationer han använde tycks ha inspirerat senare producenter av visor och historier. Särskilt gäller det de träsnitt som illustrerade visor ur Fredmans epistlar. Dem hade han uppenbarligen specialbeställt för en serie tryck med en epistel i varje och illustrationen på första sidan. Men också många andra av de träsnitt han använde kom senare att efterbildas och direkt kopieras.⁵⁰ Dessutom köptes en del av hans stockar senare av Nils Eric Lundström i Jönköping, och efter hans död av brodern Johan Pehr Lundström som hade tryckeri i samma stad. Båda bröderna tryckte mängder av skillingtryck, så genom dem fick Björnståhls bilder ytterligare spridning.⁵¹

⁵⁰ Johannesson 2015 s. 53ff.

⁵¹ Bennich-Björkman 1988b s. 283.

Det skulle dröja åtskilliga år innan det kom andra förläggare av skillingtryck som liksom Björnståhl saknade eget tryckeri. Med ett undantag, den Kihlbergska boklådan på Södermalmstorg, är det först när vi närmar oss slutet av seklet som vi får de visförlag som då skulle dominera marknaden totalt. De kom att göra som Björnståhl även i ett annat avseende, genom att se till att deras tryck typografiskt skilde sig från andras.

Fraktur eller antikva

Frakturstilen var allenarådande i all folklig litteratur till långt fram i tiden. Psalmböcker, katekeser, biblar och ABC-böcker var satta i fraktur, eller svensk stil som man allmänt kallade den. Det var böcker som fanns i alla de svenska hem som överhuvudtaget hade böcker, och det var i dem de flesta hade lärt sig läsa.

När Johann Gutenberg tillverkade de första lösa typerna som gjorde det möjligt att trycka böcker använde han bokstavsformer ur handskrifter som förebild. Flera olika grupper av liknande bokstavsformer utvecklades under årens lopp, och de kom att kallas gotiska. Dit hörde schwabach och fraktur, som båda har använts i flera hundra år i Sverige. Tidigast var schwabach, som var helt dominerande under 1500- och 1600-talen. Bland annat användes den till Gustav Vasas och Gustaf II Adolfs biblar som hörde till de största bokprojekten på 1500- respektive 1600-talen. Jämsides med schwabach användes också fraktur, och det var inte ovanligt att de användes tillsammans: fraktur i rubriker och schwabach i texten, bland annat just i de båda biblarna.⁵² Senare kom frakturen att ta över, men vi har sett ovan att schwabach fanns kvar i stilsortimentet vid mitten av 1800-talet och troligen längre ändå.

Antikvan, som kallades latinsk stil till skillnad från den svenska, frakturen, infördes i Sverige redan på 1500-talet, men användes ytterst sparsamt under 1500- och 1600-talen. I böcker på latin och i citat på främmande språk, framför allt latinska citat, förekom den. Men i början av 1700-talet började antikvan slå igenom i flera sammanhang. 1743 började Vetenskapsakademien trycka sin serie *Handlingar* i antikva, säkert påverkade av önskemål från flera av stiftarna och andra vetenskapsmän som alla studerat i England och Nederländerna och där vant sig vid antikvan: Carl Linnaeus, Anders Celsius och Mårten Triewald med fler. De hade redan publicerat sig flitigt i akademiens serie. De ville ha sina skrifter spridda utomlands också och visste att där var det antikva som gällde.

⁵² Falk 1978 s. 22, Bengtsson 1961 s. 43, 54.

Några år senare började Olof Dalins *Svea Rikes Historia* ges ut i flera band tryckta i antikva.⁵³ I akademiska och litterära kretsar var det från och med nu antikvan man valde. På Gustav III:s tid var det en självklarhet att skalderna skulle ges ut i antikva. Och när de många romanerna började ges ut kring sekelskiftet 1800 var de också satta i antikva, som nu fanns i många olika typsnitt.

Men längre ner på den sociala rangskalan var det fraktur man läste, om man alls läste. De som lärt sig läsa frakturstil men inte läste så ofta hade stora svårigheter med antikvan om de någon gång ställdes inför den. Men psalmboken om söndagarna och almanackan till vardags var ofta allt de läste – och kanske ett skillingtryck emellanåt, för nöjes skull. Alla dessa tryckalster fortsatte pålitligt att ges ut i fraktur. Övergången till antikva skulle bli en utdragen historia. Det var säkert så att de som utan vidare läste antikva heller inte hade svårigheter med frakturstil, medan motsatsen däremot inte gällde. Ville man ha så många läsare som möjligt var det alltså säkrast att satsa på fraktur. Det märks bland annat på det snabbt ökande utbudet av tidningar.

Jag har tittat på ett drygt femtiotal landsortstidningar från 32 städer för att se vilken tryckstil de valt. Det varierar, men fraktur leder stort. En tidning sticker ut genom att vara ovanligt tidig med antikva: *Mariestads Weckoblad*, som trycktes på det Leverentzska tryckeriet mellan 1817 och 1831. Den sattes alltså i antikva från början och fram till de två sista åren, 1830 och 1831, då man gick över till fraktur i två år innan tidningen lades ned. När den året därpå följdes av en ny tidning från samma tryckeri trycktes också den i antikva – men varade bara i två år. Ytterligare ett tidigt exempel är *Skara Tidning* som gavs ut mellan 1825 och 1832, i antikva fram till 1829 och därefter i fraktur.

Flera tidningar i mitt urval som började utkomma på 1830-talet sattes i antikva redan från början, kanske inspirerade av *Aftonbladet* som från första numret 1830 trycktes i antikva. Tidningen var alltså ingalunda först med just det, men den var nyskapande på många olika sätt och blev otroligt framgångsrik och därför också inflytelserik. Den såldes dessutom till landsorten i ca 2 500 exemplar redan efter ett par år och blev på några orter en besvärlig konkurrent för de lokala tidningarna.⁵⁴ Fem av de tidningar i urvalet som startade på 1830-talet använde antikva, vare sig det nu berodde på *Aftonbladet* eller inte. Men lika många valde fraktur. Och det skulle fortsätta: sex tidningar på 40-talet och fem på 50-talet började utges helt och hållet i fraktur. Men vanligast var att trycka sin tidning med en blandning av tryckstilar: allt det redaktionella i fraktur, men en del annonser

53 Lindberg 1983 s.22f.

54 Nordmark 2001 s. 26.

och meddelanden i antikva, särskilt bokhandlarnas annonser, och ibland några rubriker. Så småningom kunde det förekomma att tidningens följetong, som oftast var en roman, var satt i antikva medan resten var i fraktur. Den modellen följde *Norrköpings Tidningar* på 1860- och 1870-talen. Ännu på 1880-talet kunde nyetablerade tidningar använda denna blandning. Åtta av tidningarna övergick till antikva först på 1870- eller 1880-talen. *Norrköpings Tidningar* gick över till enbart antikva först 1890, och *Westerviks Veckoblad* trycktes ännu 1900 i fraktur.

Stockholmstidningarna var inte annorlunda. *Dagligt Allehanda* grundades redan 1726 och trycktes självklart i fraktur då. På 1830-talet börjar det synas avsnitt i antikva, och från 1840 var övergången till antikva fullbordad. *Stockholms Dagblad*, däremot, startad 1824 i fraktur, höll fast vid det till december 1874.

Skillingtrycken varierar minst lika mycket som tidningarna i det här avseendet. I GS finns ett skillingtryck från 1771, tryckt på det förr Grefingska tryckeriet, som är satt i antikva. Det innehåller en hyllning till Gustav III. Den Stephenska samlingen, där alla tryck är från före 1858, innehåller minst 20 antikvatryck. Ett av dem trycktes i Uppsala, alla de övriga är från Stockholm. Det näst äldsta är från 1822 och innehåller en visa om en brand på Blasieholmen i Stockholm. Det såldes för välgörande ändamål. Fem av trycken är från P.A. Huldbergs tryckeri, och samtliga innehåller visor om dagsaktuella händelser, de flesta i skämtsam eller spefull ton. Fyra är från 1849 och ett från 1850. Också Rudolf Wall tryckte fyra antikvatryck med stockholmsmotiv 1849, men här har författaren snarast valt att moralisera över sina teman. Både Walls och Huldbergs övriga tryck är i fraktur, och även i övrigt är det fråga om enstaka antikvatryck från olika tryckerier i Stockholm som annars använde fraktur till skillingtrycken. Antikvatrycken innehåller antingen visor om händelser som inträffat i Stockholm och som visförfattaren driver med eller moraliserar över, eller så hyllar de medlemmar av kungafamiljen. Antalet är tämligen litet för att dra några slutsatser från, men nog verkar det som om man reserverar antikvan för vissa ämnen – ännu så länge. Framför allt tänker man sig en viss kundkrets, en borgerlig, litterärt bevandrad krets som uppskattade de skämtsamma texterna eller sympatiserade med moraliserandet och dessutom var insatt i vad de handlade om. Alternativt sneglade man förstås mot kungahuset i de rojalistiska hyllningarna.

Att boktryckarna var väl medvetna om vem som läste vilken stil och till vad respektive stil skulle användas är uppenbart. Boktryckare Lundberg i Lund visar det mycket tydligt. Sist på hans trycklistor, som var satta i antikva, kommer ett avsnitt i fraktur i mindre stilstorlek med rubriken "Diverse Historier och Wisor" följt av en lång rad titlar. J.P. Lindh gjorde skillnad på både papper och stil:

"Man måste göra skillnad på papper, med stilar i den svenska och den latinska Catechesen och att här ej är fråga om andra än ståndspersoner, som lägga sig till med den senare", skriver han i brev till sin bror.⁵⁵ Fraktur på enklare papper åt folket. Både katekeser, ABC-böcker och framför allt psalmböcker framställdes i mängder av olika utföranden. Att döma av en katalog från Nils Magnus Lindh 1811 kunde man faktiskt välja om man ville ha "svenska" böcker (= i fraktur) på fint eller grövre papper, medan "latinska" böcker (= i antikva) bara fanns på fint papper, till högre pris.⁵⁶

Bokhandlare Södergren i Växjö, senare också skillingtryckare, klagade vid ett tillfälle på att hans kundkrets delvis bestod av "en mängd allmoge, det mesta råa bönder, af hvilka två tredjedelar icke kunna ens läsa obehindradt innantill uti en bok med vanlig så kallad svensk eller frakturstil, således ännu mindre Romaner och dylikt, som vanligen är tryckt med latinska stilar."⁵⁷ De köpte alltså inga böcker av honom. Men några skillingtryck i fraktur kunde allmogen kanske ändå förledas att köpa. Sådana sålde Södergren i sin bokhandel ända från början 1832, och 1851 blev han själv boktryckare och förläggare av bland annat skillingtryck. Han fortsatte att ge ut vistryck ända tills han lade ned sitt tryckeri 1875. Och några antikvatryck var det aldrig tal om.

Det var fler som tänkte som han, och det dröjde innan antikva blev vanligt i skillingtryck. På 1870-talet är det fortfarande ovanligt, och ännu på 80-talet är frakturen vanlig. Några få tryckerier blandar antikva och fraktur i vistrycken, men påfallande många håller fast vid frakturen in i det längsta. Berlings i Uppsala gick över till antikva 1892. Gefle-Postens tryckeri slutade trycka skillingtryck efter 1899, men fram till dess använde de fraktur. C.O. Ekblad i Västervik började med antikva 1899, A. Lindgren & Söner använde fraktur ännu 1904, A.A. Berg i Mariestad gick över till antikva 1905, och C.A. Andersson i Malmö, sist av alla, övergick först från och med 1909 till antikva.

Vid det laget bör det ha varit ytterst få svenskar som hade svårigheter med att tyda antikva, "att läsa latin" som man ofta uttryckte det. Snarare började nog en och annan få problem med frakturen. *Läsebok för folkskolan*, eller Folkskolans läsebok som den allmänt kallades, kom ut i antikva 1868 och spreds redan första året i 25 000 exemplar. Snart fanns den i varenda skola, och nu blev det antikva man lärde sig läsa. Många årskullar elever hann gå ut skolan under de tre decennierna före sekelskiftet. Så varför dröjde det så länge? Det var ju samma

55 Nordqvist 1968 s.52.

56 A.a. s. 34.

57 Seligmann 1893 s. 88f.

sak med många av tidningarna, och en av de mest allmänt spridda trycksakerna, almanackan, var också sent ute. Vetenskapsakademiens almanacka trycktes i antikva först från 1901.

Pappret

Sverige blev inte helt självförsörjande på papper förrän efter 1870-talet då papper kunde framställas av cellulosa. Innan dess var bristen på papper ett ständigt bekymmer för boktryckarna, och bristen på lump, papprets råvara, ett ännu större bekymmer för pappersbruken. När Gustav Vasas bibel skulle tryckas importerades pappret under flera år i förväg. Priset per ris, 500 ark, var då 3 till 3½ mark. Bibeln var på 1524 sidor, trycktes i minst 2 000 exemplar och kostade färdig 10 mark.⁵⁸

Pappersimporten tyngde i handelsbalansen, och myndigheterna försökte med jämna mellanrum säkra leveranser av lump. Lump ville väl ingen ha, nog måste det gå att få tag på? Annorlunda uttryckt år 1612: ”ther till [till papperstillverkning] vill mycket förslitet linne behövas som elliest allerstädes bortkastas och vanvördas, så att thet utan någon avsakning väl kan av allom mistas.”⁵⁹ Formuleringen går igen mer eller mindre ordagrant i de flesta av de många påbud om insamling av lump som myndigheterna utfärdade under ett par århundraden för att hjälpa pappersbruken att skaffa råvaror.

Kommerskollegium skickade 1748 ut en enkät till landets landshövdingar för att ta reda på varför det aldrig kom in tillräckligt med lump. Svaren som kom in var tämligen enstämmiga: det berodde på att lump ingalunda kastades bort. Åtskilliga län rapporterade att allmogen gjorde täcken av det, klutetäcken eller trastäcken: klutar var uppenbarligen den gängse termen för trasor. I Sörmland användes de till att ligga på, och de såldes till fattigt folk i Stockholm. I Skaraborgs län repades små trasor upp och användes som inslag i nya vävar. Stora klutar syddes ihop till täcken. Tvinnat hampgarn användes till varp och hopsnodda klutar till inslag. Det blev goda hästtäcken, men i Dalarna använde fattigt folk dem till bolstervar och dynor. Bruket att repa upp trasor och använda trådarna vid vävning var uppenbarligen allmänt, och det fanns dessutom massor av andra sätt att återanvända den lump pappersbruken så gärna ville ha. Ett som pappersmakarna fann särskilt upprörande var användningen av linnetrasor till att bränna sköre. Sköre var ett alternativ till fnöske och användes till att fånga

58 Lindberg 1983 s. 11.

59 Boëthius 1944 s. 169.

upp gnistorna från ett elddon. Det tillverkades genom att bränna en linnelapp till hälften. Linne var det pappersmakarna allra helst ville få tag på, för av det gjordes det finaste pappret. Den bästa och mest svåranskaffade råvaran föröddes på detta sätt!⁶⁰

Sent omsider hade man äntligen förstått att lumpen hade ett ekonomiskt värde som hushållen måste kompenseras för. Att samla in, lagra och leverera lump var besvärligt och knappast något man utan vidare gjorde gratis. Det skulle bli många turer för att försöka förbättra situationen. Man bestämde priser på olika typer av lump. Hushållen uppmanades att se till "att finare eller grövre linne eller ylleklutar samt avklippt och gammalt papper varken bliva bortkastade eller de förra till sköre förbrända" utan i stället förvarades på ett torrt ställe i väntan på att samlas upp.⁶¹ Pappersbruken tilldelades distrikt där de skulle samla in den lump de behövde. I de områden där inget pappersbruk fanns var det fritt fram för vem som ville att samla in lump. Men trots höjda priser på lumpen fick man inte in tillräckligt. Det var pappersbruken som genom sina lumpsamlare skulle betala för lumpen, och fick de trots höjt pris inte in vad de behövde var de inte så villiga att fortsätta insamling. Från 1760 tillät man att lumpsamlarna tog med sig lockvaror att byta mot lump, "sådana slags krampersedlar, som hårmånglerskor är tillåtet."⁶² Något de bruksägare som också hade tryckeri kunde skicka med sina lumpsamlare på insamlingsfärderna var kistebrev och skillingtryck – Johan Pehr Lundström i Jönköping gjorde det. De kunde antingen bytas mot lump till hans pappersbruk eller säljas.⁶³ Att lumpsamlare också hade med sig papper att sälja finns det uppgifter om.⁶⁴

Det tillverkades alldeles för litet av framför allt finare papperssorter. Vid många små bruk blev det mest tryckpapper, tobakspapper och framför allt gråpapper.⁶⁵ Dessutom var de flesta bruken tvungna att upphöra med papperstillverkningen under flera månader om året på grund av bristen på råvara.⁶⁶ Sannolikt hade de inte råd att importera lump från utlandet, främst Tyskland, som större pappersbruk kunde göra när inte lumpinsamlingen räckte till. Under åren 1743–56 fanns dock inte den möjligheten heller – importen förbjöds, huvudsakligen

60 Boëthius 1944 s. 190.

61 Ambrosiani 1923 s. 90, Boëthius 1944 s. 190.

62 Wollin 1943 s. 174.

63 Curman 2000 s. 90.

64 Liljewall 2001 s. 121.

65 Boëthius 1944 s. 197.

66 Wollin 1943 s. 174.

för att man ansåg att det fanns smittrisk.⁶⁷ Under vissa perioder kunde bristen på råvara bli mindre akut, men så tillkom några nya pappersbruk och man var tillbaka i bristsituationen igen.

Boktryckaren Peter Momma hade ett pappersbruk i Harg utanför Nyköping och var dessutom bankokommissarie för sedelbruket i Tumba under 1700-talets andra hälft. Han hade alltså flera anledningar att engagera sig i lumpinsamling för de bägge bruken och för sitt tryckeri i Stockholm. Han bildade bolag med flera andra pappersbruksägare i Stockholm och skickade lumpsamlare till delar av landet där det inte fanns några pappersbruk. Lumpen lagrades i tre olika magasin i Stockholm, och dit kunde stockholmarna lämna lump mot ersättning. Momma ägde en jakt som forslade lump till bruket i Harg och återvände till Stockholm med en last av papper till boktryckeriet och till sedeltryckeriet i Tumba.⁶⁸

Även en annan tryckeriägare verkade för lumpinsamling. Samuel Norberg i Göteborg ägde, förutom sitt tryckeri, också två pappersbruk i Mölndal strax utanför Göteborg. I januari 1814 påpekade han för magistraten i Göteborgs rådhus att staden i flera år hade varit dålig på att efterleva Kungl. Maj:ts ”nådiga Förordning om Lumpors samlande till Pappersverken” av 1738. Magistraten ville därför ”påminna och wälment uppmuntra” stadens invånare att lämna så mycket lump och gammalt papper de kunde avvara. Själva insamlingen organiserades uppenbarligen av Norberg själv. I den artikel i hans tidning *Göteborgs Allehanda* där detta stod att läsa beskrev han hur lumpsamlarna skulle börja vid Wallgatan 1 och därefter fortsätta gata för gata och besöka alla hushåll i staden. Betalning skulle erläggas kontant eller med bytesvaror. Eftersom Göteborg var landets näst största stad gjorde sig Norberg ”det glada hopp att insamla härstädes ett betydande parti Linnelump. Destomera Linnet är slitet, dess tjenligare är det till papper.”⁶⁹

Också Nils Magnus Lindh i Örebro, en annan av de pappersbruksägande boktryckarna, tycks ha ingripit för att bättra på leveranserna till sitt bruk. Enligt trycklistan 1828–1829 sände han ut cirkulär till pastorer och till klockare angående lumpsamling. Gissningsvis uppmanade han dem att vädja till sina respektive församlingar om att leverera lump.

När den lump man lyckats få tag i hade levererats till ett pappersbruk skulle den först sorteras och tvättas, ett arbete som brukade skötas av kvinnor och barn. Därefter skulle den hackas och malas i vatten. Det skedde i en så

67 Boëthius 1944 s. 195f.

68 Wollin 1943 s. 174ff.

69 *Göteborgs Allehanda* 1814-01-25.

kallad holländare, ett vattenkar med en knivförsedd vals som sönderdelade lumpen till en massa. Massan fördelades i träformar av den storlek det färdiga pappersarket skulle få. Formen hade nätbotten, och pappersmakaren skakade den tills ett ark av lämplig tjocklek hade bildats. Det skulle sedan pressas och torkas. Arken tillverkades alltså ett och ett, och det säger sig självt att det inte gick fort och inte kunde bli särskilt stora mängder – ens om man hade fått tag i råvara. Först 1832 införskaffades den första pappersmaskinen till Sverige, till Klippans pappersbruk, och de övriga större pappersbruken följde snart efter. I en pappersmaskin matades pappersmassan ut i en lång bana i stället för i ark. Pappersmaskinerna fick särskilt stor betydelse för tidningstryckerier – men, som sagt, ända in på 1870-talet var man beroende av lump till pappersmassan.⁷⁰ Då hade man under en längre tid experimenterat med olika sätt att framställa pappersmassa av trä, först vid träsliperier, senare i sulfit- eller sulfatfabriker, innan slutligen sulfitmetoden gjorde att tillverkningen kunde få industriell betydelse.⁷¹

Fram till dess var papper inte bara dyrt och svårt att få tag på, mycket höll dessutom dålig kvalitet, vilket i sin tur ledde till att trycket kunde ta ojämnt. Ett ytterligare problem var att det dröjde innan man kom på en teknik för att bleka pappret. Färgade trasor gav färgat papper. Ännu så sent som 1851 råkade utgivaren av tidningen *Barometern* i Kalmar ut för pappersbrist och blev tvungen att ta till ”i kryddbodarna uppköpt färgadt papper”. Grått eller färgat papper gick att använda till omslagspapper och liknande men var naturligtvis mindre lyckat att trycka på. När man väl började bleka papper med klor, från 1820–1830-talen, gick det att i viss utsträckning använda färgad lump för att få vitt papper. Annars var det vit eller ofärgad lump man måste använda, och den gick säkerligen åt först.⁷² Det finns all anledning att förmoda att den sorts papper som användes till bland annat skillingtryck sällan var helt vitt.

⁷⁰ Wetterberg 2018 s. 116.

⁷¹ Landqvist 1986 s. 18.

⁷² Eneroth 1944 s. 315f.

Försäljning och försäljningsställen

ALLA TRYCKERIER SÅLDE sin egen produktion, oftast direkt från tryckeriet eller i en särskild tryckeribod, som nog i många fall bara var en mer eller mindre avskild avdelning i tryckeriet. Trycksakerna såldes där eller på marknader, antingen i ark eller i häftat skick. Ända fram till 1787 rådde den egendomliga ordningen att bara bokbindare fick sälja inbundna böcker. Bokbindarna köpte helst bara psalmböcker, katekeser, ABC-böcker och annat lättsålt för att binda in och sedan sälja, i egen bod och/eller på marknader. Det innebar att det mesta av andra trycksaker som behövde bindas köptes i tryckeriet i ark eller i enklare häftning som kunderna sedan lämnade till en bokbindare. Det fortsatte man med även sedan bokbindarnas privilegium hade upphört. Fram till 1830-40-talen, längre ändå i många städer, var det ofta bara direkt från boktryckeriet man kunde köpa böcker och andra trycksaker eftersom ingen bokhandel fanns. Det som inte fanns att köpa där måste beställas från förläggare på annan ort, oftast i Stockholm. Det kunde dröja innan beställningen kom – postgången var inte särskilt snabb under århundradets första hälft.

Folk på orten var dessutom vana att vända sig till tryckeriet i diverse andra ärenden också. En eller två gånger veckan gick man dit för att hämta den tidning man prenumererade på, eller skickade någon anställd. Det måste ha varit något av en träffpunkt. Där lämnade man in sina födelse-, vigsel- och dödsannonser, men också annonser om man hade något att sälja eller önskade köpa något, om man tappat bort något eller hittat något borttappat, om man sökte tjänst eller tjänstefolk, om man ville hyra eller hyra ut bostad, eller få resällskap (helst med någon med eget åkdon). Också svaren kunde lämnas in på boktryckeriet, kanske i "förseglad Billet" för vidare befordran om det var konfidentiellt. Man köpte också enklare saker än böcker. En vanlig artikel var accidenser, till exempel hyreskontrakt och andra formulär, och naturligtvis olika sorters papper. Ett och annat tryckeri hade ett betydligt större sortiment än så och sålde mycket av det synnerligen blandade utbud som senare bokhandlarna skulle komma att erbjuda: tandpulver, kryddor, insektsgift, spelkort, tvål. I början av seklet var konkurrensen från andra butiker inte stor. Men de flesta höll sig nog till böcker och andra trycksaker, samt pappersvaror.

Många boktryckare sålde böcker i kommission åt ett antal förläggare och hade själva kommissionärer för det egna förlaget. Samuel Norberg i Göteborg sålde böcker i kommission åt en rad andra förläggare och hade ett tiotal kommissionärer runt om i landet som sålde det han gav ut på eget förlag. Den egna försäljningen skedde i en lokal som av tidningsannonser att döma låg i hans tryckeri men där utbudet antyder bokhandel snarare än tryckeribod. Många boktryckare hade annonser för sin försäljning utan att nämna var försäljningen ägde rum, vilket jag tyder som att lokalen bör ha funnits i tryckeriet; annars borde man ha angett var den låg. Carl Westman, som ägde det Wennlundska tryckeriet i Gamla stan i Stockholm, annonserade flitigt om allt han sålde i tryckeriboden vid Tyska Brunn där väl också hans lånbibliotek fanns – men hans tryckeri låg på en helt annan adress. Också Carl Deleen hade tryckeribod på en annan plats än den där tryckeriet låg.

J.P. Lundström i Jönköping hade försäljningsbod i gården där både hans bostad och tryckeriet var inrymda. Boden låg dock inte i tryckeriet utan i bostadsdelen, mot Storgatan, och han hade en kvinna anställd för att sköta försäljningen av böcker och papper.⁷³ Han sålde inte bara i sin egen bod, utan även via andra, som Gleerups bokhandel i Lund och Södergrens i Växjö och troligen många andra – han annonserade om att hans böcker såldes i ”alla Stockholms boklådor” och hos kommissionärer i hela landet. Han anlidade också bokbindaren Lysén, som hade bod i Jönköping men som framför allt ofta reste runt till marknader – lämpliga för försäljning av visor, historier och träsnitt, det vill säga kistebrev.⁷⁴

Det var alltså många, troligen de flesta, av boktryckarna som agerade kommissionärer åt andra och själva lämnade sina alster i kommission till försäljare landet runt. Flera boktryckare gav ut förteckningar över sina böcker och skrifter med uppgift om var de såldes. Det kunde vara långa listor över personer i en mängd orter som agerade försäljare. Några av dem var bokhandlare, litet flera var bokbindare, en och annan var boktryckare, men de allra flesta hade titlar som visade att de normalt sysslade med annat än bokförsäljning. Det var i allmänhet ståndspersoner på orten, med titlar som borgmästare, apotekare, medicine dr, collega scholae (det vill säga lärare), häradshövding, postinspektör, domkyrkoadjunkt, som alla sålde böcker vid sidan av. Var och en av dem sålde kanske inga större mängder, men det gick ändå att sprida sina skrifter till de många orter som ännu inte hade regelrätt bokhandel.

För en driftig boktryckare var det alltså fullt möjligt att sälja både egen och

73 Curman 2000 s. 36, 39.

74 Curman 2000 s. 86 f, Peterson 2003 s.83, Danielson 2015a s. 183.

andras utgivning från en lokal som definierades som tryckeribod snarare än bokhandel. Men ett antal tryckeriägare hade också bokhandel, i några fall fler än en. Vi har redan sett att 37 blivande boktryckare angav bokhandlare som sin titel när de anmälde att de ville starta tryckeri. De hade alltså redan en bokhandel när de tog över eller grundade ett tryckeri. Av de minst 32 skillingtryckare som också var bokhandlare var det några som redan hade bokhandel när de blev tryckeriägare, medan andra, de flesta, blev bokhandlare först senare, i och med ökande produktion. Ytterligare några, utöver de 32, hade inte egen bokhandel men samarbetade med en bokhandlare som sålde tryckeriets produkter och kunde få sina förlag tryckta där.

P.A. Huldberg hörde till dem som hade bokhandel innan han blev boktryckare, trots att han var utbildad konstförvant. Men det dröjde inte länge innan han också skaffade sig ett tryckeri, och senare ytterligare två, samt en bokhandel till. Det var för övrigt fler boktryckare som hade mer än en bokhandel, som Anders Nilsson i Eksjö. Han hade bokhandel där och filial i Vetlanda. Hans dotter Betty hade egen bokhandel i Skänninge innan hon blev delägare i faderns. Nilsson var kommissionär för Svenska bokförläggareföreningen (SBF) och sålde möjligen mer av andras än av den egna produktionen som inte var så omfattande. Emanuel Bruzelius i Uppsala var bokhandlare innan han blev boktryckare och förläggare i stor skala, och förutom bokhandeln i Uppsala hade han boklådor i Stockholm, Karlstad, Västerås och Örebro, möjligen också i Kristinehamn.

Samuel Hellström i Hudiksvall hade bok- och pappershandel plus bokbinderi när han köpte tryckeri, och senare öppnade han bokhandelsfilialer i både Ljusdal och Järvsö. I Mariestad blev boktryckare Berg och bokhandlare Karström kompanjoner och samarbetade bland annat om tidningen *Mariestads Weckoblad*. Karström var kommissionär för SBF och hade också filial i Skara. På de skillingtryck Berg tryckte stod det "Säljes i P.W. Karströms bokhandel". Bokhandlaren Södergren i Växjö sålde också skillingtryck i sin bokhandel. Till att börja med var det vistryck som kom från J.P. Lundströms tryckeri i Jönköping. Men så snart Södergren hade grundat eget tryckeri började han trycka visor själv, och han var noga med att det alltid skulle stå "Säljes i C.G. Södergrens Bokhandel" på titelsidan. Också i Filipstad fanns en bokhandlare, A. Bronell, som uttryckligen sålde skillingtryck. På flera vistryck från det Florénska tryckeriet i Filipstad stod det "Säljes i A. Bronell & C:s Bokhandel". Några år in på 1900-talet kom den Bronellska bokhandelsfirman för övrigt att ta över tryckeriet.

Ännu en bokhandlare som gärna påpekade att vistrycken såldes i hans boklådor var Emanuel Bruzelius: "Säljes för 1 sk Banco i Bruzelii Boklådor i

Uppsala och Carlstad.” Också i Stockholm var det en rad bokhandlare som sålde skillingtryck, fast det i deras fall inte var tryck de själva producerat. En bokhandel på Regeringsgatan 4 och en på Riddarhustorget 7 annonserade att de sålde visor – den på Riddarhustorget tryckte en förteckning över 23 historier och visor de hade till salu.⁷⁵ Också en antikvarisk bokhandel på Köpmangatan sålde visor och historier ”till 24 sk B:ko per bok”.⁷⁶ Det mest uppenbara exemplet är annars J.G. Björnståhl, som från sin bokhandel sålde de många hundra skillingtrycksupplagor han hade beställt från ett antal tryckerier i Stockholm. Efter 1827 flyttade han verksamheten till Västerås. Ett par decennier senare kom en väl så flitig beställare av vistryck, firma C. Kihlberg på Södermalmstorg. Mamsell Kihlberg hade lånbibliotek och antikvarisk bokhandel i basarbyggnaden på Södermalmstorg sedan 1830-talet, och på 50-talet började hon beställa och sälja skillingtryck. Firman skulle fortsätta med det, under samma namn men annan ägare, till slutet av 1890-talet.

I Stockholm kunde vistryck säljas från de mest skiftande lokaler. Särskilt skillingtryck som innehöll visor om något aktuellt och sensationellt kunde annonseras i tidningar med uppgift om försäljningsställen – den sortens texter kunde man oftast sälja mycket av, men det borde ske tämligen snabbt innan ämnet blev passé. Enligt en annons i tidningen *Fäderneslandet* i april 1861 kunde en visa om mördaren Göthe köpas på en mängd ställen i Stockholm. I första hand naturligtvis på tryckeriet, som i det här fallet låg på Lilla Nygatan i Gamla stan. Men också i en fruktbod, en brödbod och en snusbod, likaledes i Gamla stan, i ”Mll Kihlbergs Bokhandel” på Söder, i två olika brödbodar på Kungsholmen och en på Blasieholmen, och slutligen i en snusbod på Ladugårdslandet.⁷⁷

Ett annat tryck om samma mördare, i samband med hans avrättning, hade annonserats i *Stockholms Dagblad* och *Fäderneslandet* och fanns att köpa på tre olika tidningskontor, självklart hos mamsell Kihlberg, i två cigarrbodar, en tobakshandel och en kryddkramhandel, och dessutom i en butik där kolportörer ”kunna anmäla sig till erhållande af god förtjänst.”⁷⁸ På ett prosatryck om ett annat mordfall hittar man uppgiften att det såldes i ett par fruktbodar och en kryddbod ”samt på de flesta öfriga tidningsutdelningsställen.”⁷⁹ Man kunde alltså både köpa skillingtryck och hämta sina tidningar i diverse olika matbodar i

75 KB, O Tullberg a. Wennlundska tryckeriet, Stockholm 1825.

76 Enligt uppgifter på bland annat GS 262, 1260, 1660, 207.

77 Annonsen återgiven i Bjersby 1984 s.109.

78 A.a. s. 144.

79 Christiansen 1984 s. 189.

Stockholm. Nu var det nog framför allt trycken med visor om aktuella händelser, sådana som tidningarna hade skrivit om, som såldes på tidningskontoren och de bodar som också lämnade ut tidningar. Men även när det gällde dessa visor var det väl så vanligt att de fanns till salu i en bokhandel. En visa om ett omtalat fall av rättsröta 1819 annonserades i ett par tidningar och "Säljes i alla Boklådor à 2 sk. Banco" alternativt "uti Walléns Boklåda i Lilla Wattugränden." Och en av flera visor om den vackra dalkullan Carin Ersdotter, Stockholms hetaste samtalsämne sommaren 1834, "säljes på Dagblads-Kontoret samt uti Bomans Bokhandel wid Slussen, och i Lån-Bibliotheket wid Södermalms Torg."⁸⁰ Det senare försäljningsstället avser Mlle Kihlbergs bod.

De ordinära vistrycken annonserades betydligt mera sällan i pressen, och när det förekom var det oftast i landsortstidningar och gällde försäljning från tryckeriet där de tryckts, eller i en bokhandel på orten – i en del fall kunde nog bokhandlaren vara tryckens förläggare. Vad man inte kan hitta annonser för är skillingtrycksförsäljning på marknader – jag har i alla händelser aldrig sett någon. En marknad brukade föregås av en massiv annonsering i ortens tidning veckorna innan, med extra bilagor för att rymma alla annonser för tillresande affärsidkare från när och fjärran, och även för ortens. Där brukade finnas både bokbindare och bokhandlare som annonserade om bokförsäljning. Bokhandlare Södergren i Växjö var ytterst angelägen om att vara med på marknader både i hemstaden och på andra orter och han annonserade om sina böcker, men inte ett ord om skillingtryck.⁸¹ Bokbindaren och konstförvanten Carl Petter Björklund, delägare i firma C.O. Ekblad & Co i Västervik med både tryckeri och bokhandel, kunde göra ett tiotal marknadsresor om året i många år och sålde mängder av böcker där: 100 upplagor av fem olika psalmböcker, 70 upplagor av katekesen. 150 000 bönböcker i 22 upplagor, och framför allt de så kallade Västerviksböckerna, rader av små folkböcker. De allra flesta var handböcker som lärde ut diverse praktiska göromål, och flera av dem hade Björklund skrivit själv. De sålde förträffligt år ut och år in, och under en enda marknadsresa sålde Björklund 500 exemplar av en av dem. Allt detta berättar han i sina självbiografiska minnesanteckningar.⁸² Om försäljningen av alla de skillingtryck hans tryckeri gav ut genom åren får man däremot inget veta.

Jag utgår ändå ifrån att en bokhandlare eller boktryckare som producerade och sålde skillingtryck i sin butik också hade dem med sig i lagret till markna-

⁸⁰ Dagligt Allehanda 1819-11-10, 1819-11-01, Stockholms Dagblad 1834-07-09.

⁸¹ Danielson 2015a s. 185f.

⁸² *Svensk bokhandelstidning* nr 5, 1892.

der – varför skulle han missa ett sådant tillfälle? Det är däremot troligt att han skulle ha fått konkurrens av andra försäljare av visor på marknaden – kanske rent av i form av sina egna tryck. Alla skillingtryckare sålde visor både i enstaka exemplar och i parti till återförsäljare, som kunde dyka upp på marknaden och där kanske spela och sjunga visorna. Det är strängt taget den vanliga bilden av skillingtrycksförsäljaren.

Priser och rabatter

Vad ett enstaka skillingtryck kostade kan det finnas uppgift om på själva trycket – långt ifrån alltid, men ofta nog. Att boktryckaren sålde skillingtryck i parti kan också framgå av hans egna prisuppgifter, antingen på trycklistorna eller på själva trycken; i det senare fallet först ett stycke in på 1800-talet. Likaså framgår det att den som köpte en större mängd fick rabatt: ”för större parti, då minst 24 ark köpas, betalas blott halfwa priset eller än mindre” kunde det heta på skillingtrycket på 1830-talet, antingen på titelsidan eller sista sidan. I det citerade fallet fanns alltså möjligheter att pruta, ingen summa anges. På trycklistorna uppges däremot den exakta summan: 12 skilling boken, eller vilket pris som råkar vara det gängse för tillfället. Den absolut vanligaste mängduppgiften är 24 ark, eller en bok – det var minimum för att få rabatt. 24 ark motsvarar 48 vistryck om åtta sidor, eller 96 firsidiga. Eftersom priset på ett firsidigt tryck rimligt nog nästan alltid var hälften av vad det åttasidiga kostade blev priset per bok detsamma oavsett tryckets omfång. Det gick naturligtvis alldeles utmärkt att få köpa mer än en bok: ”wid handel af flere böcker, erhållas de till ännu lindrigare pris”. Då och då ser man också att rabatt erbjuds vid köp av ett ris, som var 500 ark, det vill säga 1000 åttasidiga tryck. Vid så stora köp kunde rabatten bli avsevärd.

Under 1800-talets allra första år kostade ett vanligt åttasidigt skillingtryck en skilling hos de boktryckare vars trycklistor jag har gått igenom. Andreas Sylvenius i Stockholm uppgav såvitt jag kunnat se enbart pris för ”exemplaret”, det vill säga enstaka tryck. Han tog 1 skilling för åttasidiga och hälften, 6 runstycken, för de många firsidiga tryck han gav ut – det gick alltså 12 runstycken på 1 skilling. Övriga boktryckare anger bara styckepris för ½ ark oktavo, tryck på åtta sidor, och alla tar de 1 skilling för dem – tryck om fyra sidor var ännu så pass ovanliga att ingen annan än Sylvenius uppgav pris för dem. Det rabatterade priset på en bok varierar. År 1802 uppgav Samuel Norberg i Göteborg på sin trycklista att han tog 8 skilling boken för tryck om ett halvt ark 8:o. Det var verkligen billigt:

det blir 2 runstycken per styck. Möjligen tyckte han själv att det var i billigaste laget; några år senare hade han höjt priset till det dubbla, 16 skilling. 1830–1832 tar Norberg 1 skilling/styck för trycken, men 1837 har han sänkt priset till ½ skilling = 6 runstycken, för att 1840 vara tillbaka på 1 skilling – men året därpå halverade han priset igen.

Axmar i Falun tog 1801–1802 1 skilling/tryck, men "i Boktalet 12 sk", en fjärdedel av styckepriset. Sundqwist i Gävle ville år 1802 ha "1 sk för halfarket", men 4 riksdaler 8 skilling riset; vid köp av 1000 skillingtryck kunde man alltså komma undan med en femtedel av styckepriset. Priset per bok låg kvar på 12 skilling till omkring 1810 då det gick upp till 16 skilling, och där låg det still åtminstone in på 1850-talet. Troligen avser de rabatterade priserna hela ark, "exemplar" kallades det, så att kunden själv skar och falsade trycken. Det är ytterst ovanligt att det framgår, men J.G. Björnståhl uppger på en förteckning över sina tryck att han ger rabatt "om endast exemplar åstundas".⁸³ Många år senare uppges det om Svenska visförlaget i Stockholm att återförsäljarna köpte hela ark, men ville man betala för det gick det också att få dem färdigvikta: "Helt hundra st vikta".⁸⁴ Det var säkert regel att stora partier köptes i ark, medan enstaka tryck var färdigvikta – skillingtrycksförläggarna Nils Lindström och Alfred Lidholm satte sina barn på den uppgiften.

Samtidigt kunde priset på enstaka tryck variera betydligt. En skilling för enstaka tryck låg i normalfallet kvar i flera decennier, men uppenbarligen kunde man ta ut det dubbla eller mer om innehållet var extra intressant. Flera av de dagsaktuella visor om sensationella händelser som såldes i tidningskontoren på 1830-talet kunde kosta 2, 3 eller till och med 4 sk. Det var helt enkelt fritt fram att ta ut det man trodde att kunderna var villiga att betala. Att visor som såldes för välgörande ändamål var extra dyra får väl anses självklart.

Från 1873 sattes priserna i kronor och ören. Enligt en annons för E.G. Johanssons tryckeri i Karlshamn sålde han 1877 vistryck för 6, 8 eller 10 öre. Sexörestrycken kan ha varit på fyra sidor, men kanske var man ännu litet osäker på de nya myntens värde. Priset satte sig snart vid 10 öre, och det priset skulle förekomma in på 1900-talet, omväxlande med 12, 15 och till och med 25 öre – man fortsatte uppenbarligen att sätta de priser man trodde att man kunde få ut, men höll sig ändå till vad som var någorlunda vanligt och rimligt. Ett tryck som såldes för 25 öre år 1930 hade på baksidan följande uppmaning, signerad av en tobakshandel

83 Bennich-Björkman 1988 s. 109.

84 Danielson 1981 s. 122.

i Malmö: "Vill ni förtjäna pengar? Sänd då in kr. 5:- eller 8:- erhåller ni 50 eller 100 st. av denna ytterst lättsålda visa."⁸⁵

Upplagor

Det förefaller som om upplagor på minst 1000 har varit det vanligaste under hela 1800-talet. Det har framgått att E.P. Sundqwist år 1802 erbjöd rabatt vid köp av ett ris, alltså bör han ha tryckt minst en så stor upplaga. Det mest anmärkningsvärda i hans fall är annars att han just det året tryckte ca 129 upplagor – det är det antal tryck från Gävle med tryckår 1802 som finns i George Stephens samling. Det är naturligtvis möjligt att några av upplagorna var mindre, men det var mest ekonomiskt att trycka minst 1000, särskilt om man räknade med att få ett antal större beställningar av återförsäljare. Vistrycken var heller inte särskilt skrymmande jämfört med många andra trycksaker. 1000 fyrsidiga tryck blev bara 250 ark, åttasidiga 500. Den mängden kunde man lätt lagra för kommande behov.

Det finns dock inte många uppgifter om upplagestorlekar. Flera av dem som ändå finns ges i samband med att man fått en beställning utifrån. 1808 noterar Groth & Petré i Linköping på sin trycklista en beställning från en pastor Sundelius som vill ha en lantvärnssång tryckt i 1000 exemplar "på eget förlag". Visan rymdes på ett kvartsark i 8:o. C.M. Berg i Östersund har i sin kassabok noterat tre beställningar på att trycka visor åt andra under åren 1867–1873. Den första posten lyder på "ett ris Wisor 20:-" och trycklistan avslöjar att det rör sig om "Trenne nya wisor ½ ark 8:o", alltså ett åttasidigt tryck i 1000 exemplar. Nästa beställning gällde också en visa på åtta sidor i 8:o, men beställaren ville bara ha 500 ex. Den tredje och sista beställningen lyder "1 ris wisor 18:-", 500 ark, men här är tryckens omfång osäkert, så hur många exemplar det blev går inte att räkna ut.

Aug. Johansson i Falköping har på sina trycklistor lämnat flera uppgifter om upplagestorlekar på vistryck. För 1880 har han två poster om "1000 Wisor tills. 250 ark" och en post på 6000 visor på 1500, vilket visar att alla 8000 vistryck var på fyra sidor. 1884 fick han beställning på att trycka fyra olika tryck på vardera 250 ex. åt en och samma beställare – så små upplagor var nog mycket ovanligt, men det blev ju ändå 1000 ex sammanlagt. Andra år, alla under 1880-talet, trycker Johansson fyrsidiga tryck i upplagor på 1000 eller 2000 ex.

85 KB O And...J V.

Något så sällsynt som ett tryckeris räkenskaper rörande skillingtryck finns bevarade och vittnar om några av de beställningar som visförfattaren och skillingtrycksförläggaren Alfred Lidholm gjorde. I december månad 1894 hade han beställt fyra upplagor på mellan 2 000 och 4 000 ex., summa 12 000. I januari 1895 beställde han 4 000 ex. i två poster, 1 000 och 3 000. Antalet tryck för hela det året kan beräknas till ca 18 000, och för 1896 till 47 000. Lidholms son, som fick hjälpa till med försäljningen, kan berätta om en mordvisa som trycktes i ca 10 000 ex.⁸⁶

När man närmar sig 1900-talet börjar uppgifterna om upplagors storlek och antal bli många, men frågan är hur pålitliga de är. Plötsligt blev det en konkurrensfördel att ha stora upplagor, något man skröt med – det ser åtminstone så ut. Uppgifterna lämnades på vistrycken och kan vara korrekta, men de är omöjliga att kontrollera och ser ut att vara överdrifter – men vem vet? Det kan stämma. Det börjar med J.H. Chronwall och hans Svenska Visförlaget som startade 1893. Chronwall hade under många år rest landet runt och försökt sälja sina egna dikter. Av hälsoskäl blev han tvungen att sluta resa runt landet och försökte i stället sälja sina dikter per post, och det gick inte alls. För att klara försörjningen började han i stället att sälja vistryck, och det gick utmärkt. Från sitt hus i Solna sålde han både per postorder och direkt till återförsäljare, och antalet upplagor ökade snart; det är lättare att räkna antalet – de var numrerade – än storleken, som sällan uppges. Sitt mest produktiva år, 1901, gav han ut 70 upplagor. När J.H. Chronwall dog 1909 var den numrerade serien uppe i 116, men de flesta nummer, troligen alla, hade getts ut flera gånger och inte nödvändigtvis med samma innehåll. Antalet upplagor är alltså betydligt högre än nummerserien anger. Vad det gäller upplagestorlekar är Chronwall betydligt mer diskret än många av sina konkurrenter. Han skriver vid något tillfälle att det är svårt att ha alla häften i lager eftersom ”icke en, utan flera tusen af hvar visa skall tryckas åt gången”, och det tror man utan vidare. Hur många tusen berodde väl på om det ingick en visa om något sensationellt. Om ett par av sina storsäljare skriver han att de sålts i flera hundratusen exemplar, och det behöver inte vara en överdrift.⁸⁷

Nils Lindström, som drev Malmö Visförlag 1903–1913, uppgav då och då upplagesiffror på trycken, till att börja med 6 000 vid ett tillfälle i början av sin bana. Senare uppger han att 20 000 är en normal förstaupplaga, och att det ibland kan handla om upp till 60–70 000 tusen.⁸⁸ Ännu frikostigare med upp-

86 Nordström 1980 s. 13.

87 Danielson 1981 s. 118.

88 Kjellgren 1985 s. 104.

lagesiffror är E. Björling, som under ett par år på 1910-talet hade ett visförlag i Norrköping. Om man räknar ihop de upplagesiffror han anger på trycken blir det 90 upplagor på litet drygt två år, och upplagestorlekar på 5 000–20 000 – om man nu ska tro upphovsmannen själv.⁸⁹ Inte alla upplagor går att belägga, och inga upplagestorlekar kan kontrolleras, men många och stora upplagor var det otvivelaktigt. Problemet med alla de stora visförläggarna kring och efter 1900 är att de anlidade ett antal mindre tryckerier som uppenbarligen inte kunde hantera de många upplagorna som de borde. Trycklistorna var bristfälliga, tryckleveranserna har fallerat, och jag har i många fall funnit betydligt fler tryck i privata samlingar än i KB. Det är alltså fullt möjligt, för att inte säga högst troligt, att en hel del av de upplagor jag inte kunnat belägga verkligen har existerat. Enbart från några av de tryckerier bröderna Chronwalls förlag anlidade har jag funnit 188 tryck, motsvarande lika många upplagor, som inte levererats till KB utan bara hittats i privata samlingar. Hur många fler har det funnits?

89 Danielson 2015b s. 27.

Arkivleveranser och trycklistor

BRISTFÄLLIGA TRYCKLEVERANSER OCH förkomna tryck förekom alltså sent i skillingtryckens historia, men redan under 1700-talet hade man på allvar börjat uppmärksamma betänkliga tillkortakommanden i det avseendet, och framför allt att visorna så ofta trycktes utan att tryckår, tryckeri eller ens tryckort stod utsatta. "Tryckt i år" var ofta det enda som stod. Detta blev uttryckligen förbjudet i Kungl. Maj:ts förordning och reglemente för boktryckerierna av 1752, och böterna för överträdelser var kännbara: 200 daler silvermynt. Trots det var effekten knappast märkbar. I förordningen var förbudet formulerat så att boktryckarna vid vite inte må "understå sig, att trycka någon bok eller Tractat, utan att therpå tydeligen utsätta orten, året, och sitt eller Tryckeriets rätta namn".⁹⁰ Om visor och historier stod det strängt taget ingenting – kanske boktryckarna uppriktigt trodde att det inte gällde för dem. Den allmänna inställningen illustreras förmodligen rätt väl av Carl Gustaf Berling i Lund när han blev utfrågad av censorn i ett visärende. Berling svarade, dels att han inte lämnat visan i fråga till censur. Det hade aldrig varit vanligt när det gällde "sådana sladdänger och wisor, som Boktryckarne på alla orter låta trycka och sälga till kringlöpare". Dels förklarade han också att på sådana visor brukade man aldrig sätta ut boktryckarens namn eller tryckorten, utan bara just "tryckt i år".⁹¹

Men kravet på att ange tryckeriets namn, ort och årtal återkom i förordningen om tryckfrihet från 1766. Där krävdes också att tryckerierna skulle lämna sex exemplar (det hade dittills varit två) "af alt hwad som tryckes" till Riksarkivet. I ett cirkulär från 1771 preciserades kravet: boktryckarna skulle göra i ordning sex paket, vart och ett med ett exemplar "af hwarje tryckt Bok eller Skrift, samt öfwerst en tryckt Förteckning uppå det som samma Paquet innehåller". Riksarkivet vidarebefordrade paketen till de universitetsbibliotek som skulle ha dem.⁹²

Det är uppenbart att de flesta tryckeriägare ändå inte ansåg att vistrycken behövde räknas bland "alt hwad som tryckes". Det var först efter det att hovkanslern

⁹⁰ K&N s. 302.

⁹¹ Möller 1945b s. 38.

⁹² K&N s. 310, 315.

1801–1802 fått i uppdrag att utöva tillsyn över boktryckerierna som en ändring så småningom kom till stånd. Och det berodde säkert mest på att hovkanslern utsåg J.S. Ekmansson till boktryckeriombudsman. Han hade nämligen haft personliga skäl att känna sig illa behandlad av boktryckerisocieteten några år tidigare, och i sin nya roll gick han hårt åt boktryckarna. Minsta lilla förseelse kunde leda till böter, så mycket hellre som större delen av bötesbeloppet tillföll Ekmansson själv.⁹³ Det hade i alla händelser en mer eller mindre omedelbar effekt på tryckerierna, vilket deras trycklistor visar.

Bland skillingtryckarna i den här studien är det sex som hade startat i slutet av 1700-talet. Jag har gått igenom deras trycklistor och gjort en del stickprov för att få en uppfattning om hur stor deras visproduktion var, dels under 1700-talet, dels under 1800-talets första decennium, och också hur antalet förhåller sig till vad som framkommer av trycklistorna.⁹⁴

Resultatet blev som följer:

Pehr Ol. Axmar, Falun, hade tryckeri från 1786 till sin död 1816. På trycklistorna finns inga visor alls förrän 1795, då han redovisar "De redelige Dalkarlarnas Fägningsång" med anledning av konungens förlovning. 1797 finns där en visa med anledning av kungens bröllop. 1801 har trycklistan en handskriven bilaga där 21 visor och historier finns med, sannolikt är 18 av dem visor. 1802 tar den ordinarie trycklistan upp "Den nya Kaffe-wisan" medan en handskriven bilaga räknar upp 21 visor. Därefter förekommer det visor på de flesta listorna.

Ernst Petter Sundqwist i Gävle hade tryckeri från 1761 till sin död 1802, då sonen Carl Gustaf S. tog över. Den första visa som redovisas på en trycklista är "Wisa, afsjungen ibland det Hedervärda Bonde-Ståndet på Konungens Födel-sedag den 24 Januari 1792". Därefter kommer tre visor på listan 1801, nämligen "Axel och Valborg", "Sinclairsvisan" och "Göta Kämpavisa", tre mot 32 som stickproven ger. På listan för 1802 finns samma tre visor om igen, men också en handskriven bilaga som bland annat tar upp 38 visor av olika slag. Det är vackert så, men det existerar i själva verket minst 129 tryck från detta år, således 91 fler än på trycklistan! Det finns förmodligen åtskilligt fler att hitta under de första 30 verksamhetsåren – mina stickprovskontroller är grundligast från 1890.

93 K&N s. 331f.

94 Stickproven bestod bland annat av en genomgång av KB:s avdelningar E och N 1790–1800, Bengt R. Jonssons förteckning över ballader i skillingtryck i Jonsson 1967, Libris, och ytterligare några källor.

Samuel Norberg, Göteborg, blev boktryckare 1782. Han har inte redovisat några visor alls på trycklistorna före 1802. Det året uppgav han nio visor, och året därpå åtta. Stickproven ger 17 till.

Ad. Fr. Raam / Ad. Fr. Raams Enka, Norrköping. Adolf Fredrik Raam var först delägare till ett tryckeri men tog över som ensam ägare från 1786. När han dog 1802 tog hans änka över. Här redovisas inga visor alls förrän 1810, medan stickproven givit 17 upplagor. Därefter finns visor nämnda på de flesta trycklistorna.

P. Winge / P.E. Winge, Nyköping. Petter Winge, som var bokbindare, tog över tryckeriet i Nyköping 1794. 1813 blev sonen Pehr Erik medarbetare för att ta över vid faderns död 1816. Det första vistrycket på en trycklista från Winges redovisas inte förrän 1814. Det har titeln "Tre Krigs-Visor". Under åren innan dess visar stickprov att minst 40 upplagor vistryck har kommit ut från Winges, och därefter finns ett 50-tal visor på trycklistorna.

Lindhska boktryckeriet, Örebro, startade 1767 och blev känt för sin massiva utgivning av psalmböcker och katekeser. Av visor finns inte ett spår på trycklistorna före 1808, då "2:ne Krigs-Visor, efter förut tryckte exemplar" tas upp, följda av "3:ne nya KrigsVisor" 1813. Det är det hela. Mina stickprov har gett 49. Fler bör finnas, tryckeriet brukar nämnas bland de stora producenterna.

Det är tydligt att många boktryckare, åtminstone fram till omkring 1800, delade Berlings och andras åsikt att vanliga "sladdänger och visor" inte behövde redovisas. Kungahyllningar, krigsvisor samt Axel och Valborg och ytterligare några vördnadsvärda gamla visor ansåg man tydligen borde tas med. Att man försummade att leverera bekräftas av historikern Hanna Enefalk, som har gått igenom Uppsala universitetsbiblioteks samling av skillingtryck. Hon noterar att volym I, med tryck fram till år 1800, är full av gamla och slitna tryck som i efterhand har hamnat i bibliotekets ägo. Efter 1800 är de allra flesta pliktlevransexemplar.⁹⁵ Hur många skillingtryck som faktiskt trycktes kommer vi helt enkelt aldrig att få veta – som redan har antytts gäller det minst lika mycket för perioden efter ca 1890 som för den före 1800.

95 Enefalk 2013 s. 56.

Förläggarna

ATT TRYCKERIERNA SÅLDE sina visor både i enstaka exemplar och i större partier har redan konstaterats. Det gällde alla de tryck som boktryckaren själv var förläggare för. Men många tryckerier fick en annan möjlighet att sälja, genom förläggare utifrån – ”främmat arbete” kallades det förr när man fick en beställning utifrån. Det var förstås inte alls ovanligt, av gammalt var boktryckaren beroende av beställningar från kyrkan, länet eller skolan, och från författare av diverse olika alster. När det gällde skillingtryck var det oftast privatpersoner som beställde, och det var fråga om enstaka eller bara några få tryck. Det var också vanligt att visförsäljare lämnade in ett tryck som de ville få avtryckt för en ny upplaga. En del tryckerier kunde dock få riktigt stora beställningar av en ”främmad” förläggare, som oftast gynnade mer än ett tryckeri. Åtskilliga av dessa tryckerier skulle inte ha räknats som skillingtryckare om det inte varit för de stora beställarna. Det är först under 1800-talet de förekommer, och det började i Stockholm.

Stockholm

Den första riktigt stora beställaren under 1800-talet var Jacob Gustaf Björnståhl (1773–1837). Han har redan omnämnts ovan i egenskap av förnyare av skillingtryckens utformning. Under de år han var verksam som bokhandlare i Stockholm beställde han minst 250 skillingtrycksupplagor från sex olika tryckerier i Stockholm och ett i Uppsala.⁹⁶ Han gjorde sina första beställningar 1819 och fortsatte tills han lämnade Stockholm på hösten 1827. Flytten gick till Västerås där han bodde till sin död. Även i Västerås beställde han drygt 60 visupplagor från de två tryckerier som då fanns i staden, och dessutom några från P. Winge i Nyköping som han också tidigare samarbetat med – han hade kortvarigt haft bokhandel där från 1821.⁹⁷ Han hade dessutom anmält bokhandelsfilialer i flera

96 Elmén & Granbergs, Ecksteinska, Hörbergs, Marquardska, Ortman och Nestius i Stockhom. Bruzelius i Uppsala.

97 Bonnier 1920 s. 68.

andra städer: Arboga, Norrköping och Södertälje.⁹⁸ De blev troligen kortvariga, om de ens kom till stånd.

Över 300 skillingtrycksupplagor har Björnståhl alltså beställt, och med den skalan på verksamheten finns det knappast anledning att tro att någon av hans upplagor var mindre än 1000 ex. Nästa stora förläggare var knappast sämre. Firma C. Kihlbergs verksamhet i Stockholm var betydligt långvarigare än Björnståhls. Eva Unander, änka efter en bokbindare, öppnade 1818 ett lånebibliotek och bokhandel i "stadens då nya hus", kallat basaren, i bod n:o 7 vid Södermalmstorg. En katalog över hennes bibliotek tar upp ca 2500 nummer. Det övertogs 1833 av Catharina Kihlberg (1797–1872). Under hennes tid blev affären välkänd, till att börja med för sitt välskötta lånebibliotek och antikvariat. Antalet volymer tycks ha uppgått till 6000; mamsell Kihlberg gav ut tre kataloger över bokbeståndet. Men från och med 1850-talet blev hon mest bekant för sina skillingtryck.⁹⁹ Författaren och stockholmskännaren Johan Flodmark, som i sin ungdom arbetade som bokhandelsbiträde några år i början av 1850-talet, berättar att då fanns det bara två bokhandlare på Södermalm, båda i basarbyggnaden på Södermalms-torg. Det var "J.W. Löfving's obetydliga affär och m:ll Kilbergs försäljning av s.k. skillingstryck".¹⁰⁰ Boden var på sin tid välkänd i hela staden, och den och basarbyggnaden nämns ofta i skildringar av det gamla Stockholm.

Uppenbarligen var det alltså skillingtrycken hon så småningom blev allmänt känd för. Dem beställde hon av minst åtta olika tryckerier – liksom Björnståhl var hon förläggare av skillingtryck, och också av flera visböcker. Det var för övrigt också hennes granne i basaren, J.W. Löfving – hans bod hade nr 4, hennes nr 7. Möjligen var det han som inspirerade m:lle Kihlberg till att börja trycka skillingtryck. Han hade beställt ett antal vistryck under 1840-talet, men därefter höll han sig till visböcker. Hon å sin sida började först 1852 att trycka några vistryck och en *Wisbok. Wald samling svenska sångstycken*, på samma tryckeri som Löfving hade anlitat, J.W. Lundbergs på Skärgårdsgatan (idag Själagårdsgatan) i Gamla stan. Efter ett par år började hon i stället beställa trycken av Eric Westrell, som startade sitt tryckeri 1854, ett par portar bort på Skärgårdsgatan. På samma gata låg ytterligare en av de firmor hon anlitade, J.W. Svenssons Boktryckeri. Till alla hade hon bekvämt gångavstånd.

98 A.a. s. 7, 253, 338.

99 Bonnier & Hånell 1935, s. 97, 128 f; Carlander 1889 s. 236f, 243.

100 Flodmark 1914 s. 86.

Efter mamsell Kihlbergs död 1872 ärvdes boden av hennes fosterdotter, som dock överlät den på Johanna Söderberg (f. 1814), som arbetat i affären sedan 1850. Hon skötte affären ensam, och så småningom gick den allt sämre, men skillingtryck fortsatte hon hela tiden att beställa och sälja. Firman hette fortfarande C. Kihlberg, och det är vad som står på skillingtryckens titelsida i alla år. Vid 82 års ålder, 1896, sålde Johanna Söderberg affären till bokhandlaren Axel Granlund, som hade stort antikvariat på Drottninggatan och flera filialer. Före detta Kihlbergska boklådan blev nu ännu en av hans filialer.¹⁰¹ Axel Granlund gav ut ett antal skillingtryck under eget namn 1897, men den produktionen upphörde snart.

Firma C. Kihlberg beställde över 300 skillingtrycksupplagor under årens lopp. De allra flesta, minst 164 upplagor, trycktes hos Westrell, därnäst kom Associationsboktryckeriet som stod för drygt 110. G.W. Blomquist, Rudolf Wall, J.W. Lundberg, J.W. Svensson och P.G. Berg stod för några få vardera.

De Kihlbergska vistrycken såldes till privatpersoner men också, och kanske framför allt, till Stockholms många gatu- och gårdsmusikanter, varav de flesta var bosatta just på Södermalm. Basaren låg strategiskt till på deras väg från Söder till spelplatserna i resten av staden och på Djurgården. Men redan några år innan firma Kihlberg upphörde hade musikanterna fått en annan möjlighet att skaffa sig ett lager för försäljning, eller att specialbeställa tryck. Sent under år 1893 kom Jöns Hansson Chronwall (1851–1909) igång med sitt visförlag, oftast kallat Svenska Visförlaget.¹⁰² Det låg visserligen i Solna, men på gångavstånd från staden. Det var också lätt att nå med tåg till Tomtebodas station eller med ångbåt från innerstan till en brygga helt nära Chronwalls hus vid Ulvsundasjön.

Från 1893 till 1931 skulle Jöns Chronwall och, efter hans död, brodern Mårten komma att beställa ca 1100 skillingtrycksupplagor från 15 olika tryckerier i Stockholm. Troligen var ytterst få, om ens några, av upplagorna så små som 1 000 exemplar. Från 2 000–5 000 och uppåt är rimligare för en förstaupplaga med tanke på hur ofta de numrerade häften ändå måste tryckas om. Kostnaderna för tryckning var dessutom så låga att den ekonomiska risken med en för stor upplaga var liten. Ända från början numrerades vistrycken och trycktes på nytt när exemplaren sålts ut. Men den nya upplagan såg inte nödvändigtvis likadan ut som den förra. En eller ett par visor kunde vara utbytta, och efter några år kunde numret komma ut med ett helt utbytt innehåll. Häftenas numrering är

¹⁰¹ Bonnier & Hånell 1935 s. 234.

¹⁰² Uppgifterna i det följande är hämtade ur Danielson 1981.

alltså inget att gå efter om man vill räkna antalet upplagor. Dessutom fanns flera häften med nummer noll, och något eller några utan nummer.

När tio numrerade tryck kommit ut samlades de till en vissamling, och fem vissamlingar blev en visbok. På det viset kunde man efter några år både köpa enstaka tryck, samlingar om tio tryck och böcker med 50 sammanhäftade åttasidiga tryck. Enstaka häften kostade i allmänhet 12 öre styck till att börja med, medan en vissamling först kostade 40 öre, efter några år 50 öre. Visboken kostade 2 kronor – det var med andra ord en avsevärd besparing att köpa en samling eller visbok.

Förlaget hade ganska stor utgivning även av andra trycksaker av olika slag, bland annat mängder av häften på 32 sidor i sedesformat i diverse populära ämnen. *Drömboken*, *Stora spåboken*, *Blomsterspråket*, *Konsten att bli gift*, *Lilla Gratulationsboken* är några exempel ur högen. En del av häftena hade direkt anknytning till några av de nyhetsvisor som behandlat särskilt sensationella brottsfall. Hälsingeligan och Nordlunds boken är exempel på det. Nordlund hade mördat fem personer på en ångbåt på Mälaren år 1900, men Nordlunds boken fanns fortfarande till salu på förlaget 1929, säkert omtryckt många gånger.

Det är värt att notera att Jöns Chronwall själv var sättare när det gällde texterna till vistrycken: "Sången författad, satt och gjuten af Chronwall" enligt en kommentar av honom själv. Visorna var förvisso inte alltid författade av honom, men däremot satte han tydligen alltid texterna till vishäftena. Därefter gjöt han av satsen med hjälp av pappersmatriser, och med de stereotypplattor som blev resultatet kunde han sedan gå till det tryckeri han för tillfället anlitate. Stereotyperna kunde sedan användas flera gånger, och hade man smält ner dem för att återanvända metallen gick det ändå att få en ny genom att gjuta en med hjälp av pappersmatriserna, som sparades länge. Resultatet blev inga förstklassiga typografiska produkter, men det dög tydligen gott åt kunderna. För de större trycksakerna tycks Chronwall ha anlitat en typograf till sättningen, men i övrigt var troligen förfarandet detsamma.

Två vistryck från Svenska visförlaget: nr 47 kom 1898, medan det högra, med oläsligt nummer (112?) är från 1907. Det innehåller Sandpasevisan, om ett försäkringsbedrägeri. Inga tryck från förlaget var typografiska mästerverk.

Göteborg

I Stockholm fick bröderna Chronwall aldrig någon konkurrent att bekymra sig om, men i Göteborg hade det redan flera år innan Svenska Visförlaget startade kommit en visförläggare som skulle dominera marknaden i staden i åtskilliga år.¹⁰³

Alfred Lidholm (1839–1919) var skomakare, men ett par år efter att ha flyttat till Göteborg 1883 började han författa bygdemålshistorier och enstaka visor om aktuella händelser i staden under signaturen A. L-m. Han lät trycka dem och sålde för att dryga ut sina inkomster. Hans skomakeri gick allt sämre, dels på grund av hans försämrade hälsa och dels på grund av konkurrens från industritillverkade skor. Från 1892 började antalet visor öka allt mer på bekostnad av historierna, och snart utgjorde de hans och familjens huvudsakliga försörjning.

Hans visutbud skiljer sig från bröderna Chronwalls på flera sätt. Vistrycken från Svenska Visförlaget var åttasidiga och innehöll flera vistexter, oftast mel-

¹⁰³ Uppgifterna om Lidholm i huvudsak hämtade från Nordström 1980 och Nordström 1996, samt från skillingstrycken och trycklistor från de tryckerier han anlätade.

lan fem och sju visor, som stod uppräknade på titelsidan. Av de omkring 1000 olika visor av alla möjliga slag som trycken kom att innehålla under årens lopp hade Jöns författat 135 och Mårten 156. Lidholms vistryck var i de allra flesta fall på fyra sidor och innehöll en enda vistext, författad av Lidholm själv. Alla handlade om dagsaktuella händelser och företeelser i Göteborg. Han lät trycka dem på flera olika tryckerier i Göteborg. Han skrev mellan 80 och 100 vistexter, och åtskilliga kom ut i flera upplagor, några i så många som sex upplagor. Ett av de minst nio tryckerier han anlidade, och uppenbarligen det han använde oftast, Joh. Olssons tryckeri, har bara tagit med en bråkdel av vistrycken på sina trycklistor och antagligen också slarvat med arkivleveranser. Samtliga kända tryck därifrån saknar dessutom tryckår, kanske för att det var ett accidenstryckeri där det mesta man tryckte inte behövde den uppgiften och heller inte var leveranspliktigt. Eftersom alla Lidholms visor handlar om dagsfärska nyheter är det ofta möjligt att datera dem ändå. Åtskilliga av dem har bara återfunnits i privata samlingar, och det har troligen funnits fler än de jag har hittat. Allt som allt har jag belägg för 101 upplagor som säkert är hans.

Lidholm sålde trycken själv, både till återförsäljare – cigarraffärer och boklådor – och till folk ute på gator och torg, ibland med hjälp av något av sina sju barn. Han sålde också hemifrån, även per post får man anta. Hans adress står oftast på trycken, men den byts ideligen – han bodde på minst tio olika adresser under årens lopp. Så småningom uppger han också ett telefonnummer. Då och då reste han runt på landsbygden och sålde, och han besökte ofta exercishedar. Efter 1910 blev utgivningen något mer sporadisk, men det fortsatte att komma ut visor av honom i flera år till – han var bland annat kund hos Joh. Olssons Eftr. ännu 1918, året före sin död.

Från 1900 fick Lidholm konkurrens av signaturen Charles W-n, alias Karl Wastensson, född i Stockholm 1859 och till yrket vaktmästare enligt kyrkboken. Men nu hade han, precis som Lidholm, slagit sig på att skriva visor om aktuella händelser och ge ut dem i tryck under benämningen X-Visan N:0 1 – 50. Också han anlidade Joh. Olssons tryckeri, dessutom till samtliga tryck, och det finns alltså inte tryckår på ett enda. Men precis som i Lidholms fall går det att datera åtskilliga genom de händelser de skildrar, och att de är numrerade underlättar också datering. Det finns skillingtrycksutgivare som låter sina nummerserier börja på exempelvis 601, eller 1001, som vi snart ska se – men sådan var inte Charles W. Han börjar med 1 och går ordentligt till 50, och där slutar han, sent 1909 eller i början av 1910, detta enligt Joh. Olssons efterträdarens trycklista för den perioden. Jag har all anledning att tro att alla nummer har existerat, fast jag

A 614
5

En lustig Visa

om

Spårvägsstrejken

1906 i Göteborg

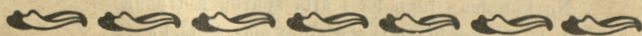
jämte några goda råd
till Styrelsen m. m. ::

af A. L—m.

Eftertryck förbjudes allvarligen.

Den största synd är om alla flickor kan veta,
Som bo vid klippan, i gamlestaden arbeta,
Det finnes ingen, som ej på styrelsen klagar
Och våra fruntimmer gå i väntande dagar

Pris 10 öre.

Bruden på Kinnekulle eller Carl den XV ::
skyddsling säljes i alla

Boklådor, Bokhandeln vid Statens Jernvägsstation, Axel Johansson's Cigarraffär, Drottningtorget, Fru Svahn's Cigarraffär,
Södra Allégatan. Pris 50 öre.

Alfred Lidholms vistexter skildrade i allmänhet aktuella händelser i Göteborg med omnejd, och hugade spekulanter fick ordentligt besked om var trycket kunde köpas.

inte sett samtliga. Nummer 1–8 finns till exempel inte i någon av de samlingar jag gått igenom, men nr 9 finns, och där räknas innehållet i alla de föregående häftena upp. Det finns flera luckor också i det följande, men även de numren redogörs det för på olika sätt i reklam i följande häften. Numren 1–30 säljs från 1905 i samlat skick: "Första samlingen av X-visorna 30 st. i bokformat, mot 40 öre i frimärken" från förlaget för X-Visan.

Om man räknar med att alla de 50 numren existerat och lägger till det antal upplagor som nämns blir det 80 upplagor. På X-Visan N:o 48 uppges att det är femte upplagan och "12:te Tusendet". Där står bland annat en visa som handlar om en fartygsolycka vid Göteborgs kaj i april 1908 "därvid många människor omkommo. Hittills äro 26 lik funna. Melodi: Hjalmar och Hulda." Det är mycket möjligt att det ofta varit ganska stora upplagor. Några av numren finns i flera olika skillingtryckssamlingar och bör alltså ha haft stor spridning. Trycken innehöll flera visor och var försedda med åtskilliga illustrationer, och i två av dem fanns till och med noter, i det ena fallet en melodi komponerad av signaturen O.A.B. Sista sidan i trycken var fylld av reklam, både för X-Visan och för andra företag.

X-Visan fick hela tiden dela kundkretsen med Alfred Lidholm, och dessutom med en ökande mängd skillingtryck från Anders Lindgrens tryckeri. Under 1880- och 90-talen hade man där inte intresserat sig för visutgivning. Det var fråga om tre till fyra tryck om året, alla på beställning, och flera år inga alls. Men plötsligt tycks man ha vädrat morgonluft: efter att ha tryckt två tryck på beställning 1896 och inga alls 1897 kom det plötsligt 22 upplagor 1898. Betydligt färre 1899, men 30 stycken 1900, samtliga av allt att döma på eget förlag. Så fortsatte det fram till och med 1913 med ett växlande antal tryck per år. Allt som allt finns 263 upplagor belagda i KB och privata samlingar från de 16 åren. Efter 1913 kom inga fler visor från Anders Lindgrens tryckeri.

Från 1908 tillkom ännu en visförläggare i Göteborg: F. Gustavson. Denne man hade en synnerligen divers verksamhet. Sin firma kallade han ibland Vis- och småskriftsförlag, och ofta bara förlag. Men han gör också reklam för sin confettifabrik och uppger sig ha lager av bland annat "Guirlander, Lyktor, Cotillons-, Dans-, & Festmärken, Skottavlor, Luftbössor, Penningspel, Positiv" och åtskilligt fler föremål, kort sagt det mesta för fester av olika slag: "Folkfest-, Bazar- & Maskeradartiklar".¹⁰⁴ Det är uppenbart att det var på modet med basarer åren närmast efter sekelskiftet. Där skulle man ha tombola, lotterier och försäljningsstånd, och man skulle ha någon som spelade positiv och sjöng

104 KB E 1915 g, E 1917 j med fler.

O. Löfdahl
a

2:dra Upplagan

Köp X-Visan

N:o 17

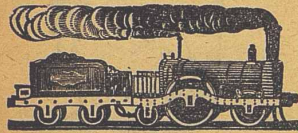
EN ALLDELES
NY VACKER :: VISA

med utvald melodi af Charles W:n

==== 21 vèrs ====

Sjunges på liflig melodi: På nya kajen både sent och tida.

Om f. d. Banmästaren vid Bergslagens
Jernvägar

➡ **Mordbrännaren** ➡

Förfalskaren, Bedragaren, Kvinnotjusaren, Tjuften,
innehafvaren af falska Ordnar och Medaljer,
trolöse mannen, allt i långa banor m. m., m. m.

O. P. Löfdahl

Fotograf å andra sidan.

Pris endast 15 öre.

OH. OLSSON, BÜTEROR.

Eftertryck förbjudes.

X-Visan nummer 17, med ett omslag som borde locka till köp, och dessutom till nedsatt pris.

skämtsamma sånger och sålde skillingtryck. Allt som behövdes för detta tillhandahöll F. Gustavson. Annonsens slutkläm tillkännager att han även har grosshandel i "Tricot-, Vit- och Kortvaror."

Småskriftsförlaget erbjöd det vanliga sortimentet av skrifter för underhållning eller instruktion i diverse ämnen, "småskrifter för kolportörer". De flesta var verkligen mycket små och billiga, och man kunde beställa dem per post, även via telefon. 1 ark visor kostade 12 öre, 20 olika ark 1 krona, 40 för 2 kronor.

Visarken lät Gustavson trycka hos Bröderna Weiss förlag. Såvitt jag kan utröna har han inte skrivit några visor själv. De flesta av dem är signerade av olika signaturer, omöjliga att identifiera: A. J-n, J.B., E.M. och liknande. Även en Ch. W-n dyker upp ett par gånger. Kanske Charles W-n numera nöjde sig med att enbart skriva vistexter och låta andra trycka dem. Vistexterna är en blandning av nyhetsvisor och tidens schlager och varietékupletter. En hel del av dem anges sjungna av någon namngiven person som väl får antas vara en artist som kundkretsen kände till. De allra flesta trycken innehåller åtskilliga visor, och illustrationer i form av xylografier eller foton. De första två åren är de onummerade, men 1910 kommer ett tryck som har nummer 1001. Den numrerade serien slutar med nummer 1028 år 1919. Jag har inte funnit alla nummer, men de flesta, och flera av dem har kommit i mer än en upplaga. Allt som allt finns 34 tryck i samlingar jag haft tillgång till, samtliga tryckta hos Bröderna Weiss, som i sin tur bara tryckte 35 – således ett enda åt någon annan än Gustavson. I och med hans sista tryck är skillingtrycksepoken i Göteborg avslutad.

Malmö

I Malmö var Nils Lindström (1863–1913) den store visproducenten.¹⁰⁵ Liksom Alfred Lidholm var han skomakare, men till skillnad från Lidholms skomakeri gick Lindströms utmärkt och utvecklades allt mer. Skillingtrycksproduktionen startades knappast av ekonomisk nödvändighet, även om alla tillskott säkert välkomnades. Lindström fick så småningom fem söner att försörja. Men att extrainkomsterna kom just från vistryck berodde tydligen i hans fall på att han fann nöje i att skriva och blev känd för att vara bra på det. Vänner, släkt och bekanta började vända sig till honom för att få verser till bröllop och födelsedagar och andra tillfällen.

¹⁰⁵ Lennart Kjellgren har utförligt skildrat Lindströms verksamhet i Kjellgren 1987, som är min huvudkälla.

År 1900 kom de första skillingtrycken med texter av Nisse L., alternativt N.L. På trycken uppger han en adress man kan vända sig till för att köpa häftena – det är samma som skomakeriets. Återförsäljare får stor rabatt, och man kan också vända sig dit för att beställa ”roliga visor” och gratulationsverser. Trycken innehåller flera visor, och snart nog plockar Nisse L. in också andra visor än sina egna, från den gängse skillingtrycksrepertoaren. Från 1903 uppger han namnet Malmö Visförlag för sin firma som därmed får anses vara etablerad. Verksamheten växte allt mer, och snart kunde han erbjuda ett utvidgat sortiment. Småskrifter av det vanliga slaget: *Drömboken*, *Lustiga bondhistorier*, *Brefställare*, *Vägen till flickornas kärlek*, *Sibyllas profetia*, och så vidare. Han skriver mot ersättning tal, verser och sångtexter till alla tänkbara högtider, texter till telegram kostar 50 öre, poem 5 öre raden. Han hyrde ut positiv till basarer och festtillställningar; han hade flera stycken med många olika melodier som byttes ut kontinuerligt. För att ordna den saken måste positiven forslas till Köpenhamn där det fanns en man som kunde ”stifta om” valsen och byta ut förlegade melodier. Till basarer fanns också lyckobrev, Lyckans stjärna och naturligtvis visor: basarvisor skrevs också på beställning.

Från 1906 kunde Nisse kontaktas både vid personliga besök och via telefon eller per post, och han skickar naturligtvis det mesta per post. Postorder hade sina sidor, det märks på uppgifter i reklamen: kunderna uppmanas att skriva ut adressen ordentligt och skicka med ett förskott. Det hände uppenbarligen att de inte betalade som de skulle eller inte hämtade ut vad de beställt – då fick de inte göra fler beställningar. Klagomålen känns igen också från bröderna Chronwall. Men i stort sett fungerade det nog bra.

Från 1903 och fram till sin död 1913 hann Nisse Lindström ge ut summa 114 numrerade tryck i ca 125 kända upplagor, och ett tjugotal under åren innan han började nummerserien. Efter hans död fortsatte hans hustru med några av sönernas hjälp att ge ut ytterligare upplagor, drygt tjugotalet, fram till 1922.¹⁰⁶ Men precis som i de övriga förläggarnas fall är siffrorna säkert i underkant. I Nisses fall saknas kända upplagor av 14 nummer. I ett par fall verkar det troligt att det råkat bli fel i numreringen: nr 62 saknas, men det finns två olika nr 61. Nr 29 saknas, men det året kom en onumrerad upplaga. Det finns skäl att tro att det ofta gick undan vid leveransen till de olika tryckerier som anlätades. Sannolikt har de flesta av de övriga saknade numren verkligen funnits men inte råkat bevaras. Av de kända trycken är det en hel del som bara finns i privata

106 Ett enstaka tryck kom dock så sent som 1928; se under Ullners Tryckeri i Malmö.

samlingar, framför allt i Lennart Kjellgrens, men också åtskilliga i Svenskt visarkiv, några i universitetsbiblioteket i Lund och de flesta i KB.

I fråga om Nisse Lindström är nog upplagornas storlek väl så viktiga som antalet. Det mesta tyder på att de var stora, men alldeles säkra siffror finns inte här heller. En av de första visor han skrev togs med i flera olika tryck de första åren, och efter ett par år uppgav Nisse L. att den då trycktes i elfte tusendet. Som vi sett tidigare på tal om upplagestorlekar uppgav han vid ett tillfälle 6 000 som upplaga något av de första åren, senare att 20 000 är en vanlig förstaupplaga. En av hans söner bekräftade långt senare den siffran. Visor som var något extra uppgavs komma i 60–70 000 ex. Visorna hade stor spridning åtminstone i Skåne och troligen i angränsande landskap, men av allt att döma inte i landet som helhet.

I Malmö var Nisse Lindström den enda stora förläggaren, men precis som de göteborgska förläggarna hade han konkurrens av ett tryckeri med stor skillingtrycksproduktion. I hans fall var det till och med den mest produktiva av alla skillingtryckare, C.A. Andersson i Malmö. De hade sin största utgivning av vistryck under 1880- och 90-talen, och under tioårsperioden innan Nisse L. kom igång, 1893–1902, producerade de 223 upplagor. Följande elva år, Malmö Visförlags verksamhetsår 1903–13, hade de dragit ner på takten, men 84 upplagor är ändå inte att förakta. Det är förstås möjligt att C.A. Anderssons minskade utbud i någon mån berodde på konkurrensen. De gav bara ut vistryck i ytterligare tre år, närmare bestämt 23 upplagor; deras sista visor kom 1916. Under samma period hade Lindströms sterbhus bara tryckt 12 upplagor och var inte längre en farlig konkurrent, så skälet får sökas på annat håll. Fru Lindström och söner tryckte som sagt sitt allra sista skillingtryck 1922.

Norrköping

De produktiva skillingtrycksförlagen var uppenbarligen mest något för landets större städer. Alla de fyra största städerna har haft sina visförläggare, i Norrköping var de två. Viktor Johanssons Vis- och Bokexpedition var först ut. Han beställde 21 vistryck från Axel Norrmans tryckeri i Norrköping åren 1910–15. Innan dess hade han beställt tryck från Anders Lindgren & Söner i Göteborg. Det kan ha varit fråga om betydligt fler tryck därifrån, men jag har bara sett dem uppräknade i en förteckning över 14 samlingar *Nya Visor* som består av sammanhäftade åttasidiga häften från bägge tryckerierna. Samlingarna består av mellan två och nio tryck. Är det olika tryck i alla samlingarna skulle det bli 86 tryck, men det

dd E 1909

Fem öfverdådiga

VISOR

N:o 73.

N:o 1.

Marknadsvisa för år 1909.

N:o 2.

Lill' Anna Mari'.

N:o 3.

Åiskarvals från Bobuslän.

Kom fiskarpiltar sjung en sång.
30:de tusendet.

N:o 4.

Efter Balen.

(After The Ball.)

(Jämte några ord om den vackra sångvalsens författare
och kompositör.)
30:de tusendet.

N:o 5.

Och gubben han sade till gumman sin.

En äkta Malmö-gamin-visa.
30:de tusendet.

Pris 15 öre.

För återförsäljare

fins på förlag alltid nya visor, Lyckobref, Lyckans stjärna,
treffliga småböcker, m. m.

Skojfriska visor, författas på beställning till uppgifven
melodi. Priset är **två kronor**.

 Positiv

uthyres till basarer och festtillställningar.

Malmö Visförlag, Nils Lindström, Rörslöjsgatan 6, Malmö, Rikstel. 29 22

Nils Lindströms tryck nummer 73 från 1909. Som synes kunde man köpa även annat än visor, och hyra positiv dessutom.

är tänkbart att en del av dem finns med i flera av samlingarna. Johansson sålde också böcker och småhäften av sedvanligt slag. I vistrycken har han bidragit med ett antal egenhändigt författade visor och kortare prosastycken, blandade med visor författade och/eller framförda av flera bondkomiker, bland annat Bjälbodrängen, som egentligen hette Hjalmar Johansson. "Visor för komikrar" (!) gör han reklam för, och han hade också en stor visbok till salu – den innehöll allt upptänkligt i visväg. Alltsammans gick att beställa och levererades fraktfritt om man insände full betalning.

Viktor Johansson försvann alltså ur bilden 1915, men året därpå fick han en efterföljare i E. Björlings Förlag. Ernst Björling anlätade till att börja med samma tryckeri, Norrmans, som Johansson hade gjort, men fick ta till ytterligare två tryckerier – ett enda tryckeri kanske inte hann med i den kolossala takt Björling snart kom upp i. Vi har redan träffat på honom på tal om upplagestorlekar ovan. Efter en blygsam start 1916 med ett par tre tryck började han beställa en numrerad serie. Den kom tydligen inte längre än till nummer 24, men å andra sidan trycktes numren om gång på gång. På alla tryck står det vilken upplaga det är och hur många tusen exemplar som tryckts. Nr 2 trycktes i elva upplagor, nr 1 i tio upplagor och 115 000 exemplar – den innehöll bland annat *Fredsvisan*, "Varför skola människor strida", som blev en riktig succé, och dessutom *I väntan på far*, en hjärteknipande och mycket populär schlager. Nr 9 trycktes "bara" i fem upplagor, men de var alla på 20 000 ex, summa 100 000. Det kan man gott tro, för trycket innehöll hela tre visor om den stora järnvägsolyckan vid Getå som säkert intresserade varenda Norrköpingsbo, och många andra dessutom.

Alla förstaupplagor tycks ha tryckts i minst 5 000 ex, och snittet låg på mellan 5 000 och 20 000 per upplaga. Detta om man ska tro på uppgifterna. Det är inte alla upplagor som finns bevarade: 53 av de 90 det borde varit om uppgifterna stämmer. Men att tryck saknas är sannerligen inget unikt för Björling. I fråga om de här extremt produktiva förläggarna är det snarare regel att det saknas tryck som borde finnas. Mängden tryck blev så överväldigande att det var svårt för alla parter att hålla räkning på dem.

Björling har ingen reklam för sina produkter på trycken, detta till skillnad från alla de övriga förläggarna. Det framgår alltså inte om han också sålde andra skrifter. Det enda som står på ett av trycken är "Ständigt utkomma nya Visor på Förlaget" med tillägget att Norrköping räcker som adress, samt ett telefonnummer.

A 1440

N:o 9. 2:dra uppl. 40:de tusendet.

SÅNGER

om

Järnvägsolyckan vid Getå.

Pris 25 öre.

E. BJÖRLINGS FÖRLAG, NORRKÖPING.

TELEFON 37 61.

Andra upplagan, av totalt fem, av E. Björlings tryck med visor om Getå-olyckan 1918.

Övriga landet

Efter 1919 hörs E. Björling inte längre av, och därmed har samtliga de större städernas största förläggare fått en redogörelse. Men det fanns aktörer även på mindre orter. Vi har till exempel Alfred Anderssons Förlag i Bräcke, Sundsvall, Johannisberg, Östersund eller Ålsta – förlaget flyttade runt under de år, 1909–15, som Andersson tryckte sina skillingtryck, 17 stycken enligt hans egen reklam, varav 16 finns bevarade, beställda på flera olika tryckerier i norra Sverige. Ett antal småhäften och sju böcker fanns också att köpa, flera av dem troligen egenhändigt författade. Återförsäljare uppmuntras att höra av sig. Andersson kallar sig i en vistext för före detta militär, och uppger senare att han varit till sjöss och i Amerika.

Namnet B.Th. Paulsson dyker första gången upp, i förkortad form, på ett skillingtryck från Oskarshamn 1889. Det är ett fyrasidigt tryck som innehåller *Tolvtalsvisan*, "Efter ett manuskript från förra århundradet. Öfwersatt af B.Th. P-n". Eftersom trycket bara innehåller denna visa kan man anta att Paulsson beställt det. Två år senare, på ett tryck från Kalmar, står det "På B.Th. Paulsons förlag, Klintalycke, Hofmantorp". 1893 trycktes två vistryck som han beställt, det ena i Hudiksvall och det andra i Malmö. Från 1894 börjar det komma numrerade tryck från B.Th. Paulssons förlag: nr 11–14, tryckta i Växjö, och nr 15 i Norrköping. Året därpå kommer nr 16–17. De har tryckts hos J.W. Holm i Stockholm. På dem, och i fortsättningen, uppger Paulson adressen Bengtsro, Hofmantorp. Nu börjar han också annonsera närmast frenetiskt för sin verksamhet, främst i *Smålandsposten*, men också bland annat i *Alingsås tidning*, *Lysekilskuriren* och *Göteborgs Aftonblad*. De första annonserna kom 1895 i den kortlivade tidningen *För Alla*, och där nämns inget om visor. Däremot finns "6 olika mycket pikanta Fotografier i föresgl. Bref fr. mot 1 kr.", en svartkonstbok och "nära 100 Kärleksbrefsformulär".¹⁰⁷ Året därpå, och även senare, gjorde han också reklam för "fysiska böcker", som till exempel *Det fysiska Äktenskapet eller praktisk framställning om kärlekens njutningar*.¹⁰⁸ De var en stor artikel hos samtliga skillingtrycksförläggare.

Paulson fortsatte att beställa skillingtryck fram till 1901. 27 upplagor har jag spårat, 12 av dem tryckta år 1900. Då kom nr 17–19 i den numrerade serien, men också 4, 5, 7 och 8. Det kan naturligtvis vara nya upplagor av förlorade tidigare tryck, men det framgår i så fall inte. Dessutom fortsatte han fram till 1900 att göra sina tryckeribeställningar långt hemifrån. Det är bara sex stycken av dem

¹⁰⁷ *För Alla* 1895-07-13 och 1895-07-20.

¹⁰⁸ Peterson 2003 s. 106.

som gjorts i Växjö, två mil från Hovmantorp. Alla utom ett av de många trycken från år 1900 är tryckta hos Anders Lindgren & Söner i Göteborg, och i dem är ett antal vistexter undertecknade av signaturer som brukar förekomma i Lindgrens egna tryck: Axel Möller (alternativt M-r) den flitiga Fredrika Lindqvist, som även skriver sig Frdrka L-qvst (!). Det enda undantaget är i stället från Chronwalls förlag och ser ut som hans tryck brukar göra, men har påskriften: "Distribueras af B.Th. Paulsons Bok- & Konsthandel." Så kallar Paulson sin firma hädanefter, och han fortsätter att annonsera för den i pressen fram till 1907. Men några fler vistryck beställde han inte efter det sista, det enda från 1901, också det tryckt hos Lindgrens. Kanske agerade han återförsäljare och köpte in färdiga tryck; några annonser i *Smålandstidningen* vid jultid 1896 tyder på att han gjort det redan tidigare. Där annonserar han om "100 olika (en bundt) Folk- och bondvisor (äfven fullständig Staffansvisa) mot 60 öre."¹⁰⁹ J.H. Chronwall hade en Staffansvisa i sitt häfte nr 28, som kommit ut tidigare under året. Paulson var då i Stockholm och beställde två tryck hos J.W. Holm, som var ett av Chronwalls mest anlitate tryckerier. Paulson kanske passade på att skaffa ett tryck med Staffansvisa att sälja inför julen. I samma tidningsnummer där han gjorde reklam för den hade han ytterligare flera annonser, minst fem, för olika skrifter, men också för allt möjligt annat, diverse lämpliga julklappar, som sällskapsspel, parfymetuier, lek-saker och julprydnader, bland annat kistebrev, "julark", att sätta upp på väggen. Under kommande år dyker Paulsons namn då och då upp i tryck från Svenska Visförlaget, så han fortsatte att göra beställningar därifrån. Under vistexter kan det stå antingen "Tryckt på beställning av" eller "Distribueras av" Paulson.

De ambulerande förläggarna

I B.Th. Paulson tycks vi ha ett mellanting mellan två olika typer av förläggare. Det fanns de större förläggarna som verkligen hade ett förlag med en lokal dit kunder kunde vända sig för att köpa, och så fanns det de som enbart sålde sina tryck själva och direkt till kunderna. En lokal hade tydligen Paulson, men samtidigt måste han också ha rest runt i landet periodvis och då troligen sålt sina skrifter.

För Svenskt visarkivs räkning sammanställde Ulf Peder Olrog år 1955 en förteckning över författaruppgifter i KB:s skillingtryckskatalog. Tryckerierna uppgav ju ytterst sällan vem författaren var, och visste det kanske inte ens. Men

¹⁰⁹ *Smålandsposten* 1896-11-27.

KB har i efterhand attribuerat en mängd vistexter till rätt författare. Olrogs förteckning består till omkring hälften av namnen på författare som varit så välkända och etablerade att attribuering varit möjlig, med uppgift om vilka av deras texter som förekommit i skillingtryck.¹¹⁰ Men minst lika många namn, eller snarare fler, är helt okända. Personer som beställt skillingtryck för att publicera en egenhändig författad visa har uppgivit sitt namn på trycket, eller en signatur i form av initialer. De senare kan vi i de allra flesta fall inte identifiera. Men där finns också de som uppgav hela sitt namn och som det ibland går att få reda på en del om. Jag har i efterhand kunnat komplettera Olrogs förteckning med uppgifter ur senare tryck och från andra samlingar än KB:s, och antalet namn och signaturer som *inte* är etablerade och välkända författare ligger kring ca 750.

I många fall har personerna i fråga bara författat en enda eller kanske ett par visor, förmodligen för att dela ut bland bekanta eller sälja. Andra har av allt att döma bara sålt vistexter, ibland ganska många, till tryckerier och fått en slant för det, utan att för den skull vara skillingtrycksförsäljare. Men så finns det en hel del personer, kvinnor och män, som har skrivit så många visor, publicerade i tryck som det står "Tryckt på beställning" på, att de säkerligen har levt av det, åtminstone periodvis. De har i många fall varit sina egna förläggare: de har bestämt innehållet i trycket, ofta skrivit en del av texterna själva, och betalat för hela upplagan för att sälja den vidare till sin publik: de uppträdde med sång och spel och ville därför ha sin egen repertoar i trycken.

Spelmän och sångare av det här slaget måste ha funnits länge, men det var troligen inte så vanligt att de skrev vistexter själva. Därmed hade de inte någon egentlig anledning att sätta ut sitt namn på trycken annat än som beställare, och oftast tycks det ha räckt att det enbart stod "tryckt på beställning", eller ingenting alls. Det verkar som om det från omkring 1870 har blivit betydligt vanligare att markera sin identitet på trycken. De namn på förteckningen jag har valt att studera litet närmare har alla visat sig vara beställare först från och med 1870-talet och därefter. Några av dem har bara rest runt i relativ närhet av sin hemort, medan andra har rest i praktiskt taget hela landet, att döma av tryckorterna på deras skillingtryck. Påfallande många av de förläggande försäljarna var blinda, och musikutövning i samband med visförsäljning var en av de få möjligheter till försörjning de hade.

¹¹⁰ En betydligt utförligare version av denna del av förteckningen finns publicerad i Olrog 2011, s. 143ff. Där ingår också uppgifter om vilka skillingtrycksupplagor varje text förekommit i.

En av dem som rörde sig relativt lokalt var Johannes Andersson Thorin. Hans fullständiga namn framgår av ett akrostikon i en av de visor han skrev, så man får förmoda att namnformen Thorin är den riktiga – namnet stavas nämligen väl så ofta Thorén, med eller utan accent, på de många tryck han kom att beställa mellan 1877 och 1901. Han var född i Grimmared nordost om Varberg, och som vuxen bodde han i Karl Gustav några kilometer bort.¹¹¹ De allra flesta av hans tryck var beställda från Nybergs tryckeri i Varberg, som låg närmast hans hemort. Hans beställningar utgör huvudparten av deras skillingtrycksproduktion. De övriga beställde han på flera olika tryckerier i Halmstad eller hos Salmonssons i Falkenberg, och sammanlagt finns det 80 tryck bevarade med hans namn på. I allmänhet står det "Tryckt på beställning af försäljaren J.A. Thorin" eller "Eftertryck förbjudes af försäljaren" etc. Thorin hörde till de blinda musikanterna, och hans instrument var dragspelet. Han skrev en hel del visor själv, men eftersom han mera sällan direkt anger sig som författare är det svårt att veta hur ofta texterna är av egen fabrikation. Det framgår ibland indirekt. Det är omvittnat att han gärna besökte exercisplatser, och att han ofta varit på Fristad och Skedala hedar framgår av trycken. Att han skrivit bevaringsvisorna i trycken kan man utgå ifrån. I flera av dem skriver han mot slutet att han inte behöver uppge sitt namn, för alla vet ju ändå vem han är. Han har också författat flera nyhetsvisor, framför allt om några olika mordfall. En del andra författarnamn förekommer också i hans tryck.

Ännu en blind visförsäljare som höll sig till närliggande orter var J.M. Braun. Som många av visförsäljarna har han en vistext där han berättar något om sitt öde: han blev blind vid en månads ålder. Innan han fyllt ett år dog fadern och modern lämnades ensam med tre barn. Vid tio års ålder fick han lära sig "att läsa med fingret den heliga skrift". Det religiösa sinnelaget behöll han till vuxen ålder, det skiner ofta igenom. Visans näst sista strof lyder: "Men innan jag slutar och ändar min sång, / Så ämnar jag bedja folkhopen en gång / att köpa densamma af välgörenhet / om någon har hjärta till det."¹¹²

Braun beställde nästan alla sina vistryck hos Tryckeri-bolaget i Kristianstad. De tre undantagen kommer från C.A. Andersson i Malmö, Ronneby Boktryckeri och E.G. Johansson i Karlshamn. Liksom Thorin skrev Braun flera mordvisor, varav en, om Yngsjömordet, kom i fem upplagor. Mer än ca 25 upplagor blev det inte, utgivna mellan 1883 och 1901, oftast bara ett tryck per år. Under flera år kom det inga alls, och bara en gång, året 1890, gav Braun ut tre tryck samma

¹¹¹ Danielson 1915b s. 35f.

¹¹² KB E 1890 n.

år. Han skriver ofta på titelsidan "Författade och utgivne av en man ur folket". Det står "av", inte "af", och nystavning är genomgående i hans tryck; han har gått in för det långt innan reformen infördes 1906.

Samuel Johan Carlsson i Linköping höll sig också till sina hemtrakter. Alla de tryck han beställde och sålde är tryckta i Linköping, och han var född 1859 i Nykils socken strax söder om staden. Där förblev han bosatt. Det kanske ska påpekas att till skillnad från Thorin och Braun var han inte blind, och av allt att döma fullt arbetsför. Han debuterade på skillingtrycksmarknaden vid 25 års ålder, 1878, med en beväringvisa, den första av många. Den var tryckt hos Fridolf Wallin, liksom ytterligare tre från de följande två åren, men 1880 upphörde Wallins tryckeri. Därefter blev Carlsson kund hos Isidor Kjellberg under resten av sina 40 år som skillingtrycksförläggare. Med undantag för de allra första trycken står han som beställare på titelsidan i fortsättningen, efter ett par år med namnet oftast följt av tillägget "från Nykils socken". Minst 92 vistryck blev det mellan 1878 och 1918, och det kunde periodvis bli många upplagor på ett år. Tio upplagor under året 1887 är rekordet, och 61 av trycken kom under 1880-talet. Carlsson spelade dragspel, men någon skönsångare tycks han inte ha varit: han lär snarast ha läst sina visor.¹¹³

Blinde Sven Hammar från Hvena, lika flitig författare av beväringvisor som S.J. Carlsson, begränsade sig till Småland. Vena, som det stavas idag, ligger ett par mil söder om Vimmerby där han hade sina närmaste tryckerier. Men sina första tryck, och många senare också, beställde han av C.O. Ekblad & Co i Västervik. Det var säkert praktiskt att beställa från en skillingtryckare som Ekblads, med stor egen produktion av visor. Men senare skulle Hammar beställa tryck också från flera tryckerier i Vimmerby, liksom någon gång Växjö. En av hans visor trycktes i både Linköping och Östersund, men där är det snarast fråga om att denna beväringvisa av honom fallit andra försäljare i smaken, några som var ärliga nog att uppgge rätt författarnamn. Det var man inte alltid så noga med.

I ett par av Hammars tryck förekommer en visa med titeln *Positivspelarens visa*, vilket väcker misstanken att positivet var hans instrument. Visan hade han inte skrivit själv, men den var tämligen ny, tryckt första gången 1876, året innan han själv använde den första gången. Han skulle inte bli ensam om att trycka den: 25 upplagor förekom den i fram till 1902. Om han nu var positivspelare så var han bara en bland många.

¹¹³ Ranius 1994 s. 8.

En av alla hans beväringvisor har en slutstrof med raderna "icke kan man pruta (...) 12 öre kostar en af dem, Men fyra slags olika för ören 25." Han brukade faktiskt ta 10 öre i vanliga fall, så kanske han hade höjt priset här för att hellre få sälja fyra åt gången.

Betydligt mer berest än de nyss nämnda kollegerna blev Gustaf Ryd. Han var född 1854 i trakten av Växjö, troligen i Bergunda, som han senare uppger som hemort. Det ligger mycket nära Växjö. Också han var blind, eller åtminstone nästan blind – så skriver han själv ibland. Han var 22 år när han beställde sitt första vistryck. Det var i Falkenberg, och han hade själv skrivit två av de sex visorna. Några år senare beställde han två tryck i Skeninge (Skänninge), det ena tillsammans med en annan blind försäljare, Wilhelm Wårts. Wårts var för övrigt en av dem som "lånade" en beväringvisa av Hammar, fast namnet då stavades Wotz. Nu skrev han och Ryd ännu en beväringvisa ihop. Det dröjde sedan inte länge förrän Ryd befann sig i Linköping och samarbetade med Samuel Johan Carlsson: de omarbetade tillsammans en visa som Ryd författat. Sannolikt hade de stött ihop på Malmslätt med var sitt dragspel och var sin beväringvisa redan när Ryd var i Linköping första gången. Den här sortens samarbeten skulle följas av många fler. Vitsen med dem var antagligen att man kunde dela på en upplaga och därmed kanske få råd att beställa en till.

Efter att ha rest runt några år, troligen med Bergunda som bas, flyttade Ryd till Stockholm och bosatte sig på Bondegatan på Södermalm där han blev kvar livet ut. I mantalslängden står han som Gustaf Magnusson Ryd, gårdssångare. Troligen sjöng han oftare på Djurgården än på gårdar. För alla Stockholms kringvandrande musikanter gällde i stort sett mönstret Djurgården på sommaren, resor i landsorten då och då under resten av året, kanske med uppträdanden på gårdar i Stockholm mellan varven. Att spela på Stockholms gator var däremot inte tillåtet. Deras vistryck beställdes omväxlande i Stockholm, fram till slutet av 1890-talet oftast hos C. Kihlberg eller Smedbergs tryckeri, och i olika landsortsstäder. Eskilstuna var ofta förekommande, någon gång Uppsala och Södertälje. Ett tryck från Eskilstuna 1887 är beställt av A.J. Karlsson, "harmónispelare i Stockholm" enligt författarförteckningen där ett antal vistexter står införda under hans namn, ibland stavat med C. I Eskilstunatrycket står ingen av hans visor, däremot en prosaberättelse och en visa om en explosion i Vaxholm, båda av Ryd och undertecknad "Eftertryck förbjudes af författaren & kompani A.J. Karlsson. Till trycket befordrad till deras fördel."¹¹⁴ Ryd har senare

¹¹⁴ KB E 1887 g2.

tillägnat Karlsson en visa, och han skrev ännu en som skämtsamt anspelade på Karlssons mest spridda visa, "Per Mattsson, Per Mattsson, han var en fiffig fyr" som finns med i 20 olika upplagor. Deras samarbeten fortsatte sporadiskt. Ryd beställde också flera gånger tryck tillsammans med G.H. Breiding, en annan blind gatusångare och gitarrspelare, som i sin tur beställde tryck ihop med Emil Caesar, blind dragspelare.

Ryd skulle så småningom komma att författa mellan 60 och 70 vistexter, och han beställde ett 70-tal vistryck – det sista kom 1913, då han troligen avled. Hans visor trycktes ganska flitigt även av andra; man lånade friskt av varandra. Många undertecknade sina egna alster med "Eftertryck förbjudes", men det hade ingen som helst effekt. Under de sista 50 åren, från 1870-talet, blev det, som vi sett, allt vanligare att vistexterna i trycken var undertecknade med ett författarnamn – därmed inte sagt att personen ifråga alltid verkligen var författaren. För att ange sig som författare räckte det ibland att man hade ändrat litet i någon annans text. Men många, förmodligen de allra flesta, var verkligen textens författare, och kollegerna i branschen ansåg uppenbarligen att om man lånade en text skulle författaren uppges. Många tryck har fyra, fem författarnamn. Det går ofta inte att avgöra om någon av dem är beställare, eller om det är ett samarbete mellan flera eller alla. Namnen på de flesta av Stockholms alla gårds- och Djurgårdsmusikanter förekommer i vistryck, ensamma och i olika konstellationer. Både i Kihlbergs och Chronwalls tryck är det vanligt att man ser författarnamn på personer som är gatumusikanter. Då är de förstås inte längre att betrakta som förläggare av trycken, men det gjorde knappast någon skillnad för dem, annat än möjligen att de kanske inte behövde köpa hela upplagan – förläggaren kunde ta hand om resten.

Hur många skillingtrycksbeställare av det här slaget det kan ha funnits går inte att räkna ut, men att de har beställt många hundratals upplagor över hela landet är lätt att konstatera. Sedan har de också bidragit till spridningen av trycken, både i alla de städer där de gjorde sina beställningar och på exercishedar, som uppenbarligen hörde till de allra lönsammaste försäljningsställena; och naturligtvis också på en hel del marknader.

Köparna

En sommardag någon gång på 1910-talet klev en ung Stockholmspojke, Gösta Rudberg, ombord på en ångslup vid Klara Strand för att komma till Svenska Vis- och Snäckförlaget och köpa visor. Efter att ha passerat Karlbergs slott kom

slupen ut i Ulvsundasjön och stannade vid Ekelunds brygga, där Gösta klev av. En kort promenad längs stranden förde honom till den Chronwallska villan där butiken fanns. Där var två kunder före honom. Den ene, som visade sig vara marknadsförsäljare, beställde följande: "Får jag femtio av 'Mördaren Nordlund' och tjugofem 'Madigan'. Och så tjugofem av de andra, lite' blandade mord så det blir tre kronor jämt..." Den andre kunden, som hade butik på Söder, skulle ha "tio 'Gratulationsboken' och lika många 'Mordbrännaren Åkerberg'". Den tredje kunden var Gösta själv, och det framgår att han inte är där för första gången.¹¹⁵

Bortsett från att Rudberg har bättrat på samtalet han påstår sig ha hört är säkert alla tre kunderna och deras respektive beställningar ganska typiska. Samma sorts besökare hade Nisse Lindström, Alfred Lidholm och de andra förläggarna: marknadsförsäljare, gårdfarihandlare, ägare av cigarrbutiker, pappershandlar och boklådor, samt privatpersoner som samlade på vishäften. De senare var säkert ofta ungdomar som Gösta. Med tanke på det gigantiska utbudet och den stora avsättningen måste det ha varit många som samlade på visor vid den här tiden. De som inte kunde komma personligen beställde via postorder.

Särskilt gårdfarihandlare kunde förse sig med det mesta från flera av förlagen, kanske framför allt från Chronwall, som förutom alla visor och småskrifter hade ett stort och varierat sortiment av småsaker som en handlande lätt kunde bära med sig. Snäckarbeten var en stor artikel, plus allehanda köksattiraljer, speglar, tvål, spelkort, leksaker, enklare smycken, lyckobrev – ungefär den sorts "kram" som lumpsamlarna långt tidigare haft med sig för att byta mot lump. Vistryck ingick alldeles säkert i gårdfarihandlarnas utbud.

En annan typ av kunder var de som tillfälligt hoppat av sitt jobb eller blivit arbetslösa och behövde tjäna en slant i väntan på nästa arbetstillfälle. En man som grävt kanaler på Gotland skaldar i en vistext om att när man fått nog av det "vid Tomteboda sökes knog / som förr man ofta gjort." Tomteboda är här uttytt Chronwalls förlag, som låg nära Tomteboda järnvägsstation – därifrån sändes vistrycken ut över landet. Till förlaget kunde man för övrigt lämna vistexter till "moderna visor" och få vistryck i utbyte – om kontanter saknades kunde det alltså lösa sig ändå.

Men den vanligaste och slutliga kunden var ändå en privatperson som helt enkelt tyckte det var roligt att sjunga och köpte visor för nöjes skull. Och de köpte i de flesta fall av de olika återförsäljarna. Det finns en rad vittnesmål om när och av vem man köpte visor förr i en av Nordiska Museets många

¹¹⁵ Rudberg 1954 s. 36

frågelistor. De skickades till meddelare över hela landet, och i det här fallet var ämnet Arbetssånger. Frågelistan hade nummer 104 och skickades ut 1941. Under rubriken *Sånger i arbetarnas liv* ställdes frågor om bland annat handskrivna visböcker, men också "Ha skillingtryck och 'visor tryckta i år' spelat någon roll i Eder bygd? Varifrån erhöles dessa tryckta visor?" Det frågades också om sång i drängstugorna.

Svaren, ordagrant citerade, förmedlar en rad röster ur det förflutna:¹¹⁶

"Sång var vanlig om kvällarna båd i drängkamrar, pigkamrar, och enskilda arbetarbostäder (...) Dät var ej så vanligt mäd handskrivna böcker män dät fans något, det var mer tryckta visblad för året som förekom, de tryckta visbladen köptes av försäljare vid marknader, och endel försäljare gick omkring i bygderna och sålde visblad" (Västergötland, s. 121) – "Man sjöng allt man kunde få lära. Någon gång kunde man köpa skillingtrycks-visor på marknader" (Blekinge, s. 44) – "[Sång] Förekom vanligt, antingen av någon ensam eller unisont. Man hade visor tryckta i år, köpta på marknader eller av kringvandrare men det förekom även skrivna häften" (Östergötland, s. 51) – "Sådana visor som di gamla sjöng skrev endel av, eljest kom viso[r] hit med posentivhalare på Åsens marknad då fick di köpa tryckta visor, posentivhalare gick även i byggden å spela å sjöng på gårda, samt sålde visor i stugorna." (Södermanland, s. 263) – "Visorna voro en del handskrivna efter visor som köpts på marknader där som sedan inskrevs nya allt efter som de kom ut." (Skåne, s. 290) – "Det var vanligt att man sjöng under arbetet, men ännu mera på fritid. Rallarna vid banbygget Borås Alvesta, vid tiden för senaste sekelskiftet, brukade sjunga visor, dels sådana som de själva diktat om arbetets möda, och dels visor 'tryckta i år' som de kunde köpa av positivspelare m.fl. på marknader." (Småland) – "Det var rätt vanligt förr att man då man lärt någon ny visa så skrev man upp den i en bok. Tryckta visor funnos också att tillgå och dem kunde man köpa direkt från förlaget eller från någon kringvandrande visförsäljare." (Skåne, s. 389) – "Ja nog sjöng man mera i hemmen och enskilt förr än nu. Man köpte visor på marknaderna av posentivspelare. Somliga hade små häften, andra var bara en fyra, fem visor på ett lite häfte, de nyaste." (Västmanland, s. 458) – "I drängkamrarna om vinterkvällarna och helgdagar förekom mycken sång, det var så vanligt med sång även hos pigorna i köket. Skillingtryck och visor tryckta i år spelade stor roll, dessa lånades ungdomarna emellan. Wisorna köptes av kringvandrande handelsmän och positivspelare." (Östergötland, s. 465) – "Varje år då det hade varit

116 Samtliga sidhänvisningar avser Arbetssånger 1.

marknad i Sjöbo då köpte en god portion med visor hem från marknaderna det var en given regel." (Skåne, s. 487) – "Men en stor roll spelade även dem [visorna] man lärde sig efter de tryckta små vishäften som man flitigt köpte av i staden, på marknader, och av de kringvandrande positivspelare (här kallade 'possentivhalare'), oftast italienare, som, synnerligen på 1890-talet, och några år därefter, i stor upplaga drog fram på denna ort." (Halland, s. 542) – "En del visor, som diktades om 'nån förskräcklig händelse', ute i bygden, köptes å sjöngs allmänt, av de yngre, å de äldre, satt å lyssna, med riktig andakt. (...) En gång om året, vid Orsmäss, var ju också folkmarken i Västerås, dit all ungdom, å många av de äldre jeck å for, å var borta i 2 dygn. Der fick man köpa 'Tyst', en förseglad bok för älskande (...) Men der såldes massor av visor (...) En rolig, lättsjungen visa, det köpte lite var, inte bara en dräng eller en piga, utan bonddöttrar, de unga gummorna, m.fl." (Västmanland, s. 571–572) – "Hade något mord eller olycka – eller någon annan märkvärdig händelse timat, gick man i förväntan på den sista visan om detta. Visorna såldes alltid av kringvandrande visförsäljare, vilka i vissa fall också sjöng visorna för sina kunder." (Västergötland, s. 750).

Fram tonar bilden av en tid då vissång var ett omtyckt och allmänt tidsfördriv, ett av få tillgängliga för många unga med lång arbetsdag och låg lön. Man sjöng ofta, "oftare än nu", det vill säga 1941. Nya visor ville man gärna lära sig, och det bästa sättet var genom att köpa visor. Att göra det erbjöd uppenbarligen inga svårigheter. När man var på marknad eller stadsbesök passade man på att lägga upp ett lager. Att besöka marknader var ett eftertraktat nöje och något man inte gärna missade. Det påpekas också att "en del hade bevaringspojkar mäd hem från exersistplatserna" (s. 614). Man lånade och bytte tryck med varandra, och man skrev av i visböcker. Det verkar inte som om ekonomin skulle lagt några större hinder i vägen. Den meddelare som nämner inköp av den "fysiska" boken *Tyst* lägger till att den kostade "en hel krona, vilket var mycket för en dräng, ell. piga, men en fin visa, var ju billig, de dyraste 10 öre." (s. 572).

Man får också bilden av en landsbygd som fullständigt vimlar av kringvandrande försäljare och "posentivhalare". I alla händelser framgår det att möjligheter till inköp ofta erbjöds, och att man då passade på. Man köpte gärna flera, "en god portion med visor". En detalj att notera är hur meddelarna omtalar skillingtrycken. Just det ordet används i frågan: "Ha skillingtryck och 'visor tryckta i år' spelat någon roll i Eder bygd?", och de få som använder ordet skillingtryck citerar ofta även "visor tryckta i år". Det uttrycket skulle de säkert inte ha använt

annars. Någon skriver visblad, andra tryckta visor, tryckta vishäften, eller bara att man köpte visor – det är allra vanligast.

Vilken tid det egentligen är fråga om är i allmänhet oklart – någon nämner uttryckligen 1890-talet, en annan ”kring senaste sekelskiftet”, en tredje drar till med 1860–1870-talen, vilket låter orimligt – då är det knappast fråga om egna minnen. De som berättar är äldre människor 1941, och de talar om sin ungdom. För samtliga bör ungdomen ha förflutit under de år då det såldes som allra mest skillingtryck – eller ska vi säga tryckta visor? De som tillfrågades har i samtliga fall vuxit upp på landsbygden, och det riskerar att ge en felaktig bild av att det mest var på landet trycken såldes och köptes. Gösta Rudberg kan inte ha varit den enda stadsungdom som var road av vistryck. För att förklara det verkligt gigantiska utbudet och den uppenbarligen lika stora åtgången måste också mängder av stadsbor ha köpt mängder av vistryck. Visförläggarna i de större städerna hade säkert en stor kundkrets var och en i sin stad. Antalet stadsbor ökade också under just de här åren, när allt fler sökte sig till städer och nya arbetsmöjligheter. Och där såldes det visor ”i alla välsorterade cigarrbutiker”, om man får tro förläggarnas reklam, och i en del andra butiker också, och inte minst, som en av meddelarna påpekade, hos förläggarna. Positivhalare och andra musikanter var verksamma väl så ofta i städerna som på landsbygden, och de förnyade sina beställningar med jämna mellanrum, så visst fick de sälja – fram till omkring 1918–1920, då en markant minskning av mängden skillingtryck i den vedertagna utformningen börjar märkas.

Vid det laget innehöll vistrycken nästan enbart de senaste slagnumren, årets populäraste schlager. Trycken hade också ändrat utseende och fått en betydligt modernare typografi, och de hade titlar som *Moderna kupletter* eller *Radiovisor*. Och även om de traditionella skillingtrycken blivit omoderna upphörde ingalunda visutgivningen. Inte långt efter att E. Björlings förlag i Norrköping hade avslutat sin utgivning år 1919 kom ett nytt förlag till i samma stad. Senast från 1922 börjar Visförlaget i Norrköping ge ut visor. Detta år kom ett 20-sidigt vishäfte. Firman kallar sig också Wildéns Visförlag. Enligt reklam ger förlaget också ut *Sången ädla känslor föder*, ca 200 visor samlade och utgivna av E. Björling. Som visutgivare var Björling alltså ännu verksam, om än inte som förläggare, och någon sorts samarbete med Wildén tycks han alltså ha haft.

Som vi sett hade förläggarna börjat häfta samman de enskilda trycken till visböcker eller schlagerhäften med skiftande omfång. Just det gjorde A. Wildén till en början. I Svenskt visarkivs ägo finns ett häfte som består av 16 åttasidiga

numrerade vistryck, sammanhäftade med ett gemensamt omslag med titeln *Populära visor och kupletter*.¹¹⁷ De är tryckta 1923–24. Av reklam i ett av häftena framgår att de kostar 25 öre styck, men man måste köpa minst fyra för 1 krona. De kunde alltså dessutom häftas ihop till små böcker – Wildén ger intryck av att ha tagit de tryck han hade över till sin kuplettsamling, för det är åtskilliga luckor i nummerföljden, som börjar med nummer 2 och slutar med 33. Snart övergick han till att trycka schlagerhäften utan att gå vägen över separata skillingtryck.

A. Wildéns Förlag fortsatte sin verksamhet i Norrköping till 1928, men flyttade till Stockholm 1929 och fortsatte där in på 1930-talet, möjligen längre. Åtskilliga firmor som kallade sig visförlag etablerades vartefter. Ett av dem kallade sig Svenska Folkvisförlaget och var verksamt först i Halmstad och senare i Karlshamn. De gav ut visböcker med samtidens alla aktuella visor, Ernst Rolfs, Sven-Olof Sandbergs och Karl Gerhards texter bland andra, men också en samling *Ur folkpoesins skattkammare* vars innehåll helt och hållet är hämtat ur skillingtrycksrepertoaren från 1800-talets andra hälft. Svenska Visförlaget med adress Klinten (strax utanför Stockholm) gav på 1940-talet ut en numrerad serie små schlagerhäften som hade titeln *Nya Visor*, precis som så många skillingtryck. De innehöll något fler texter än de åttasidiga skillingtrycken gjort, men annars är skillnaden inte stor.

Därmed är vi framme vid slutet av skillingtrycksepoken. Åtskilliga av dem som tryckte eller beställde skillingtryck under dess sista dryga århundrade har redan omnämnts i den här genomgången, men nu ska de presenteras en och en i den katalog som följer.

117 SVA A 1339–1353

Katalog över skillingtryckare

Kommentar och källor

Nedanstående katalog är en presentation av 173 skillingtrycksproducenter i 55 orter som alla tryckte visor under ”det långa 1800-talet”, från 1700-talets sista år till omkring 1920. Utgångspunkten har varit en genomgång av skillingtryck i Kungliga Biblioteket (KB), som jag gjorde för åtskilliga år sedan. Trycken finns på mikrofilm i Svenskt visarkiv (SVA), där jag då var anställd. Genomgången, som fick genomföras på kvällstid och tjänstledig tid, gällde alla tryck från och med 1870, och jag noterade på vilket tryckeri vart och ett av dem tryckts. Jag gick också igenom vistryck som i KB inte katalogiserats som skillingtryck utan under Svensk vitterhet, samt Svenskt visarkivs skillingtryckssamling, som visade sig innehålla förvånansvärt många unika tryck – unika i den meningen att de inte finns i KB. Ytterligare en del samlingar finns i kopia i SVA, exempelvis August Bondesons skillingtryckssamling i Uppsala universitetsbibliotek. Under årens lopp har jag också fått tillgång till åtskilliga samlingar, av växlande omfång, i privat ägo.¹¹⁸ Till sist satt jag med ett register över 537 firmanamn som tryckerier från 117 orter i alla delar av Sverige hade angivit på de skillingtryck de tryckt, 5906 stycken.

Hela 183 av de här firmanamnen fanns förvånande nog bara på ett enda skillingtryck. Var det verkligen möjligt att så många tryckerier bara producerat ett enda skillingtryck? Kanske inte ändå. Det visade sig nämligen snart att ett tryckeri kan ha många namn, oftast ett nytt namn för varje ny ägare och ibland ännu oftare. Men även omflera olika tryckerinamn visade sig beteckna samma firma var det väldigt många som bara tryckt ett, två eller tre vistryck, och jag var mest intresserad av att ta reda på vilka som tryckt större mängder. Ju fler tryck, desto större chans att boktryckaren varit sin egen skillingtrycksförläggare och kanske specialiserade sig på visor, alternativt haft en beställare som var visförläggare. Gränsen fick bli minst tio tryck. Åtskilliga tryckerier och orter rensades därför bort.

¹¹⁸ Främst Lennart Kjellgrens, Annika Nordströms, Bonzo Berggrens, Lars Thims, Christina Matts-sons och Arnold Josefssons samlingar, samt åtskilliga hundra tryck från J.H. Chronwalls Svenska Visförlaget i Solna Hembygdsförenings ägo.

Min viktigaste källa för att försöka reda ut tryckeriernas historik och vilka firmanamn som hörde ihop var naturligtvis G.E. Klemmings och J.G. Nordins *Svensk boktryckerihistoria 1483–1883* (K&N). Den utgavs till den svenska bokens fyrahundraårsjubileum, och sträcker sig alltså fram till 1883. Hundra år senare gavs den ut i nytryck till femhundraårsjubileet och var då försedd med ett tillägg, som bland annat innehåller en ovärderlig boktryckarlängd. Den är upplagd ort för ort i bokstavsordning och kronologiskt inom varje ort, och det blir oerhört mycket lättare att få en överblick över alla tryckerier och deras ägare. Klemmings och Nordins redogörelser är uppdelade så att Gustaf Edvard Klemming, den legendariske överbibliotekarien på Kungliga biblioteket, tog sig an alla tryckerierna från 1483 och fram till år 1800. Där tog Johan Gabriel Nordin vid. Han var själv utbildad konstförvant och arbetade som faktor på P.A. Norstedt & Söner, som också tryckte jubileumsboken. Nordin skildrade alla 1800-talets tryckerier fram till 1883 – och de är betydligt fler än de före 1800.¹¹⁹ Uppdelningen gör att många tryckerier och deras ägare skildras på olika ställen i boken, och eftersom åtskilliga av dem dessutom flyttat från stad till stad blir det ännu mer bläddrande och letande i registret – men där kan alltså boktryckarlängden underlätta.

Däremot är den nya upplagan naturligtvis inte uppdaterad fram till 1983; man är fortfarande lämnad i sticket för åren efter 1882, -83 eller -84. Boken var i själva verket inte helt klar till jubileet, bara del ett kunde presenteras då, 1 juli 1883. Del två kom året därpå, och Nordin har tydligen passat på att inhämta uppgifter om en del tryckerier fram till dess, medan några få andra hade måst avslutas redan 1882. Men för de allra flesta gäller 1883 som slutår i K&N. För ytterligare några år kan man hitta uppgifter i en annan viktig källa, Bernhard Lundstedts *Sveriges periodiska litteratur*, del 3 som utkom 1902. Där finns uppgifter om alla tidningar som utkom i landsorten mellan 1812 och sekelskiftet 1900, vilka tryckerier de trycktes på och vilka firmanamn tryckerierna använde på sina respektive tidningar eller tidskrifter. Det lär inte ha funnits många tryckerier som inte utgav åtminstone något slag av periodiskt utkommande skrift, så här kan man få hjälp, och även när det gäller tidigare år. Del 1 täcker perioden 1645–1812 för hela landet, medan del 2 är ägnad periodika från Stockholm efter 1812.

En tredje viktig källa har varit tryckeriernas trycklistor. Det är förteckningarna över pliktexemplar, exemplar av allt de tryckt under året, som varje tryckeri måste skicka in, förr till Riksarkivet och numera till KB och universitetsbibli-

¹¹⁹ K&N tillägg s. 3ff.

oteken. Trycklistorna ska bifogas skrifterna. Dessa listor kan se ganska olika ut och vara mer eller mindre upplysande, men man kan i alla händelser veta att finns det en trycklista så finns det ett tryckeri i verksamhet. I bästa fall är listan undertecknad av ägaren eller den faktor som leder verksamheten. De kan vara tryckta och utomordentligt prydliga och utförliga, eller de kan vara handskrivna med bleknat bläck och ibland närmast oläsliga. Här kan man framför allt se vad firman i fråga tryckte utöver skillingtryck och på så sätt bilda sig en uppfattning om vad och hur mycket de tryckte under ett år.

Ibland kan trycklistorna också uppge sådant som priser och papperssorter, någon enstaka gång upplagestorlekar, ganska ofta skrifternas format: folio, kvarto, oktavo. Skillingtrycken anges mycket ofta som till exempel "Wisa, ½ ark 8:o" och då vet man att det är ett åttasidigt vistryck, men andra format förekommer också. Vad man nästan alltid kan få veta är när, och ibland varför, ett tryckeri har upphört eller sålts, och i det senare fallet till vem. Ett kortregister över nedlagda tryckerier i KB:s ämbetsarkiv har också kunnat ge kompletterande upplysningar i en del fall.

Så småningom gick det att någorlunda reda ut förhållandet mellan de olika firmanamn tryckeriägarna använde sig av. En ny lista bestod av 73 tryckerier med mellan ett och fyra firmanamn. Alla hade de tryckt minst 10 skillingtryck från och med 1870, och 27 av dem hade tryckt minst 50. De hade funnits på 52 olika orter. Att många av dem hade grundats långt före 1870 visste jag genom K&N, och när jag började gå igenom deras respektive trycklistor stod det klart att de flesta äldre tryckerier som tryckt visor efter 1870 också hade gjort det dessförinnan, ibland mycket fler före än efter. Borde man inte egentligen ta med skillingtrycksproducenter från hela 1800-talet?

Problemet var bara att jag inte längre hade någon möjlighet att göra samma totala genomgång av tryck som den jag hade gjort för perioden från 1870. Jag hade vid ett tidigare tillfälle gått igenom tryck från åren 1790–1810 i avdelningarna E och N i KB:s skillingtryckssamling. E är den största och innehåller två eller flera visor med tryckår och med blandat innehåll, medan trycken i N innehåller kärleksvisor. Uppgifter om skillingtryck kan man finna också på andra håll, främst i en del litteratur.¹²⁰ Men det gav naturligtvis inte den mängd belägg som skulle krävas.

Avgörande blev möjligheten att gå igenom George Stephens skillingtryckssamling (GS) sedan den gjorts tillgänglig i digitala kopior. Stephens var engelsman,

120 Främst förteckningen över ballader i skillingtryck i Jonsson 1967 s. 606–668.

men under åren 1834–51 bodde han i Stockholm. Tillsammans med Gunnar Olof Hyltén-Cavallius planerade han att samla in och publicera svenska visor, och därför samlade han bland annat tryckta visor, skillingtryck. Samlingen består av ca 2100 vistryck från hela Sverige. Ett drygt hundratal är från 1700-talet, resten från åren 1800–1857, med tyngdpunkt på åren från mitten av 1830-talet och fram till 1857, som är det sista tryckår som förekommer i hans samling. Under de år han bodde i Stockholm, närmare bestämt i Gamla Stan, kunde han gå runt till alla tryckerier som låg där och köpa deras senaste skillingtryck i tryckeriboden. De hade säkert också restlager som de mer än gärna sålde tryck ifrån. Åtskilliga av trycken är väl använda – dem måste Stephens ha fått av bekanta eller köpt begagnade. Han samlade också på betydligt äldre skillingtryck, men de har hamnat på annat håll – i denna samling finner vi som sagt nästan enbart tryck från 1800-talets första hälft. Tack vare möjligheten att se digitala kopior av trycken kan man försäkra sig om innehåll och utseende och därmed jämföra med tryck i andra samlingar för att kontrollera att det inte är fråga om dubletter – eller att det är det.

Ännu en möjlighet har öppnat sig på senare tid. Historikern Hanna Enefalk publicerade 2013 boken *Skillingtryck! Historien om 1800-talets försvunna massmedium*, och i samband med det gjorde hon ett register över alla skillingtryck i Uppsala universitetsbibliotek (UUB) som hon använt sig av under arbetet. Detta register har hon generöst överlämnat till UUB, och via deras hemsida är det nu tillgängligt digitalt. Registret omfattar UUBs alla skillingtryck med värdsliga visor till och med 1875. Här kan man se titel, visornas första rad, uppgift om tryckeri och årtal, eventuella anmärkningar, kort sagt allt som står på tryckens första sida. Alla uppgifter om tryck i UUB har jag fått från detta register.

Nu fanns det betydligt bättre möjligheter att komplettera katalogen över skillingtryckare med åtskilligt fler storproducenter från före 1870, bara med litet olika förutsättningar. Efter 1869 består beläggen av alla tryck i KB, kompletterat med diverse mindre samlingar enligt ovan, numera också med tryck i GS och UUB i förekommande fall. Jag vill påstå att här är alla stora producenter av skillingtryck under denna period med. När det gäller perioden 1800–1869 har jag gjort stickprov i KB, särskilt fram till 1810, och i en del andra källor, kompletterat med GS och UUB. Här är det möjligt att jag kan ha missat några större producenter.

Den som tittar närmare på redogörelserna i katalogen nedan inser nog snart att de siffror som anger antalet producerade skillingtryck för de olika tryckerierna inte kan vara exakta. Vi lär helt enkelt aldrig få veta hur många tryck som verk-

ligen producerades. Före och efter 1870 är det nästan lika illa. Boktryckarna har ibland slarvat både med trycklistor och med leveranser, och särskilt de tidigaste trycklistorna, före och strax efter 1800, är ytterst diskreta vad gäller visorna. Även summariska stickprov har visat att den faktiska produktionen kunde vara avsevärd utan att lämna spår på trycklistorna. De blev bättre med tiden, men några exakta siffror kan man inte hoppas på att komma fram till. Trycklistorna har beklämmande ofta poster som "Wisor och Historier, 30 st." eller vilket antal det nu är fråga om; i alla händelser får man inte veta hur många av dem som är vistryck. I samtliga redovisningar av antalet skillingtryck är det en lägsta siffra som presenteras: det är de tryck jag funnit belägg för i mina källor, emellanåt kompletterade med kvalificerade gissningar. Om summan tryck inte är helt rättvisande så är det förhoppningsvis inte allt för långt ifrån, och det gäller förstås särskilt perioden från 1870. Å andra sidan är det under de sista hektiska åren, med formlig massproduktion av skillingtryck, som tryckerierna i ett antal fall har varit som slarvigast. Då var det många som bara sporadiskt skickade in trycklistor och tryckleveranser, och flera tryckte skillingtryck utan årtal.

En befogad men knepig fråga gäller vad som egentligen är "ett tryckeri". Är det själva tryckerilokalen med utrustning som avgör, oavsett vem som är ägaren? Men boktryckarna flyttade ideligen och tog av allt att döma ofta med sig, inte lokalen förstås, och inte alltid personalen heller, men allt materiel som hörde till, pressar, stilar och så vidare – ska det ändå räknas som ett nytt tryckeri på den nya platsen eller orten? Eller är det ägarna som avgör, så att det räknas som ett nytt tryckeri först vid ägarbyte?

Av boktryckarlängden i nyutgåvan av K&N framgår det tydligt hur man där ser på saken: ett och samma tryckeri kan leva vidare i flera hundra år och ha mängder av ägare som avlöser varandra. Det räknas uppenbarligen som "ett tryckeri" så länge det inte antingen läggs ned eller säljs till en annan ort. Om en boktryckare tar med sig sitt tryckeri till en annan ort är det däremot ett nytt tryckeri han grundar där, även om tryckpressarna och det övriga, till och med personal, följt med. En flytt inom samma ort gör däremot ingen skillnad. De skedde ideligen, särskilt i Stockholm, och ändrade inget annat än adressen.

Eftersom jag har valt att presentera skillingtrycksproducenterna på samma sätt som tryckerierna i K&N, ort för ort i bokstavsordning och kronologiskt inom varje ort, så föreföll det logiskt att också, som i K&N, betrakta ett tryckeri som flyttat till en annan ort som ett nytt tryckeri. Och eftersom det är skillingtrycken som avgör om ett tryckeri alls ska vara med i den här katalogen har mängden producerade skillingtrycksupplagor fått styra en hel del. Jag har

tillåtit mig att inte vara konsekvent utan göra det jag har tyckt passat bäst i varje enskilt fall. När änkefru Raams tryckeri i Norrköping ärvs av hennes dotterson är det naturligtvis fortfarande samma tryckeri. Men det fanns så mycket att säga om fru Raam att hon gott kunde få stå för sig själv. Hennes dotterson ändrade dessutom tryckeriets namn – att han inte ville kalla det Ad. Fr. Raams Enka kan man förstå, det fick hans eget namn i stället, Chr. Törnequist. Å andra sidan, när Elmén & Granbergs tryckeri i Stockholm såldes till Ludvig Öberg behöll han firmanamnet – det var ett välkänt tryckeri och det fanns säkert en del att vinna på att behålla namnet. Visserligen hade det producerats så mycket skillingtryck både före och efter ägarbytet att det kunde varit skäl nog att dela upp redogörelsen i två avsnitt, som med Raam och Törnquist, men här fick det gemensamma namnet avgöra. Dessutom hade Öberg varit faktor under förre ägaren, Per Adolf Granberg, så där fanns en kontinuitet även i det.

I andra fall har jag låtit både tre och fyra olika ägare stå i samma avsnitt trots namnbyten för varje ägare. Då har ingen av dem var för sig producerat så mycket visor eller på annat sätt varit så intressanta att de förtjänat ett eget avsnitt. Men tillsammans, och i en följd, har de fått bli ”ett tryckeri”, ett skillingtrycksproducerande sådant.

När det gäller tryckerierna i Stockholm har jag gjort ett frikostigare urval. Där har jag nämligen tagit med några tryckerier som jag bara påträffat en enda visa från, och flera andra som har färre än de tio som varit min gräns i övriga fall. Samtliga dessa finns med i Stephens samling, och jag hade redan i ett annat sammanhang gått igenom samtliga Stockholmstryckerier i GS. De illustrerar så tydligt det nätverk som existerade mellan boktryckare/tryckeriägare: de har lärt sig yrket på ett tryckeri, blivit faktor på ett annat, köpt ett tredje, blivit kompanjon med en annan tryckeriägare ett tag varefter delägarna skaffat varsitt nytt tryckeri, alternativt börjat samarbeta med någon annan; de har köpt flera tryckerier och slagit ihop dem, och de har gift sig med en kollegas änka och därmed tagit över hans tryckeri. Allt sådant förekom även på annat håll, men det blev extra tydligt när det skedde inom en och samma stad. I några fall finns det dessutom goda skäl att anta att vistrycken varit betydligt fler än de som har råkat överleva i olika samlingar.

För varje ort som haft en eller flera skillingtryckare går jag också igenom platsens tidigare tryckerihistoria för att ge en bakgrund. Det kan också vara av intresse att veta om de skildrade skillingtrycksproducenterna hade konkurrens på orten eller var enda tryckeriet.

Till sist kanske jag bör nämna att jag använder termerna skillingtryck och vistryck som helt synonyma. Dessutom skriver jag då och då visa eller visor i betydelsen skillingtryck. Där är jag influerad av skillingtrycksproducenterna själva, som inte ens visste vad ett skillingtryck var, utan genomgående använder ordet visor, eller oftare *Wisor*, vilket signalerar frakturstil på trycken.

Katalogen

Arboga

Det första tryckeriet i Arboga flyttades dit 1833 av den ständigt flyttande konstförvanten Johan Leonard Belfrage. Tryckeriet blev nog inte till någon större nytta för staden. Hovkanslerns ombud i Arboga ansåg att tryckeriet var ytterst bristfälligt, och "Boktryckarens ytterliga fattigdom, som gör honom oförmögen att skaffa stilar, bristande rådighet och kraft (...) hafva hitintills lemnat endast ringa och högst oansenliga produkter af boktryckeriet. (...) Herr Belfrage sysselsätter sig mera med träsnitt än boktryckerikonsten, och som han icke illa lyckats att forma djur, hvilka han förstår att kolorera, så hemtar han väsentligen sitt lifs uppehälle af denna näringsgren, samt af tryckta visor, hvilken dubbla produkt han vanligen går ut i socknarne att försälja." Efter ett år flyttade Belfrage vidare till Vänersborg.¹²¹

Pehr Elias Norman (1839, 1848–1849)

Även nästa boktryckare i Arboga var mer än vanligt flyttningsbenägen. Han hette Pehr Elias Norman och kom hit med sitt tryckeri 1839, närmast från Eskilstuna. Han tryckte stadens första tidning, *Arboga Weckoblad*, som hann komma ut från maj till och med november innan Norman flyttade tillbaka till Eskilstuna. 1848 var han tillbaka i Arboga igen. Denna gång gav han ut tidningen *Arbogabladet*, som varade från september 1848 till och med december följande år, varefter Norman begav sig till Kristinehamn. Han var tillbaka i Arboga en tredje gång 1855–1858 och gav ut ett nytt *Arboga Weckoblad*. När han sedan för sista gången lämnade Arboga – denna gång för Norrtälje – tog han inte med sig sitt tryckeri: han sålde det, och inte till vem som helst. Köparen var Louise Söderqvist, landets första kvinnliga typograf, den första kvinna som blev tryckeriägare av egen kraft och inte genom arv, och dessutom den första kvinna som både startat och redigerat en tidning, *Arboga Tidning*.¹²²

¹²¹ K&N s. 560.

¹²² K&N s. 560, Lundstedt 1902 s. 2ff, Hedberg 2009/10 s. 3f. Om Norman, se vidare under Stockholm.

Under de två första vändorna i Arboga tryckte Norman sin vana trogen skillingtryck. Åtta tryck från 1839 och lika många från 1849 finns i UUB; däremot inga från den sista vistelsen.

Eksjö

A. Nilsson Boktryckeri, Eksjö (1841–1893)

Eksjös första tryckeri grundades 1841 men fick redan efter två år säljas på konkursauktion. Det köptes av Anders Nilsson, f. 1814, som hade arbetat på flera olika tryckerier, bland annat i Växjö och så småningom som faktor, innan han började egen verksamhet. Sedan 1835 hade han också varit redaktör för ett par tidningar.¹²³ Samtidigt som han köpte tryckeriet i Eksjö började han utge tidningen *Hvad nytt?* som han både redigerade och tryckte från december 1843 till 1887. Då fick den ny redaktör, men trycktes hos Nilsson tills den upphörde 1890.¹²⁴ 1846 övertog Nilsson också en bokhandel i Eksjö och blev samtidigt Svenska Bokförläggareföreningens kommissionär. 1857 anlade han en filialbokhandel i Vetlanda. Nilssons dotter Betty Malm arbetade i många år i faderns bokhandel och blev så småningom delägare i den, men dessförinnan hade hon en period haft egen bokhandel i Skänninge.¹²⁵ Anders Nilsson överlät sin del i bokhandeln 1891, medan Betty Malm behöll sin del till 1899.¹²⁶ Tryckeriet upphörde definitivt 1893 efter att sedan början av 1891 inte ha tryckt mer än en enda skrift.¹²⁷ Tryckeriet var stadens enda fram till 1885 då Eksjö Tryckeri-Aktiebolag startade. Där trycktes för övrigt tre vistryck kring sekelskiftet 1900.

Anders Nilssons tryckeri producerade, enligt trycklistor, ca 55 vistryck fram till 1870, och därefter 12, varav ett från 1874 och de övriga elva från 1885. Tio av dem är numrerade från 110. I George Stephens samling finns 24 tryck från Nilssons tryckeri, med tryckår från 1844–55. Samtliga är numrerade, med nr 63 och 64 år 1855. Det trycktes mycket litet på Nilssons tryckeri utöver *Hvad Nytt?* och vad han själv han själv kallar ”små kolportörartiklar”. De flesta av dem ingick i den numrerade serie som förutom visorna bestod av prosastryck av de mest skiftande slag, alla på ½ ark 8:o, det vill säga åtta sidor. Trycken gavs säkerligen ut på eget förlag, och förutom genom återförsäljare kunde de saluföras i familjen Nilssons

¹²³ K&N s. 567.

¹²⁴ Bonnier 1920 s. 34, Lundstedt 1895 s. 35, Lundstedt 1902 s. 16.

¹²⁵ 1869–74; Bonnier 1920 s. 34, 308.

¹²⁶ A.a. s. 34.

¹²⁷ Brev från Anders Nilsson till KB 2/11 1892, bifogat trycklistorna.

tre bokhandlar i Eksjö, Vetlanda och Skänninge. Det måste ha varit de som gav honom levebröd; på tryckeriet kan han knappast ha försörjt sig.

Eskilstuna

P(ehr) E(lias) Norman (1836–1839, 1839–1841)

Det första tryckeriet i Eskilstuna startades 1836 av Pehr Elias Norman som också utgav *Eskilstuna Tidning* så länge han var kvar i staden. Han flyttade tryckeriet till Arboga 1839, men var tillbaka i Eskilstuna igen samma år och höll ut där till oktober 1841. Han hann ge ut *Eskilstuna Weckoblad* i drygt ett år, och flyttade sedan till Stockholm. Både med tidning och med tryckeri blev han först på plan i Eskilstuna. Norman sålde tryckeriet till en bokbindare, som i sin tur gav ut en tidning tills han flyttade till Örebro 1842.¹²⁸

I första omgången tryckte Norman minst 28 skillingtryck 1836–38, så många finns i UUB. I andra omgången blev det bara tre, med tryckår 1840.

Eskilstuna Tidnings tryckeri(-aktiebolag) (1872–1900)

Det som så småningom skulle bli Eskilstuna Tidnings tryckeri grundades 1844 och var då stadens enda. Efter ett antal ägar- och namnbyten köptes det 1867 av författaren och tidningsmannen Anders Flodman (1835–1884), som samtidigt började ge ut *Eskilstuna Tidning*. Flodman drev tryckeriet under sitt eget namn till januari 1870; sedan kallades det Eskilstuna Tidnings bolags tryckeri till 1872, och därefter Eskilstuna Tidnings tryckeri. Då (31.1.1872) slutade Anders Flodman som redaktör för *Eskilstuna Tidning*; tryckeriet hade han redan året innan sålt. Det slogs ihop med ett annat tryckeri, och efter ytterligare flera ägarbyten blev firman aktiebolag ca 1888 under namnet Eskilstuna Tidnings tryckeriaktiebolag. Namnet behölls till 1893, då tidningen slagits ihop med *Eskilstuna-Posten* och därefter gavs ut under namnet *Sörmlands-Posten*, tryckt på Eskilstuna-Postens Tryckeri, som upphörde 1900.¹²⁹

28 skillingtryck finns bevarade från Eskilstuna Tidnings tryckeri-aktiebolag. De flesta, 22 stycken, kom åren 1886–1890. Flera trycktes på beställning av musikanter bosatta i Stockholm, som Gustav Ryd, A.J. Karlsson och andra, troligen då de var på turné i landsorten.

¹²⁸ K&N s. 563, Lundstedt 1902 s. 26f.

¹²⁹ K&N s.563 f; tryckeriregister i KB:s ämbetsarkiv, trycklistor.

Eskilstuna-Kurirens Tryckeri (1890–)

Tryckeriet anmäldes 20 november 1890 av C. Hedqvist och Gustaf Jansson, och fyra dagar senare utfärdades utgivningsbevis för *Eskilstuna-Kuriren* för redaktören Jonas Erik Wahlberg. Tryckeriet kom i gång första december, och första numret av tidningen, som naturligtvis var anledningen till att tryckeriet grundades, kom 8 december. De första åren gavs den ut två gånger i veckan, så småningom oftare. Liksom tidningen finns tryckeriet ännu, men sedan 1968 trycks där enbart tidningstryck, medan civiltrycket då togs om hand av en firma vid namn Kurirtryck.¹³⁰

41 vistryck från åren 1891–1913 har påträffats. Av de 19 tryck som kom från och med 1900 har tolv tryckts på beställning av Adolf Carlsson, en blind skillingtrycksförsäljare och visförfattare. Även en del av trycken från 1890-talet har uttryckligen beställts, men inte en lika stor andel som efter 1900.

Eslöv

Eslövs Typografiska Anstalt (1907?–1911?)

Kungl. biblioteket har inga trycklistor och inga andra uppgifter om detta tryckeri, som alltså aldrig har levererat trycksaker till biblioteket – sannolikt för att det normalt räknats som blankettryckeri utan skyldighet att leverera. Men tio skillingtryck från Eslövs Typografiska Anstalt finns bevarade, fem är i efterhand (1950) skänkta till Kungl. biblioteket och de övriga fem har vid olika tillfällen skänkts till Svenskt visarkiv. Samtliga är tryckta för skillingtrycksförläggaren Nisse Lindströms Malmö Visförlag åren 1907, 1909 och 1910–11, och det är fullt möjligt att det trycktes fler på det här tryckeriet.

Falkenberg

H. Aug. Salmonson(s boktryckeri) / Salmonsonska boktr. / M. Lindegren (1876–1883–1898–1903?)

Falkenberg fick sitt första tryckeri i oktober 1875. Det grundades av Axel Ferdinand Möller, som i december 1875 också började ge ut *Falkenbergs Tidning*. Efter mindre än ett år överlät han bådadera till Henrik August Salmonson, som skötte tryckeriet och var redaktör för tidningen till sin död vid knappa 35 års ålder i

¹³⁰ Trycklistor i KB, Lundstedt 1902 s. 31.

maj 1883.¹³¹ Änkan Anna Salmonson övertog både tryckeri och redaktörspost. Hon behöll tryckeriet till 1889, då hon sålde både det och *Falkenbergs Tidning* till Nils William Larsson – tidningen hade Anna Salmonson periodvis arrenderat ut och dessemellan redigerat själv. N.W. Larsson drev tryckeriet till 1898, då han överlät det tillsammans med tidningen på Martin Lindegren.¹³² Minst 11 skillingtrycksupplagor har tryckts på det Salmonsonska tryckeriet åren 1876–85, flera på beställning av den blinde musikanten och visförfattaren J.A. Thorin. Ännu en upplaga tillkom under M. Lindegrens tid, år 1903, däremot inga under N.W. Larssons tid.

Falköping

J.F. Forssells Boktryckeri / Aug. Johansson (1857–1861–1872–1879–1899)

Boktryckaren Carl Johan Forssell köpte 1847 ett tryckeri i Skara där han gav ut en tidning¹³³ och för övrigt också en hel del skillingtryck. 1857 flyttade han tryckeriet till Falköping, där det blev stadens första, och började ge ut *Tidning för Falköpings stad och Falbygden*. Vid årsskiftet 1861 överlät C.J. Forssell tidning och tryckeri på sin son, farmaceuten Johan Frithiof Forssell. Sonen avled dock 1872, bara 32 år gammal, och fadern tog åter vid. 1874 dog också han, och verksamheten togs då över först av Margareta Forssell, till årets slut, och sedan, från januari 1875, av Emerence Forssell. Från februari 1879 tog bokhandlaren August Johansson över tryckeriet och fortsatte att ge ut tidningen, som han emellertid kallade *Falköpings Tidning*.¹³⁴ Johansson drev tryckeriet under eget namn till 1899, och därefter heter det Aktiebolaget Falköpings Tidnings tryckeri.¹³⁵

Från C.J. Forssells tid finns det två skillingtryck i UUB, och sex från J.F. Forssell, alla från 1869–70, medan 14 upplagor från åren 1879–1887 finns bevarade från Aug. Johanssons tryckeri. Fyra av upplagorna, alla från 1884, är tryckta på beställning av en A.F. Landin, och ytterligare några tryck kan misstänkas vara beställda, av honom eller någon annan.

August Johansson är inte någon stor skillingtrycksproducent, men han är intressant av det skälet att han uppger på trycklistorna hur stora upplagor han tryckt. De fyra upplagor Landin beställt var vardera på 250 exemplar, mycket

¹³¹ K&N s. 585, Lundstedt 1902 s. 35. Båda källorna använder namnformen Salomonsson, men på trycklistor och på skillingtrycken står det Salmonsson.

¹³² Lundstedt 1902 s. 35f.

¹³³ K&N s. 496.

¹³⁴ K&N s. 580.

¹³⁵ Lundstedt 1902 s. 37f.

små upplagor. Det får antas att Landin ville ha det så. Övriga upplagor ligger på mellan 1 000 och 6 000 exemplar, de flesta fyrsidiga. Tillsammans blir det 18 000 exemplar, varav åtskilliga troligen såldes i Johanssons bokhandel. Visor utgjorde en ganska stor del av produktionen som, förutom av tidningen med två nummer per vecka, mest bestod av annonsblad, stadgar, priskuranter och liknande.

Falun

P(ehr) O(l.) Axmar (1786–1820)

Per Olof Axmar (1759–1816) startade Faluns första tryckeri 1786 efter att ha arbetat som sättare hos E.P. Sundqwist i Gävle några år. Där var han också redaktör för *Gefle Weckoblad* 1784–1786. När han sedan kom till Falun kunde han med länsstyrelsens rekommendation starta eget tryckeri – landshövdingen ansåg att ett tryckeri behövdes i staden ”för kungörelsernas utfärdande, hvilka allt dittills måst utgå handskrifna.”¹³⁶ Axmar började dessutom ge ut en egen tidning, *Fahlu Weckoblad*. Som en av mycket få samtida tidningsutgivare lyckades han hålla liv i sitt veckoblad i 30 år, till sin död 1816.¹³⁷ Efter hans död drevs tryckeriet först av änkan Ulrika Axmar en kort tid, därefter av sonen Johan Adolf Axmar, som 1819 också anmälde att han hade bokhandel. Även tidningen gavs ut åtminstone till sommaren 1821. Tryckeriet såldes 1820 men drevs ännu en tid av Ulrika Axmar i sonens namn; han hade svåra alkoholproblem. J.A. Axmar dömdes för ”mord å sin moder och en hos henne vistande sällskapsdam” sommaren 1822 och avrättades i mars 1823.¹³⁸

Axmars trycklistor visar på en ganska varierad produktion. Samtliga innehåller *Fahlu Weckoblad* och Landshövdingeämbetets kungörelser, ett 50-tal per år, samt ett antal av de grav- och brudskrifter om var närmast obligatoriska på trycklistorna även under det tidiga 1800-talet. Inga visor finns med före 1795, då där finns en hyllning till Gustav IV Adolf med anledning av hans förlovning. Den följs 1797 av en bröllopsvisa till kungen och 1799 av en om kaffeförbudet. Först 1801 finner man följande post: ”Efterföljande visor och Historier på ½ ark stycket i octav 1 sk och i Boktalet 12 sk”. 21 titlar räknas upp, tre av dem är sannolikt prosatryck och resten visor. Samtliga kunde köpas med avsevärd mängdrabatt: en bok är lika med 24 ark tryckpapper, vilket betyder 48 skillingtryck om ett halvt ark.

¹³⁶ K&N s. 273.

¹³⁷ Oscarsson 2000 s. 169.

¹³⁸ Herlenius 1928 s. 8 f, K&N s. 531, Bonnier 1920 s. 46.

Liknande poster finns även de följande åren med varierande antal vistryck. Från och med år 1816, då P.O. Axmar avlidit i februari, finns en trycklista per halvår, de första tre signerade Ulrika Axmar och de följande av sonen Joh. Ad. Axmar fram till och med den näst sista från 31 december 1820. På den har någon skrivit för hand i marginalen: "begick mord i fyllan och villan på sin hustru Tidningen bär hans namn sista gången 20 januari [1821] sedan Axmarska Tryckeriet det annonserades 27 Januari vara flyttadt från Östanfors till Enkefru Axmars gård på Prästtågten. JAA blef halshuggen". Skribenten har tagit fel på vem som blev mördad, men i övrigt stämmer uppgifterna. Allra sista, korta trycklistan är undertecknad Ulrika Axmar i juni 1821.

Sammanlagt finns ca 66 vistryck upptagna på trycklistorna. Några stickprov i KB:s samlingar gav till resultat 49 tryck från åren 1786–1801, då bara tre visor redovisades på listorna. Allt som allt gav stickproven till resultat 134 tryck utöver de 66 på trycklistorna, alltså sammanlagt minst 200 ; troligen var det åtskilligt fler.

P.A. Huldberg / Huldbergska Boktryckeriet (1838–1849–1857)

Per Adolf Huldberg, som redan som 20-åring öppnat bokhandel i Falun 1836, köpte också ett tryckeri 1838. Det hade startats bara året innan av stadsläkaren i Falun, J.M. Bergman. Huldberg var utbildad konstförvant. Han hade varit först lärning och sedan sättnare på P.A. Norstedt & Söner i Stockholm. Som tryckeriägare i Falun började han också ge ut *Fahlu Tidning*. Huldberg hade kontakter inom den pietistiska rörelsen och i läsarkretsar, liksom med nykterhetsrörelsen, vilket präglade hans produktion. Bland annat gav han redan på hösten 1838 ut nykterhetsskrifter i 26 000 exemplar, detta enligt *Fahlu Tidning*. Genom sina kontakter hade han tillgång till ett helt nät av kolportörer som spred hans och andras skrifter, framför allt i Norrland. Utöver andliga och nykterhetsivrande skrifter hade han också en produktion av folkliga skrifter som praktiska handböcker och anekdoter, och dit kan man väl också räkna skillingtryck. Huldberg sålde sitt tryckeri 1849 till en landssekreterare och en postinspektör som i sin tur arrenderade ut tryckeriet till Oskar Blom, som var lärare och präst. Han kallade firman Huldbergska Botryckeriet och köpte det snart själv, liksom det Åkerblomska tryckeriet – Åkerblom var hans halvbror. Han drev de förenade tryckerierna till 1857. Han blev sedermera kyrkoherde i Nora och kontraktsprost.¹³⁹

Från P.A. Huldbergs tryckeri finns det 31 skillingtryck från åren 1839–47 i UUB. Ett tiotal av de tidigaste upplagorna är tryckta på andras förlag: Ringqvist

¹³⁹ SBL art. Per Adolf Huldberg (förf. Sven Rinman), K&N s. 532, Rinman 1951 s. 226ff.

och Skogqvists Förlag, Ludwig Lundströms förlag, och, något förbryllande, på Förläggarens Förlag. Från det Huldbergska tryckeriet finns 18 tryck, varav några tycks ingå i en serie: de är numrerade 13–14. Enligt Ewert Wrangel förtjänar Huldberg och hans närmaste efterträdare ”ett särskildt hedrande omnämnande för deras sträfvande att genom omtryck af vackra gamla och äfven bättre nyare visor gifva en god riktning åt folksången.”¹⁴⁰

Åkerbloms tryckeri (1841–1852)

Efter flera ägarbyten köptes det Axmarska tryckeriet 1841 av fil. dr Johan Frans Åkerblom (1806–1886) tillsammans med en kompanjon. Åkerblom var redaktör för *Stora Kopparbergs läns tidning* och tryckte den från 1843.¹⁴¹ Åkerblom, som var både lärare och präst, tryckte bland annat flera läroböcker i skiftande ämnen som han med största säkerhet skrivit själv – de är författade av signaturen JFÅ. Dit hör en Räknetabell samt *Alla Werldsdelarnes Geografi samt Sveriges Historia*, samt en *Biblisk historia* som enligt trycklistan kom i 12 upplagor (så småningom skulle det bli hela 63 upplagor, men då på Norstedts förlag). Här trycks också många folkliga prosatryck. Påträffade skillingtryck i KB och George Stephens samling visar en numrerad serie gavs ut från c:a 1844 till början av 1850-talet; 1851 finns nr 32, 1852 bland annat 37 och 39, 1853 nr 40. En del nummer trycktes om flera gånger. De flesta av dem har besiffrade melodier, en till tre melodier per tryck, och Åkerblom är dessutom frikostig med melodiangivelser – någon gång har han både melodi och melodiangivelse till samma visor.¹⁴² – I okt 1852 såldes tryckeriet och uppgick i det Huldbergska tryckeriet. Enligt trycklistorna behölls det gamla namnet en tid under 1853, men det står vid somliga poster att de har tryckts av Huldbergska tryckeriet.

Antalet vistryck på Åkerbloms trycklistor är inte alldeles lätt att beräkna, då det vissa år finns poster som ”22 serskilda sorters Wisor och Historier” eller ”Åtskilliga Wisor och Historier, tillsammans 6 ¼ ark in 8:o” där det inte framgår hur många tryck som innehåller visor (däremot att åtminstone något tryck måste ha varit på fyra sidor), men troligen rör det sig om ca 85 vistryck på tio år (i Stephens samling finns 56 st). Att de flesta av vistrycken är numrerade framgår inte av trycklistan.

¹⁴⁰ Wrangel 1894 s. 74.

¹⁴¹ K&N s. 532.

¹⁴² Om Åkerbloms tryck med besiffrade melodier, se Ramsten 2019, avsnittet Melodier i sifferskrift: Åkerbloms tryckeri.

F.L. Schmidt/Falu (Nya)Boktryckeri-Aktiebolag (1855–1885–1976)

Frans Ludvig Schmidt övertog 1855 det Lundbergska tryckeriet i Falun, grundat 1853. Vid köpet hade Schmidt redan varit föreståndare för tryckeriet över ett år.¹⁴³ 1857 inköpte Schmidt även det Huldbergska boktryckeriet som fortsatte Faluns äldsta tryckeri, P.O. Axmars från 1786. Schmidt tryckte bland annat tidningen *Dalpilen*, som började utkomma 1853.¹⁴⁴ F.L. Schmidts tryckeri fortsatte till 1885, då det övertogs av Falu Nya Boktryckeri-Aktiebolag, detta enligt uppgifter på trycklistorna.

Falu Boktryckeri-Aktiebolag grundades 1876.¹⁴⁵ Av trycklistorna att döma ska tryckeriet ha bestått under detta namn till 1891, och först från 1892 ha hetat Falu nya boktryckeri a-b. Det är inte alldeles klart hur de här uppgifterna ska tolkas. Om detta är samma tryckeri som det som 1885 övertog F.L. Schmidt måste det ju ha bytt namn redan då. Det finns inga separata trycklistor för ett tryckeri med namnet Falu Nya Boktryckeri, det förekommer bara på listorna för F.L. Schmidt och Falu Boktryckeri-Aktiebolag. Viss ledning kan man få av de tryckerinamn som uppges till exempel på tidningen *Dalpilen*. Fram till utgången av år 1885 trycks den på F.L. Schmidts tryckeri, från januari till augusti 1886 på Falu Boktr.-aktiebolag och därefter på Falu Nya Boktryckeri-aktiebolag. Samma sak gäller för *Tidning för Falu län och stad*.¹⁴⁶ Sannolikast är att det var Falu Boktryckeri-AB som övertog F.L. Schmidt i slutet av år 1885 och därefter under loppet av 1886 såldes igen och bytte namn till Falu Nya Boktryckeri-AB. Den nye ägaren, dir. A. Steffenburg, hade för övrigt förlagsbokhandel och var ombud för SBF 1878–1904.¹⁴⁷ Falu nya boktryckeri-AB fanns kvar till 1976, då det övertogs av Dala offset AB, Falun.

Sammanlagt 50 skillingtrycksupplagor är kända från F.L. Schmidt (17 upplagor från 1873–80), Falu Boktryckeri-Aktiebolag (24 upplagor 1876–85) och Falu Nya Boktryckeri-Aktiebolag (9 upplagor 1892–1914).

J.W. Holms Boktryckeri / Falu-Postens (Bok)tryckeri (1869–1873–1890)

Boktryckaren Johan Wilhelm Holm anlade tryckeri i Falun 1869 och började ge ut tidningen *Falu-Posten*. Då han 1873 flyttade till Stockholm övertogs tryckeriet av Johan Edvard Holmstén, som också övertog utgivningsbeviset för *Falu-Posten*

¹⁴³ K&N s. 533.

¹⁴⁴ K&N s. 533, Lundstedt 1902 s. 41.

¹⁴⁵ K&N s. 533 samt trycklistor.

¹⁴⁶ Lundstedt 1902 s. 40 f; jfr även med uppgifterna på skillingtrycken.

¹⁴⁷ Bonnier 1920 s. 55.

och kallade tryckeriet för Falu-Postens tryckeri. Redan efter två år, i oktober 1875, togs tryckeri och tidning över av konstförvanten Per Herman Askklund. Från 1877 kallade han tidningen för *Nya Falu-Posten*. År 1890 upphörde både tryckeri och tidning.¹⁴⁸

Från J.W. Holms tryckeri är bara två vistryck kända, från 1872 och 1873, och från Falu-Postens tryckeri har 21 skillingtryck med tryckår från 1874 till 1890 återfunnits. Det stämmer med det antal som uppges på trycklistorna, och samtliga finns också i KB:s samlingar. Av trycklistorna framgår att här inte trycktes särdeles mycket utöver tidningen.

Filipstad

J. V. Florén / J. V. Floréns Enka / Filipstads Tidnings Boktryckeri (1865–1876–1894–1918)

Filipstads första tryckeri, och fram till 1880-talet dess enda, grundades 1850 av bokbindaren F.G. Delphin. Han drev tryckeriet och utgav *Filipstads stads och Bergslags Tidning* till sin död 1860, då hans hustru Charlotte tog över verksamheten under namnet Delphinska Officinen till 1864. Charlotte Delphin gifte om sig med konstförvanten Jakob Viktor Florén.¹⁴⁹ Från 1865 drevs tryckeriet i Floréns namn tills även han avled och Charlotte Florén, änka för andra gången, åter tog över både tryckeri och tidning år 1876. Hon tycks ha skött bådaddera till 1894, då boktryckaren Carl August Berg köpte firman och kallade den Filipstads Tidnings Tryckeri.¹⁵⁰ Namnet behölls till 1 juli 1918, då tryckeriet övertogs av Bronellska bokhandelns tryckeri.

Det finns 12 vistryck från Floréns och hans änkas tid, sporadiskt utkomna mellan 1875 och 1894. På flera av dem står det "Säljes i A. Bronell & C:is Bokhandel". Ytterligare 7 upplagor kom åren 1897–1902 från Filipstads Tidnings Tryckeri. Även Bronellska bokhandelns tryckeri har för övrigt tryckt 2 vistrycksupplagor, vilket ger summan 21 tryck allt som allt.

¹⁴⁸ K&N s. 533, Lundstedt 1902 s. 42, trycklistor i KB.

¹⁴⁹ Enligt Lundstedt 1902 s. 46 skedde detta redan 1860, enligt K&N s. 574 år 1864, vilket är mera sannolikt.

¹⁵⁰ Lundstedt 1902 s. 46; trycklistor i KB.

Gävle

E(rnst) P(eter) Sundqwist / C.G. Sundqwist (1761–1802–1815, 1820–1829)

Boktryckaren Ernst Peter Sundqwist hade tryckeri i Gävle, stadens första, från 1761 till sin död i december 1802. När han anhöll om att få tillstånd att anlägga tryckeri intygade landshövdingen att det behövdes ett i Gävle eftersom länet var så stort. Sundqwist skulle få 400 daler silvermynt per år för det han tryckte åt landshövdingeämbetet. Han fick också betesmark och stadsmark till att bygga på. Det förslog tydligen inte: efter ett drygt halvår konstaterade Kanslikollegiet om Sundqwist att han ”skall dock lida brist i sin utkomst”. Och åtta år senare, 1769, ville han få tillstånd att flytta sitt tryckeri till Stockholm, eftersom han hade för lite arbete och inte tjänade tillräckligt. Det fick han inte. Vid det laget hade han dessutom svårigheter att få ut sin lön från landshövdingeämbetet.¹⁵¹

Efter Sundqwists död tog sonen Carl Gustaf Sundqwist vid. Han hade varit borgmästare i Hedemora men återvände till Gävle ”för att övertaga faderns tryckeri och därmed förenade bokhandel, som synes ha varit en lönande affär. Detta kan knappast sägas om tidningen (...)”.¹⁵² Tidningen var *Gefle Weckoblad*, som Sundqwist startat 1783 med Pehr Olof Axmar som förste redaktör, fram till 1786, då Axmar flyttade till Falun efter att ha gift sig med Sundqwists dotter Ulrika.¹⁵³ C.G. Sundqwist drev verksamheten till 1815 och åter 1820–29. Under mellantiden hade tryckeriet flera ägare och sköttes bland annat under 1815 av Pehr Sundqwist, halvbror till Ernst Peter. C.G. Sundqwist lyckades så småningom få tidningen mera lönsam, men sålde 1829 både tryckeri, bokhandel och tidning. Tryckeriet fortlevde under skiftande namn och ägare till långt in på 1900-talet.

Sundqwists trycklistor var handskrivna de första åren, men från 1772 är de flesta tryckta. En del år i början finns få arbeten redovisade på listorna, och man kan lätt tänka sig att Sundqwist hade svårt att försörja sig. En hel del grav- och brudskrifter finns där, men de skillingtryck som säkert kunde bättra på ekonomin lyser dock med sin frånvaro på listorna. Den första visa som redovisas är en kungahyllning 1792. 1801 finns tre visor med: ”Axel och Valborg”, ”Sinclairsvisan” och ”Göta kämpavisa”. Samma tre visor är med också på en tryckt trycklista från 1802, men den har en handskriven bilaga som inledningsvis räknar upp tretton ”Äldre och nyare Historier och Sagor”. Så följer sju ”Andelige Gammeldags Wisor”, åtta ”Sedolärande och Högtidelige Wisor”, fyra ”Sjömans-Wisor”, och slutligen sexton ”Kärleks- Dryckes- och Rolighets-Wisor”. Mot slutet av tryck-

¹⁵¹ K&N s. 272.

¹⁵² Hasselberg 1946 s. 687.

¹⁵³ Herlenius 1928 s. 6.

listan finns följande ”**Anmärkning:** Som författarne til desse förestående Sagor och Wisor, hwilka alle förut varit anonyme tryckte, och somlige deribland, för närmare 100de år sedan, icke äro kände, altså hafva icke eller deras namn kunnat på Titelbladet utsättas.” Detta var ett sätt att slingra sig undan censuren: man var skyldig att uppge författare, men var visan mycket gammal och författaren okänd gick ju inte det, och hade den dessutom tryckts förut måste den redan ha klarat censuren. Anmärkningen avslutades med en prisuppgift: ”För öfrigt och ehuru det på tryckta priset merändels är utsatt til 1 sk för halfva arket, säljas de dock partiwis til 4 Rdr 8 sk Riset.” Ett ris är 500 ark tryckpapper, vilket innebär tusen tryck om ett halvark. Minst så stora upplagor bör väl Sundqwist alltså ha tryckt.

Enligt uppgifterna på trycklistorna skulle far och son Sundqwist sammanlagt ha tryckt 148 vistryck. Den siffran är i blygsammaste laget. Före 1801 finns där bara en enda visa, medan enbart genom ett antal stickprov i KB har 19 upplagor hittats. I Stephens samling finns 21, och eftersom högst tre av dem är desamma som i stickproven blir det ytterligare 18, summa 37. En tjänsteman på KB har noterat att en upplaga från 1785 har inköpts på bokauktion år 1929. För 1801 finns 3 visor på trycklistan mot 32 enligt stickprov. 1802 har trycklistan 38 vistryck, medan det i George Stephens samling finns smått osannolika 129 tryck från detta enda år, som var E.P. Sundqwists sista år i livet – han dog sent i december. Från C.G. Sundqwists tid som ägare finns det 30 vistryck på trycklistorna, och 31 tryck i Stephens samling som inte har någon motsvarighet på listorna. Jag har sammantaget fått det till allra minst 351 tryck som kan beläggas från denna officin.

Ska man tro litteraturhistorikern Ewert Wrangel var tryckeriet inte bara produktivt vad gäller skillingtryck utan också väl ansett och ”spred Dalins, fru Nordenflyckts, Bellmans, fru Lenngrens och Franzéns och andra våra stora skalders visor bland folket. Af yngre tryckerier kunna endast få sättas vid sidan om det Sundqwistska, hvad beträffar producerandet af skillingtryck.”¹⁵⁴

Gefle-Postens Tryckeri (1865–1916)

Gefle-Posten Tryckeri var en fortsättning på det Sundqwistska tryckeriet. Från 1837 fick det konkurrens av ytterligare ett tryckeri i staden, och 1875 tillkom ett tredje. Av dessa tre var det äldsta också det största, i varje fall 1883, då det hade 24 anställda. Otto Serranders tryckeri, det näst största och näst äldsta, hade vid samma tidpunkt 13 anställda.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Wrangel 1894 s. 74.

¹⁵⁵ K&N s. 588.

Efter flera namn- och ägarbyten blev tryckeriet från 1865 Gefle-Postens Tryckeri i och med att tidningen *Gefle-Posten* utgavs härifrån. Tidningen utgavs först med två nummer per vecka, men antalet ökade vartefter och kom till sist, från 1897, upp i sex nummer i veckan. Denna tidning och veckotidningen *Arbetarebladet* (från 1869) utgjorde då av allt att döma tryckeriets huvudsakliga sysselsättning. Därutöver trycktes (fram till c:a 1900) mest revisions- och verksamhetsberättelser, stadgar och protokoll, förteckningar, kataloger, kyrkostämmehandlingar och dylikt, samt visor. Av de 66 vistryck som finns bevarade från och med 1870 har 60 tryckts under 1870- och 80-talen, och efter 1899 har tryckeriet inte producerat något vistryck alls. Inget av de andra tryckerierna i Gävle har tryckt mer än några få.

Några av vistrycken från Gefle-Postens Tryckeri är uttryckligen gjorda på beställning, flera av kända skillingtrycksförsäljare och musikanter som Wilhelmina Hoffman, Rudolf Roos, signaturen J-n (alias Johan Gustav Johansson), samtliga med sin bas i Stockholm, och "blinda enkan Christina Ekbohm", men de flesta är anonyma tryck av standardutseende, alla i frakturstil. Åtskilliga tryck innehåller nyhets- eller bevaringsvisor, och i början av 1870-talet förekommer många andliga visor. Trycklistorna upptar något fler tryck än de som finns bevarade i Kungl. bibliotekets skillingtryckssamling, men de felande trycken kan ha sorterats in i andra avdelningar.

Gefle-Postens kontor hade försäljning både av en del enklare tryckta produkter (adresskalendrar, formulär, kuvert med firmatryck och liknande) och av varor av helt annat slag. Här fanns således möjligheten att sälja även vistryck. Under den period då de flesta vistrycken utgick från firman fanns dessutom en förbindelse med en av stadens bokhandlar, Klintberg & Ströms Bokhandel (alternativt Bok- och Musikhandel). Affärens ägare från 1869 och 15 år framöver, Lars Axel Wibom, hade bland många andra förtroendeuppdrag också ordförandeposten i styrelsen för Gefle-Postens tryckeri.¹⁵⁶ Av annonser i tidningen att döma hade hans bokhandel ett synnerligen blandat sortiment: här kunde man utöver böcker finna giktringar, tandtinktur och parfymer, spelkort, takpapp och tapeter, skrivpapper, bläck, brevvågar och mycket annat. Man tog också emot beställningar på visit- och adresskort, som gissningsvis trycktes på Gefle-Postens tryckeri. Att skillingtryck skulle ha ingått i sortimentet framgår inte av tidningsannonserna för vare sig bokhandeln eller tidningens kontor men är naturligtvis fullt möjligt.¹⁵⁷

¹⁵⁶ Bonnier 1920 s. 72f.

¹⁵⁷ Stickprov i *Gefle-Posten* 1870, 1875, 1880.

Gefle-Postens Tryckeri fortsatte under samma namn till 1916, och därefter hette det Södra Norrlands tryckeriaktiebolag till 1923, då det togs över av Gefleborgs tr. a-b som i sin tur upphörde 1973.

Göteborg

Den nyutnämnde styresmannen för Göteborgs stift, superintendenten Ericus Erici Brunnius (1597–1664) ville få ett tryckeri till Göteborg, och 1647 kallade han därför Amund Nilsson Grefwe till staden. Grefwe var verksam vid ett tryckeri i Nyköping och just då invecklad i tryckningen av ett stort bokverk han måste avsluta. Det dröjde därför till 1650 innan han kunde infinna sig med sitt tryckeri. Några år senare klagade han över att magistraten velat ha honom till boktryckare åt gymnasiet, men att han fick så litet arbete att han inte kunde försörja sin "Hustro och många små Barn". Kungl. Maj:t gav honom då privilegium på tryckning av bland annat ABC-boken på svenska och latin, psalmbok och katekes "och andre små Scholeböcker". När han senare förlorat en last med papper och stilar genom en fartygsförlisning och dessutom blivit av med utrustning och färdigtryckta böcker till ett värde av 600 riksdaler i en stor brand klagade han på nytt och beviljades då ett årligt spannmålsbidrag ur kyrkans tionde.¹⁵⁸ Det var alltså inte helt lätt i starten för Göteborgs första tryckeri, men det överlevde – efter Grefwes död tog hans son över, och därefter en lång rad ägare, som från 1725 började kalla sig gymnasii-boktryckare. 1734 tillkom ännu ett tryckeri, och från 1800-talets början en hel rad.¹⁵⁹

S(amuel) Norberg / Norbergska tryckeriet (1782–1843–1848)

Samuel Norberg (1752–1843) arbetade som ung för Ostindiska kompaniet och var bland annat två gånger i Kanton med deras fartyg. Genom sitt giftermål 1782 med gymnasii-boktryckaren Smitts dotter blev han ägare till dennes tryckeri, det äldsta av stadens två tryckerier, ursprungligen det Grefweska.¹⁶⁰ Tryckeriet brann 1792, inklusive lager med en nyss färdigtryckt bibelupplaga. Norberg var nära att gå i konkurs, men fick ekonomisk hjälp av Ostindiska kompaniet så att han kunde fortsätta verksamheten.¹⁶¹ Enligt uppgift på trycklistorna utbröt ännu en brand 1793, men trots motgångarna gick det snart bättre och

¹⁵⁸ K&N s. 209f, SBL art. Amund Nilsson Grefwe (förf. Hans Gillingstam).

¹⁵⁹ K&N, boktryckarlängder s. 80.

¹⁶⁰ K&N s. 257.

¹⁶¹ K&N s. 477, SBL art. Samuel Norberg s. 147 (förf. Gösta Engström).

tryckeriet fick ett mycket gott anseende. Tidningen *Göteborgs Nyheter* (en gång per vecka) följde med det Smittska tryckeriet, och 1886 övertog Norberg också *Göteborgs Allehanda* (2 gånger per vecka, från 1799 tre). Båda tidningarna skulle så småningom komma upp i upplagor om 500 exemplar.¹⁶² I *Göteborgs Allehanda* annonserade han ofta om böcker som fanns till salu i tryckeriet, så till exempel 1798: "Följande nyss i commission til försäljning ankomna Böcker finnas på Norbergs Boktryckeri" (följt av en lång lista på boktitlar).¹⁶³ Norberg sålde inte bara i kommission åt andra, han hade själv kommissionärer som sålde de böcker han tryckte på eget förlag – i hans bouppteckning finns tio stycken omnämnda, "från Lund i söder till Härnösand i norr och Hfors i öster".¹⁶⁴

Åtskilliga skrifter på trycklistorna anges som "På eget förlag" eller "Mitt förlag". Dit hör också vistrycken. Före 1802 redovisar Norberg inga visor alls på sina trycklistor, men från och med detta år finns åtskilliga vistryck upptagna. 1802 anges priset "8 sk Boken" för visor om ½ ark (en bok är 24 ark), så de såldes också i parti till återförsäljare. 1803 finns en post med en omtryckt Bondepraktika, och på nästa rad står "Dito Nedanstående gamla Visor:" där dito syftar på Omtryckt (för att markera att visorna hade tryckts tidigare och därför borde vara godkända av censuren). 1810 har priset dubblats till 16 sk boken. För enstaka tryck är priset 1 sk (1830–32) för att sjunka till ½ sk (1833), och därefter variera mellan dessa priser.

Visorna förekommer bland en mängd skrifter av olika slag, mycket är läroböcker, varav en hel del på latin – Norberg var gymnasieboktryckare och tryckeriet gick också under benämningen Kongl. Gymnasii Bok-Tryckeriet i Göteborg. Han tryckte dessutom åtskilligt åt kyrkan, men också på sitt eget förlag tryckte han en hel del teologisk litteratur, plus ett antal upplagor av psalmboken. En stor satsning var en bibelupplaga som blev mycket framgångsrik: den uppgick till 16 000 exemplar. Den stora pappersåtgången till bibelupplagan fick honom att ta över två pappersbruk i Mölndal, strax söder om Göteborg; som mest sysselsatte de 20 arbetare. I Mölndal grundade han också en skola som han delvis hade bekostat själv; skolor och undervisning intresserade honom mycket, och han fick Vasaorden för sina insatser på det området; han fick också titeln överdirektör.¹⁶⁵

Sammanlagt finns 105 skillingtryck redovisade på Norbergs trycklistor, varav 72 från och med 1830. Tillsammans med 19 från före 1802, som hittats genom

¹⁶² Oscarsson 2000 s. 133, Torbacke 2000 s. 284.

¹⁶³ *Göteborgs Allehanda* nr 77, 28 september.

¹⁶⁴ SBL art. Samuel Norberg (förf. Gösta Engström).

¹⁶⁵ A. a.

stickprov, kommer summan upp i 124 tryck. Att det bör ha varit fler kan man sluta sig till av Norbergs bouppteckning som tar upp 130 visor och ett 30-tal historier i firmans lager.¹⁶⁶ På trycklistan från 1843 har någon (på KB?) skrivit med blyerts "Öfverdirektören och Riddaren S. Norberg dog 10 Febr. 1843 af ålderdom 90 år gammal". Efter hans död drevs tryckeriet vidare av en systerson, Anders Weström, under namnet Norbergiska tryckeriet fram till 1848. Därefter var det vilande till 1855, då utrustningen köptes av ett annat Göteborgstryckeri. Under de sista åren finns ytterligare 26 skillingtryck på trycklistorna, och summan blir alltså 148.

A(nders) Lindgren (& Söners Boktryckeri) (1850–1879–2016)

Anders Magnus Lindgren (1826–1869) föddes i Göteborg och anlade sitt första tryckeri vid 19 års ålder, i juni 1845. Då detta tryckeri blev förstört i en brand köpte han 1850 Magnus Prytz' tryckeri – Prytz hade grundat och tryckt *Göteborgs Handels och Sjöfartstidning* från 1833 – och drev det sedan under eget namn.¹⁶⁷

Lindgren var en mycket driftig man. Han experimenterade bland annat med nya tryckmetoder och försökte sig på att ge ut en *Journal för Boktryckeri-konst, stilgjuteri, bokbinderi*, men mer än tre nummer blev det inte.¹⁶⁸ Han deltog också flitigt i kommunala angelägenheter och fick guldmedalj för medborgerlig förtjänst 1867. Åren 1853–54 drev han också ett tryckeri i Uddevalla. Sedan sonen Ernst Gustaf Lindgren gått in i firman 1879 fick den heta A. Lindgren & Söner.¹⁶⁹ Firman har fortlevt under detta namn fram till 2016.

Näst efter C. A. Andersson & Co i Malmö var A. Lindgren & Söner det mest produktiva av de tryckerier som efter 1870 huvudsakligen tryckte visor på eget förlag: 310 olika tryck finns bevarade från perioden 1870–1913. Två Stockholmstryckerier överträffar den siffran, men de tryckte enbart på beställning åt bröderna Chronwalls Svenska Visförlaget. A. Lindgrens var i stor utsträckning sina egna förläggare och skötte också försäljningen av sina tryckalster. På ett tryck från 1865 kan man läsa: "Ett stort urval nya Wisor och Historier försäljes å A. Lindgrens Boktryckeri".¹⁷⁰ Ännu 1910 gör man reklam för bland annat "En mängd Vackra Visor".

¹⁶⁶ A.a.

¹⁶⁷ K&N s. 483f.

¹⁶⁸ Lundstedt 1902 s. 82.

¹⁶⁹ K&N s. 484.

¹⁷⁰ KB E 1865 b.

Lindgrens har då och då gett ut serier av numrerade vistryck, men från och med år 1900 är nästan alla tryck numrerade. Samtidigt ökar produktionen avsevärt. Av de 310 bevarade trycken efter 1869 är 25 från 1870-talet, 19 från 80-talet och 39 från 90-talet (se vidare nedan). Resterande 237 tryck är alla från 1900–1913; upp till 30 upplagor kunde komma ut under ett och samma år.

Många av vistexterna i dessa numrerade tryck har signerats av ett antal personer vilkas namn eller signaturer återkommer tämligen regelbundet: Albin Larsson, Axel Möller, Oscar Lindqvist, Elis Mårtensson samt signaturerna F. L-t och A. J-g. Av dessa namn förekommer Albin Larssons också i tryck från C.A. Andersson & Co i Malmö och från Svenska Visförlaget i Stockholm, Axel Möllers namn möter man även hos C.A. Andersson och F. L-t hos B. Th Paulsson (i ett av hans tryck skrivs signaturen Frdrka L-qvst). Oscar Lindqvist och Elis Mårtensson tycks av allt att döma ha hållit sig till Göteborg och Lindgrens.

En jämförelse mellan firmans trycklistor och antalet bevarade vistryck visar i huvudsak ganska god överensstämmelse, med några slående undantag. För 1898 till exempel anger trycklistan bara 8 vistryck, men i KB:s samling finns 22 tryck med detta tryckår. Från åren 1902–04 finns sju tryck i en privat samling varav inget finns i KB eller SVA. År 1908 förtecknar firmen inga vistryck alls, men det finns minst 15 i olika samlingar (8 av dem i KB).

Från åren fram till 1869 finns ca ett dussin tryck i UUB, varav några få numrerade (nr 1–5) – som framgått ovan annonserade man om ”ett stort urval”, så det trycktes kanske fler än så. Under perioden 1875–97 gav Lindgrens ut ytterligt få vistryck. De flesta från denna period kom under åren 1884–87 och är nästan samtliga tryckta på beställning. 1898 kom produktionen av visor igång ordentligt och förblev stor (jfr ovan) fram till och med 1911 (exakt hur stor den är 1911 kan inte beläggas: trycklistan uppger 21 numrerade tryck, men bara 11 av dem finns bevarade). För åren 1912 och 1913 finns inga visor i trycklistorna och KB har inga, men i privata samlingar finns det 4 från 1912 och 3 från 1913. Därefter har visproduktionen av allt att döma helt upphört.

C.R. Holmqvists (bok)tryckeri (1886–1977)

Tryckeriet har drivits under samma namn från 1886 till 1977, då det övertogs av (eller bytte namn till) Zetterqvist Tryckeri AB.¹⁷¹

171 Uppgifter på trycklistor och i KB:s tryckeriregister.

29 skillingtryck trycktes här mellan 1887 och 1894. Närmare hälften har uttryckligen gjorts på beställning, de flesta åt Alfred Lidholm, skillingtrycksförläggare och -försäljare.

J.E. Lundberg(s Boktryckeri) (1874–? efter 1900)

Enligt en anteckning som förvaras i anslutning till tryckleveranslistorna från detta tryckeri anmälde Johan Edvard Lundberg tryckeri 21 januari 1874. Även K&N uppger att Lundberg "anlade ett mindre tryckeri jan. 1874, hvarmed han fortfar."¹⁷² KB har dock inga trycklistor för åren före 1887. Firman var verksam till 1967, då den gick i konkurs. Den hette då Lundbergs boktryckeri.

12 vistryck från åren 1893–1900 finns bevarade. Samtliga har tryckts på beställning, ett av signaturen A. L-m, med största säkerhet Alfred Lidholm, som möjligen stått för samtliga beställningar även om det inte framgår.

Olof Michelsen(s boktryckeri) (1869–1902)

Olof Daniel Michelsen anmälde 3 oktober 1869 tryckeri i Göteborg.¹⁷³ Firmans namn ändrades c:a 1902 från Olof Michsens boktryckeri till Michelsen & Co, men redan 1903 upphörde den.

11 vistryck finns från åren 1899–1900, nästan alla på beställning av Alfred Lidholm.

Ny Tids tryckeri (1894–1899)

Fredrik Sterky (1860–1900), känd tidningsman och förkämpe för fackföreningsrörelsen, hade en tid medarbetat i bland annat tidningen *Socialdemokraten* när han blev redaktör för tidningen *Ny Tid. Organ för klassmedveten arbetarrörelse*. Den grundades 1892 i Göteborg.¹⁷⁴ Från 1894 tryckte Sterky den på eget tryckeri. 1899 bytte tryckeriet namn till Tryckeriföreningen Framåt, och så hette det tills det upphörde – oklart när, men någon gång efter 1980. Tidningen upphörde dock 1963.

Ny Tids tryckeri framställde förutom tidningen nästan enbart upprop, appeller, affischer och dylikt för arbetare från olika yrkeskategorier; samt, dessutom, 30 vistryck under åren 1895–98, samtliga på beställning, varav hälften uttryckligen för Alfred Lidholm, och förmodligen de övriga också.

¹⁷² K&N s. 486.

¹⁷³ Enligt uppgifter på trycklistor i KB. I K&N finns detta tryckeri inte med.

¹⁷⁴ Petersson 2001 s. 277, 288f.

Bröderna Weiss Boktryckeri (1902–1962)

Bröderna Weiss' boktryckeri började sin verksamhet i oktober 1902 och lades ned i juni 1962.¹⁷⁵ Här trycktes bland annat *Det gamla Göteborg* i tre band och annan lokalhistoria. Under åren 1905–19 trycktes här också 35 skillingtrycksupplagor, alla utom en för F. Gustavsons Förlag, Korsgatan 16. Denna firma var verksam inte enbart som förlag, "Vis- och småskriftsförlag"; reklam i skillingtrycken visar att här tillhandahölls också "Cotillonsdekorationer. Folkfest, Maskerad, Lotteri & Bazarartiklar" och mycket annat. Vistrycken, "ett ark visor", såldes för 12 öre/styck, eller i parti. Det gick också att beställa och få dem skickade per post, och uppenbarligen sålde man både åt privatpersoner och återförsäljare ("kolportörer").

Joh. Olssons boktryckeri / Joh. Olssons Eftr. (1875–1909–1930)

Efter att i några år ha drivit tryckeri tillsammans med en kompanjon grundade Johan Olsson i oktober 1875 ett eget accidenstryckeri.¹⁷⁶ Det drev han fram till 1909. Trycklistan för andra halvåret 1909 och första halvåret 1910 är signerad med en stämpel med firmanamnet Joh. Olssons Eftr Boktryckeri. Brunbäck & Jonsson. Så hette firman fram till 1930, då den blev Harald Olofssons Tryckeri. Det lades ned 1966.

Ska man döma efter trycklistornas längd hade verksamheten ett mycket blygsamt omfång. Utöver *Göteborgs Stifts Tidning*, 24 nummer per år, trycktes här mest cirkulär, stadgar och diverse reglementen. Men, å andra sidan, skulle man tro trycklistornas vittnesbörd så trycktes inte några visor heller. Tryckeriet uppger bara två vistryck under Johan Olssons tid, alltså fram till 1909, men ett ombud för justitiedepartementet har för 1904–05 skrivit till 6 vistryck på listan. Under efterträdarnas period, fram till 1922, finns 19 poster med visor (varav inte alla behöver vara skillingtryck, men minst 13 är det antagligen).

79 tryck från Johan Olsson och hans efterträdare finns bevarade. De kan dateras till perioden 1900–21, men nästan allesammans saknar tryckår. De allra flesta har kunnat placeras tidsmässigt, inom ett år eller två, med hjälp av innehållet, visor om aktuella händelser. Troligen har de allra flesta kommit under åren 1900–1909, det vill säga under Johan Olssons tid, trots att det inte syns på trycklistorna. Ett kan dateras till 1911, ett till 1914, och ett till 1921. Alla trycken gjordes på beställning, och en stor del åt Alfred Lidholm, som skrev visor själv och sedan sålde dem. Hans tryck är med få undantag 4-sidiga och innehåller

¹⁷⁵ Trycklistor i KB.

¹⁷⁶ K&N s. 486.

bara en vistext. För Lidholm, som skrev om nyheter av alla slag, var det viktigt att få ut trycken så snart som möjligt efter den omskrivna händelsen, och det var då en klar fördel att bara ha en visa i varje tryck.¹⁷⁷

Lidholms vistryck från Joh. Olssons boktryckeri (han anlidade andra tryckerier också, som synes ovan) har en tämligen originell typografi, framför allt på titelsidan, som är försedd med en stor och slående rubrik, och gärna också en dekorativ bård. I allmänhet upptas hela baksidan och något ytterligare utrymme inne i trycket av reklam, både för Lidholms egna folkböcker – till salu i samtliga cigarrbutiker [i Göteborg], uppges det – och för åtskilliga affärer och firmor i Göteborg.

Även Charles W-n (alias Karl Wastensson) var en av de större beställarna. Hans tryck är ännu originellare till utseendet än Lidholms: de har mängder av bilder, små vinjetter och bårder, och mycket reklam. Också Charles W-n skriver understundom visor i aktuella ämnen som hjälper till med dateringen – även hans tryck saknar tryckår. Men han har numrerat sina tryck, vilket också underlättar vid placeringen till rätt tidpunkt. Häftena kallas "X-visan N:o 1" och så vidare till åtminstone nr 50. Detta nummer återfinns på Joh. Olssons Eftr:s första trycklista, som omfattar andra hälften av 1909 och första hälften av 1910; själva trycket har dock hittills inte påträffats i någon samling. Flera av numren kom i mer än en upplaga. Nr 48, till exempel, kom enligt uppgift på trycket i 5 upplagor och i 12 000 exemplar år 1908.¹⁷⁸

Halmstad

Landshövdingen i Halmstad avgav 1792 förord för Samuel Norberg i Göteborg att anlägga boktryckeri Halmstad. Både boktryckerisocieteten och kanslikollegiet tillstyrkte, "men verkställighet följde dock icke." Så kortfattat uttrycker sig J.G. Nordin.¹⁷⁹ Anledningen till Norbergs ansökan finns kanske i årtalet 1792: det året hade en stor brand i Göteborg eldhärjat Norbergs tryckeri, som blev förstört tillsammans med en stor nyss färdigtryckt bibelupplaga. Norberg var i det närmaste ruinerad och kanske hoppades kunna börja på nytt i Halmstad. Han fick dock ekonomiskt bistånd och kunde bygga upp sitt gamla tryckeri på nytt (se ovan).

¹⁷⁷ Nordström 1980, s. 13.

¹⁷⁸ KB E 1908 g.

¹⁷⁹ K&N s. 277.

Därefter fick två på varandra följande landshövdingar som velat få tryckerier till staden avslag av hovkanslern: han fruktade att boktryckarna inte skulle klara sig ekonomiskt. Det var 1802 respektive 1808. Det senare året tyckte hovkanslern dessutom att Halmstadborna inte behövde något eget veckoblad: de kunde lätt skaffa sig ett sådant från antingen Lund eller Göteborg. Först 1810 gick det äntligen vägen: den nya tryckfrihetsförordningen gjorde det omöjligt för hovkanslern att hindra anläggandet av ett tryckeri, och Halmstad fick sitt första tryckeri. Oturligt nog visade det sig att boktryckaren ifråga, C.F. Dejrich, var helt oduglig. Efter några år ersattes han av sin bror som skötte sig något bättre, men efter ytterligare flera ägarbyten såldes tryckeriet och flyttades till Helsingborg 1823. Året därpå tillkom två tryckerier, det ena, något överraskande, anlagt av den oduglige Dejrich. Det upphörde dock efter några år. Det andra blev långvarigare, till 1883. Efter några år blev det stadens enda tills Peter Jeunsson anlade ett nytt tryckeri 1850.¹⁸⁰

C.E. Gernandt / f.d. Gernandtska boktryckeriet / Joh. A. Svensson(s Boktr.) (1856–1873–1887–1975?)

Boktryckaren Christian Emanuel Gernandt (1831–1906) köpte Peter Jeunssons tryckeri 1856. Jeunsson hade startat tidningen *Hallands-Posten*. Gernandt fortsatte efter ett kortare uppehåll att utge den och började dessutom ge ut *Familje-Journalen* från 1862. Han var utomordentligt driftig och mycket tryckeritekniskt intresserad, och snart hade han skaffat sitt tryckeri en förnämlig maskinpark. Veckotidningen *Familje-Journalen* gjordes 1864 om till månadstidskriften *Svenska Familje-Journalen*, som så småningom blev en av de största succéerna i svensk tidskriftshistoria.¹⁸¹ 1871 hade upplagan stigit till 35 000 exemplar, och Gernandt fann svårigheterna att distribuera denna mängd tidskrifter med Halmstad som utgångspunkt oöverstigliga. Staden saknade järnvägsförbindelser, och postkontoret var underdimensionerat för hans behov – Gernandts försändelser kunde bli liggande där i veckor. Han tog med sig större delen av sin tryckeriutrustning och flyttade till Stockholm 1871. Vid årsskiftet 1872/73 sålde han resterna av tryckeriet och *Hallands-Posten* till Johan Aron Svensson, som tillhört redaktionerna för både den och *Svenska Familje-Journalen*.¹⁸² Svensson kallade till att börja med tryckeriet för f.d. Gernandtska boktryckeriet för att 1887 övergå till benämningen J(oh) A. Svensson(s Boktr.). Tryckeriet har från 1970 endast

¹⁸⁰ K&N s. 536ff, tillägg s. 82.

¹⁸¹ Johannesson 1980 s. 100f.

¹⁸² A.a. s. 104, 117, Lundstedt 1902 s. 127.

varit tidningstryckeri och sedan 1975 hetat Hallandspostens Tidningstryckeri AB.¹⁸³ Tidningen *Hallandsposten* finns ännu kvar.

Under åren 1866–69 hade Gernandt en bokhandel i Halmstad och tryckte bland annat skillingtryck för försäljning där, enligt Eric Johannesson.¹⁸⁴ Trycklistorna för åren före 1870 tar upp 14 vistryck, varav 12 från de år då han hade bokhandeln. Flera av dem är fyrsidiga tryck. I UUB finns det 14 tryck från åren 1862–1867, och av dem är sju från bokhandelsåren. Av de övriga sex är fyra tryckta på beställning. Produktionen av skillingtryck efter 1870 har inte varit stor. 7 tryck har bevarats från 1870–1880-talen, medan ytterligare 4 tillkom under 1900-talet, summa kring 30 tryck, varav ett så sent som 1937.

Erik Johansson (boktr.) (1876–1898)

1876 anlade boktryckaren Erik Johansson ett nytt tryckeri i Halmstad. Johansson var son till boktryckaren och tidningsredaktören E.G. Johansson i Karlshamn, och under åren 1871–73 hade han haft ett tryckeri i Norrköping tillsammans med sina två bröder. Den ene av bröderna, Svante, arbetade för övrigt på Gernandts tryckeri i Stockholm innan han övertog faderns tryckeri i Karlshamn.¹⁸⁵ Erik var verksam i Malmö en tid, och 1875 började han där ge ut tidningen *Halland*. De första månaderna trycktes tidningen i Malmö, men från 1 mars 1876 trycktes den på Erik Johanssons tryckeri i Halmstad. Erik Johansson avled 1888, och hans änka Tiny Johansson övertog tryckeriet.¹⁸⁶ Utgivningsbeviset för *Halland* överläts däremot på Ludvig Danström, redaktör för tidningen sedan 1879. Han tycks också ha övertagit tryckeriet vid någon tidpunkt före 1898; då såldes det nämligen, och vid överlåtelsen står Danström som innehavare av tryckeriet. Då fick det namnet Tidningen Hallands Boktryckeri – dittills hade det drivits under Erik Johanssons namn.¹⁸⁷ Från 1951 hette tryckeriet Hallands Dagblads tryckeri. Då denna tidning upphörde 1959 såldes tryckeriet och hette därefter Halmstads (bok)tryckeri.

Vistrycken från det Johanssonska tryckeriet är 12 till antalet och tryckta 1882–1896. Över hälften är tryckta på beställning, varav flera för försäljaren J.A. Thorin.

¹⁸³ Trycklistor; tryckeriregister i KB, tjänstearkivet. Enligt en annan uppgift i samma källa lades tryckeriet ned 1972.

¹⁸⁴ Johannesson 1980 s. 102.

¹⁸⁵ K&N s. 500, 538.

¹⁸⁶ Enligt uppgift på trycklistorna.

¹⁸⁷ Lundstedt 1902 s. 128; trycklistor.

Hedemora

A.Th Westman / Emil Öberg / P.J. Edholm / A.F. Lidman(s Boktryckeri)
(1864–1875–1878–1880–1902)

Hedemoras första tryckeri anlades i september 1864 av faktorn Anders Theodor Westman, som samtidigt började utge *Hedemora Tidning* som naturligtvis också är stadens första. 1875 överläts tidning och tryckeri på litteratören Emil Öberg, som drev det i sitt namn 1876–77. Från 1778 innehades det av P.J. Edholm, som i sin tur ägde det till december 1880, då han överlät tryckeriet på den unge konstförvanten Axel Fredrik Lidman (1859–1934).¹⁸⁸ Lidman uppger för övrigt på en trycklista för 1881 att han redan en tid varit ansvarig för tryckeriet. Tidningen bytte namn ett par gånger för att från 1887 bli *Södra Dalarnes Tidning* – den existerar fortfarande.¹⁸⁹ Lidman skulle så småningom komma att grunda eller överta hela sex olika lokala dalatidningar, förutom i Hedemora också i Borlänge, Mora, Avesta, Säter och Ludvika, och samtliga ledde han fram till sin död, den så kallade Lidman-pressen.¹⁹⁰

Det finns summa 47 skillingtryck bevarade från Westmans och hans efterföljares firmor. Enligt trycklistorna kom det under A.Th. Westmans tid ut 13 tryck före 1870 och 18 från 1870–1874 (varav åtskilliga fyrsidiga och åtminstone ett ettbladstryck), sex från Emil Öberg 1875–1877, fyra från P.J. Edholm åren 1879–1880 och slutligen sex från A.F. Lidman 1884–1902. Det framgår inte att något av dem skulle vara tryckt på beställning. Tillsammans med trycken på trycklistan blir det alltså 60 allt som allt.

Helsingborg

S. Gummesson / G. Gummesson(s Boktryckeri) (1890–1897–1904)

Enligt anteckning på trycklistorna från detta tryckeri anmälde Sofie Gummesson accidenstryckeri den 3 mars 1890 i Helsingborg. Accidenstryckeri innebär att man huvudsakligen trycker sådant som inte är leveranspliktigt, och det saknas mycket riktigt trycklistor för åtskilliga av tryckeriets verksamma år 1890–1904. De som finns innehåller mycket få poster. Den första, från 1890, har sex poster varav fyra är vistryck; så många finns också i KB:s samlingar. De tryck som står på 1895 års trycklista har däremot inte återfunnits; men från 1897, då tryckeriet bytte namn till G. Gummesson, stämmer uppgifterna bättre. Summa 22

¹⁸⁸ K&N s. 583, Lundstedt 1902 s. 131.

¹⁸⁹ Lundstedt 1902 s. 131ff.

¹⁹⁰ Petersson 2001 s. 264, SBL art. Axel Fredrik Lidman (förf. Sven Erik Täckmark).

tryck från åren 1897–1904 finns bevarade. De flesta av dem är numrerade och somliga har påskriften J. Gummessons förlag (en tredje familjemedlem?) och är alltså tryckta för egen räkning. De flesta numren kom ut mer än en gång: det finns minst 18 numrerade upplagor, men inget nummer högre än 8. Tryckeriet upphörde i nov 1904, enligt uppgift på trycklistorna.

Hudiksvall

P.A. Huldberg (1845–1857)

Medan han fortfarande hade kvar sitt tryckeri i Falun (se ovan) skaffade P.A. Huldberg 1845 ännu ett i Hudiksvall, där det blev stadens första. Han gav ut *Hudikswalls Weckoblad*. Från 1857 hette firman G.A. Huldberg (okänt vem detta var) tills den såldes efter ett år till boktryckaren C.J. Ekblom 1858.¹⁹¹

17 vistryck från Huldbergs Hudiksvallstryckeri är kända. De finns i UUB och i GS och de allra flesta ingår i en numrerad serie. De högsta numren är 28 och 29, så det finns anledning att anta att serien har omfattat minst så många upplagor. Åtminstone ett nummer finns dessutom i två upplagor.

Sam. Hellströms Boktryckeri / Boktryckeri-Aktiebolaget = Hudiksvalls Boktryckeri-AB (1864–1876–1941)

Samuel Hellström (1823–1892) hade sedan 1851 ett bokbinderi och bok- och pappershandel i Hudiksvall.¹⁹² 1864 köpte han dessutom C.J. Ekbloms tryckeri, tidigare P.A. Huldbergs. Från 1858 och tills Hellström köpte det innehades tryckeriet av boktryckaren Carl Johan Ekblom, som av trycklistorna att döma hade haft en ytterst liten produktion. 1876 ombildades Hellströms tryckeri till Hudiksvalls Boktryckeri-Aktiebolag med Hellström som VD till 1882.¹⁹³ Firman behöll detta namn till 1941, då det blev Clasons boktryckeri för att slutligen från 1981 heta Tryckmedia.

Bokhandeln överlät Hellström på sin medarbetare Gust. Rietz 1878. Den hade då sedan 1874 också en filial i Ljusdal, och 1883 tillkom ytterligare en i Järvsö.¹⁹⁴ Här fanns alltså möjligheter att saluföra bland annat de vistryck som trycktes på Sam. Hellströms boktryckeri, 16 upplagor 1865–1876, och på Boktryckeri-Aktiebolaget, 12 upplagor 1878–1908. Av de senare trycktes 10 under

¹⁹¹ K&N s. 569.

¹⁹² Bonnier 1920 s. 114f.

¹⁹³ K&N s. 569; trycklistor i KB.

¹⁹⁴ Bonnier 1920 s. 115.

åren 1878–1879. Ingenting antyder att dessa 28 upplagor skulle ha beställts av någon utomstående.

Härnösand

Prosten, sedermera biskopen, Carl Gustaf Nordin (1749–1812) ansökte 1792 om att få inrätta ett tryckeri i Härnösand, men av olika skäl kom det i gång först kring årsskiftet 1800. Nordin var ledamot av Svenska Akademien, ledamot i Gustaf III:s konselj till kungens död, samt biskop i Härnösand från 1805. Han ägde tryckeriet till sin död 1812, men det sköttes av en faktor. Härifrån utgavs *Westernorrlands Läns Allmänna Kungörelser*. 1812 övertogs tryckeriet av rektor Jonas Svedbom. Han fortsatte med kungörelserna och från 1815 gav han dessutom ut *Hernösands Stifts-Tidningar* och från 1835 *Norrlands tidningar*. Även under hans tid sköttes tryckeriet av en faktor. Det var verksamt till 1844.¹⁹⁵ Sex skillingtryck från åren 1802 och 1804 har påträffats vid stickprov, och gissningsvis trycktes här fler än så.

J.A. Johansson / Hernösands-Postens Tryckeri(-)Aktiebolag (1856–1877–1929) 1842 grundades ett andra tryckeri, som alltså efter två år blev det enda och så förblev till 1860-talet. Redan från början trycktes här tidningen *Hernösands-Posten* (som sedan bytte namn till *Nya Hernösands-Posten* respektive *Nyaste Hernösands-Posten* i takt med ägarbyten). När bokhandlaren Johan August Johansson (1827–1885) från december 1856 övertog tryckeriet med tillhörande tidning (som just då hette *Nya Härnösands-Posten* och gavs ut av boktryckaren J.O. Nyberg, jfr följande tryckeri) blev han den femte ägaren i ordningen. J.A. Johansson drev tryckeriet under eget namn till 1877; från 1860 övertog han också utgivningsbeviset för tidningen, som under hans tid hette *Nyaste Härnösands-Posten*.¹⁹⁶

Johansson hade 1852 blivit antagen som Svenska bokförläggareföreningens kommissionär i Härnösand och övertog en bokhandel där. 1860 blev han också ledamot i SBF och bedrev egen förlagsverksamhet. Från 1 januari 1877 ombildades tryckeriet till Hernösands-Postens Tryckeri-Aktiebolag, och J.A. Johansson lämnade Härnösand för att fortsätta med förlagsverksamhet i Stockholms-trakten. Samtidigt överlämnade han bokhandel och kommissionärskap för SBF till Wilhelm Lundquist (f. 1851), som drev J.A. Johanssons bokhandel till

¹⁹⁵ K&N s. 277, 534, Lundstedt 1902 s. 146f.

¹⁹⁶ K&N s. 534, Lundstedt 1902 s. 147f.

1904, med filialer i Nyland från 1878, Nordmaling från 1880 och Kramfors från 1899.¹⁹⁷ Tryckeriet behöll namnet Härnösands-Postens Tryckeri Aktiebolag till 1929, 1930–1932 hette det Tr. AB Bavern, därefter Sollefteåbladets intressenter.

Trycklistorna från denna firma visar på en ganska omfattande produktion. Härnösand var stifts- och residensstad och tryckeriet länge dess enda, så det hade åtskilliga uppdrag på trycksaker för de olika myndigheterna; bland annat trycktes *Westernorrlands Läns Allmänna Kungörelser* här. *Härnösands-Posten* ökade antalet nummer från ett till fyra i veckan under Johanssons tid för att från 1877 komma sex dagar i veckan. Och så trycktes här minst 42 skillingtrycksupplagor under åren efter 1870 (däremot ytterst få dessförinnan, av trycklistorna att döma). 16 av upplagorna kom åren 1871–1875, från J.A. Johansson (samt ännu ett med detta tryckerinamn och tryckåret 1878, då firman ju bytt namn sedan en tid). 25 upplagor är kända från Härnösands-Postens Tryckeri(-)Aktiebolag 1877–1892. Bara några få har tryckts på beställning, och det är alltså fullt möjligt att de övriga tryckts på eget förlag, eventuellt för försäljning i J.A. Johanssons bokhandel.

J.O. Nyberg / Härnösands Boktryckeri-Aktiebolag (1873–1877–efter 1900)

När boktryckaren Johan Olof Nyberg i november 1873 anlade eget tryckeri i Härnösand hade han bara en konkurrent i staden, J.A. Johansson. G.C. af Klercker, som haft tryckeri där 1862–67, hade flyttat tillbaka till Luleå där han tidigare varit verksam.¹⁹⁸ Nyberg själv hade tidigare varit först föreståndare för och sedan ägare av ett tryckeri i Sundsvall 1862–70.¹⁹⁹ Möjligen hade han dessförinnan varit anställd hos J.A. Johansson och hans företrädare; han hade i varje fall stått som utgivare av *Härnösands-Posten* under åren 1855–1860 (se föregående tryckeri). Även från sitt eget tryckeri gav han ut en tidning, *Westernorrlands Allehanda*. Nyberg hade tryckeriet till 1877, då det ombildades till Härnösands Boktryckeri-Aktiebolag med August Cajanus som disponent för tryckeriet och som utgivare och redaktör för *Westernorrlands Allehanda*.²⁰⁰ Tryckeriet var länge verksamt under namnet Härnösands Boktryckeri AB/ Västernorrlands Allehanda.

43 visupplagor som tryckts här under åren 1874–1901 finns i KB:s samling. Sex upplagor härrör från Nybergs tid; resten kom från och med 1877, och de flesta i början, med 25 upplagor från 10-årsperioden 1877–1886.

197 K&N s. 534f, Bonnier 1920 s. 128f, Lundstedt 1902 s. 147f.

198 K&N s. 535.

199 K&N s. 565.

200 K&N s. 535, Lundstedt 1902 s. 149.

Jönköping

J(ohan) P(ehr) Lundström, Lundströmska Tryckeriet (1806–1851)

Johan Pehr Lundström (1783–1868) köpte Jönköpings då enda tryckeri 1806. Han hade senast arbetat på det Lindhska tryckeriet i Örebro, ett av landets största tryckerier, och hos Groth & Petré i Linköping. Jönköpings tryckeri hade sitt ursprung i Per Brahes tryckeri på Visingsö, anlagt 1666 och 1688 flyttat till Jönköping.²⁰¹ Sedan dess hade det haft många ägare, senast, från 1791, växelvis Sara Christina Falk, änka efter tidigare ägaren, och hennes nye man J.P. Marquard. Lundström fick 1807 tillstånd att utge *Jönköpings Tidning*.²⁰²

Lundström ägde också pappersbruket Stensholm från 1821 tills hans söner Janne och Carl köpte det 1847.²⁰³ Tryckeriet och tidningen sålde han 1851. Han var verksam som kommunalman och blev riddare av Vasaorden. Han tryckte bland annat biblar och psalmböcker, länsstyrelsens alla handlingar, var bokhandlare för det egna sortimentet och tidningsutgivare.²⁰⁴ Det han framför allt skulle bli känd för var dock utgivningen av småtryck och träsnitt: "Bland Lundströms öfriga tryckalster märkas hufvudsakligen de bekanta färglagda träsnitten, visor, historier och sagor."²⁰⁵ Han gav ut kataloger över sin produktion; en från 1806 med vad som såldes "såväl parti- som styckevis" från tryckeriet i Jönköping. En annan, från 1821 är en "Förteckning på J.P. Lundströms egne Förlags-Böcker och Skrifter, hwilka försäljas ej mindre i Boktryckeri-Boden i Jönköping än i alla Stockholms boklådor, samt hos de fleste Bokhandels-Kommisionärer i Rikets öfrige städer".²⁰⁶ Produktion och distribution hade med andra ord utvecklats under tiden mellan katalogerna. Senare skulle Lundström också ge ut skönlitteratur; han blev bland annat förläggare av Almqvists *Amorina* och *Tre fruar i Småland*.²⁰⁷

Lundström sålde skillingtryck under alla år som boktryckare. Han producerade, enligt sin sentida släkting Johan Curman, ca 250 skillingtryckstitlar (både prosastryck och visor), och antalet upplagor var drygt det dubbla. "Det var med andra ord en ansevärd del av tryckeriets produktion som upptogs av skillingtryck; pappersåtgången för skillingtrycken kan beräknas ha varit avsevärt större än för de profana böckerna." Av kistebrev var det omkring 300 000 ex som gavs ut

201 K&N s. 215.

202 K&N s. 491.

203 Curman 2000 s. 127f.

204 Peterson 2003 s. 83.

205 K&N s. 491.

206 Peterson 2003 s. 83f.

207 Svedjedal 1987 s. 242, 245ff, Curman 2000 s. 87f.

under åren.²⁰⁸ Det var säkert också fråga om stora upplagor – Johan Svedjedal uppger upplagor på 10–15 000 för Lundströms kistebrev och skillingtryck.²⁰⁹

Det förekommer vistryck på de allra flesta trycklistor från 1806 till 1851, då Lundström sålde tryckeriet till J.A. Björk, som var anställd hos honom (se nedan). En del av posterna är svårtolkade, men jag har räknat till minst 235 vistryck (en post som bara redovisas som "Visor 16 sk Boken" har jag räknat som två, men det kan lika gärna vara 20 eller fler). En post på åtta visor är uppenbarligen omtryck. De finns på en bifogad separat förteckning över visor och historier "som i nya oförändrade upplagor utkommit från undertecknads Boktryckeri i Jönköping under året 1847, och af hvilka Skrifter, till åtlägnad af föreskriften i Justitie-Stadsministers-Embetets, på t.f. Aktuariens vid Riksarkivet anmärknings-memorial utslag den 10 april 1844, exemplar härjemte öfverlämnas." Jag tolkar det som att man upptäckt att Lundström inte tagit upp omtryck och anmärkt på det. Sannolikt hade han inte tagit upp dem tidigare heller, och det tycks ha gällt också omtryck av böcker och kistebrev.²¹⁰ Curman räknar med (eller vet) att det gjordes nya upplagor av de flesta skillingtrycken, vilket verkar fullt rimligt. I så fall stiger antalet upplagor högst väsentligt – antalet kanske ska dubblas. Av "Historier" trycker Lundström påfallande många, ofta fler än visor. Träsnitt redovisar han första gången 1811, nästa gång är 1818 och därefter förekommer de mest varje år. Han kallar dem "Taflor i trä(d)schnitt", från 1828 "Tableauer i Trädschnitt" och anger därefter motiv för varje.

N(ils) E(rik) Lundström(s Boktryckeri)/N.E. Lundströms Enka

(1825–1826, 1827–1842–1845)

Nils Erik Lundström (1798–1842) var yngre bror till J.P. Lundström och gick i lära hos honom. Efter utbildningen startade han en bokhandel i Jönköping 1822, och tre år senare även ett tryckeri. Redan efter mindre än ett år, i augusti 1826, flyttade han tryckeriet till Borås, där det blev stadens första. Han råkade dock ut för en brand där i juli 1827 och flyttade då tillbaka till Jönköping med vad som återstod av tryckeriet och fortsatte där. 1836 fick han tillstånd att ge ut tidningen *Småländska Correspondenten*.²¹¹

Trycklistorna visar att N.E. Lundström under första omgången i Jönköping hann trycka "Tjugo slags Kärleks- och andra Wisor, Andeliga tal och Sånger

²⁰⁸ Curman 2000 s. 92f, s. 100.

²⁰⁹ Svedjedal 1987 s. 239.

²¹⁰ Av 189 omtryckta kistebrev återfinns 41 i trycklistorna. Curman 2000 s. 119 och not 73.

²¹¹ Curman 2000 s. 98, K&N s. 492.

m.m. på halfwa ark". Nästa trycklista är både från Borås, före branden, och efter återkomsten till Jönköping. Där finns "15 stycken Visor och Andeliga Sånger m.m", och dessutom "Axel och Valborg", som ensamt har förärats en titel. Därefter finns visor på varje trycklista (alla i halvark). En trycklista från april 1843 är undertecknad av N.E. Lundströms Enka. Sista trycklistan går fram till maj 1844, och 1845 såldes tryckeriet.

Sammanlagt finns det 155 vistryck på trycklistorna, och dessutom mängder av kistebrev. Åtskilliga år tryckte Nils Erik betydligt fler kistebrev än sin bror, så de konkurrerade verkligen på samma marknad.²¹² Det gällde naturligtvis skillingtrycken också.

J.A. Björk / J.A. Björk & Co (1851–1856–1858)

J.A. Björk hade varit anställd hos J.P. Lundström och köpte hans tryckeri 1851; han tog också över *Jönköpings Tidning*. Hos Lundström hade Björk skött räkenskaperna och var alltså inte konstförvant. 1856 antog han faktor O.F. Bergman som kompanjon under firmanamnet J.A. Björk & Co. Från 1858 övertog Bergman firman ensam och drev den under eget namn. Efter ännu några ägarbyten såldes firman 1865 och förenades därmed med nästföljande tryckeri.²¹³

Björk fortsatte verksamheten i samma stil som Lundström, hans sex trycklistor är uppställda på samma sätt, mycket prydliga och på fyra eller åtta sidor. Alla innehåller de skilda rubrikerna Historier, Visor och Träsnittstaflor och samtliga poster är utförligt angivna.

Antalet vistryck enligt trycklistorna är 118 på sex år. Plus 168 Historier och 91 kistebrev. "Sinclairsvisan" tryckte Björk om alla år utom ett. På trycken gjorde han reklam för "En större samling Visor och Historier, både med och utan träsnitt". Björk anger priset 16 skilling boken för samtliga visor, medan alla tavlor kostar 24 sk boken, inga prisuppgifter för enstaka tryck. Alla historier om ½ ark och somliga om 1 ark säljs också för 16 sk boken, medan de flesta om 1 ark och alla större har styckepris, 1 eller 2 sk eller 1,4 (1 skilling 4 runstycken). Även övrig produktion är inriktad på en bred folklig marknad, med många handböcker, ABC-böcker, psalmböcker och andra religiösa skrifter.

C.J. Lundgrens Enka (1869–1896)

J.P. Lundströms äldste son Johan Edvard Lundström startade 1843 ett tryckeri i Jönköping tillsammans med en kompanjon, Johan Sandwall, firma J.E. Lundström

²¹² Curman 2000 s. 119.

²¹³ K&N s. 492, Curman 2000 s. 40.

& Co. De gav också ut tidningen *Jönköpingsbladet*, som skulle komma att bli en av de mest framgångsrika landsortstidningarna. Lundström lämnade firman redan 1845 och grundade i stället Jönköpings tändsticksfabrik tillsammans med sin bror. Sandwall fortsatte ensam till 1848, då konstförvanten A. W. Strehlenert övertog både tryckeriet och *Jönköpingsbladet*. I den stora branden i Jönköping 1854 blev tryckeriet förstört. Strehlenert blev då kompanjon med boktryckaren Carl Johan Lundgren. Tillsammans satte de upp ett nytt tryckeri, Strehlenert & Co, och 1865 köpte de dessutom Jönköpings äldsta tryckeri, det före detta Lundströmska. Därmed följde också rätten att ge ut *Jönköpings Tidning*, grundad 1807 av den tidigare ägaren Johan Pehr Lundström (om honom, se ovan). Strehlenert och Lundgren upplöste sitt bolag 1868 (efter att bland mycket annat ha tryckt 10 skillingtrycksupplagor), och Lundgren fortsatte som ensam ägare till tryckeriet och utgivare av *Jönköpings Tidning* (Strehlenert fortsatte med *Jönköpingsbladet*). Redan efter ett år avled Lundgren, och hans änka Christina Charlotta Lundgren blev ägare till tryckeriet. Föreståndare blev Gustaf Lundin, som arbetat i tryckeriet sedan 1854.²¹⁴ 1896 övertog han slutligen tryckeriet, från 1897 under namnet Lundgrenska boktryckeriet. År 1963 bytte det namn till Lundgren & Hallenborg, och 1971 lades det ned.²¹⁵

18 skillingtrycksupplagor trycktes här, 17 under åren 1870–78 och ett 1882. Nästan alla är uttryckligen gjorda på beställning. Skillingtrycken var efter 1870 uppenbarligen en bisak för detta tryckeri, som då tycks ha varit ganska stort och av trycklistorna att döma hade en omfattande produktion.

Kalmar

Kalmar fick sitt första tryckeri redan 1626 sedan superintendenten J. Rhotovius verkat för att få dit ett till sitt stift. Det var verksamt i tio år för att sedan upphöra. Bland de trycksaker man känner till från detta Christoffer Günthers tryckeri finns faktiskt åtskilliga visor. Från det första verksamma året har man träffat på nio alster, varav sex är vistryck.²¹⁶ Från 1635 fick Kalmar sedan klara sig utan tryckeri i över 100 år, trots att det var både stiftsstad och skolstad. När stadens andra tryckeri kom till i december 1756 skedde det efter en anhållan från biskopen med hänvisning till gymnasiets och skolans behov.²¹⁷ När även

²¹⁴ K&N s. 493f.

²¹⁵ Curman 2000 s.184, trycklistor i KB.

²¹⁶ K&N s. 199ff.

²¹⁷ K&N s. 271.

detta tryckeri upphörde 1819 fanns det sedan ett par år ett annat, och därefter har det kontinuerligt funnits tryckerier i staden.

A & O Westin / Ströhm & Bröder Westin / Otto Westin

(1850–1853–1855–1869)

Konstförvanten August Westin kom igång med ett tryckeri i Kalmar 1839. 1850 gick hans bror Otto Westin in i firman, som då fick namnet A. & O. Westin. 1853 gick också en magister Ströhm in i firman, som därefter heter Ströhm & Bröder Westin. Sedan August Westin flyttat till Nyköping för att ta över Wings boktryckeri där och även magister Ströhm lämnat firman blev Otto Westin ensam ägare och firmanamnet är Otto Westins tryckeri från 1855 till 1869.²¹⁸

Här trycktes flera lokaltidningar, framför allt *Calmar-Posten*, startad 1841, några månader efter *Barometern* (jfr nedan) och därefter i ständig polemik mot den.²¹⁹ Från 1864 hette den *Kalmar*. Också landshövdingeämbetets kungörelser, stiftets tidning och alster för Kalmar län och domkapitlet trycktes här. Under de år August Westin var ensam ägare redovisas inte ett enda skillingtryck på trycklistorna, men från och med 1851 trycks mängder av småtryck med visor eller prosainnehåll. En numrerad serie Wisor och Historier går från 1 med början 1851 till nr 70 1853. På båda de trycklistor där de står har serierna tydligt skrivits till sedan listan i övrigt var klar, nedanför underskriften. Hur många som är vistryck framgår inte, men det vanliga är att i serier av det här slaget överväger antalet vistryck. Jag gissar att ett 50-tal har visinnehåll. Trycklistan från 1853–54 avslutas med rubriken *Ströskrifter*. Avdelningen inleds av en numrerad serie på 102 nummer med folkliga skrifter av olika slag där varje post har en titel som gör det lätt att se vilka av dem som innehåller visor. Det är 65 stycken. Trycklistan 1854–55 har en fortsättning på serien med numren 103–128, nu med enbart visor, och under de följande åren löper serien på till nr 216, som trycktes 1864. Därefter trycktes några nya upplagor av den numrerade serien och några onumrerade.

Fram tills Otto Westin 1869 sålde sitt tryckeri (för att köpa ett nytt, se nedan) producerades här drygt 240 tryck. August och Otto Westin hade förutom tryckeriet också förlag och försäljning av böcker under åren 1850–56, och sedan fortsatte Otto ensam till 1869.²²⁰ Skillingtrycken hör alldeles avgjort till de egna förlagen och såldes väl tillsammans med böckerna, om det nu var från en tryckeribod eller i en separat bokhandel framgår inte.

²¹⁸ K&N s. 523.

²¹⁹ Nordmark 2001 s. 72.

²²⁰ Bonnier 1920 s. 148f.

A. Petersson / A. Petersson & Sons Boktryckeri /
Tidn. *Barometerns* AB Tryckeri (1850–1875–1904–2002)

Tryckeriet startades i december 1841 av dr John (Jon) Engström och blev därmed det tredje som var verksamt i Kalmar då. Engström var från början läkare men vid den här tiden verksam som affärsman och skönlitterär författare. Han hade börjat ge ut tidningen *Barometern* i september 1841, men utsattes snart av konkurrenter för ett sabotage i det tryckeri han anlitat. Han blev tvungen att trycka årets sista nummer i Karlskrona, och det ledde till att han startade eget tryckeri, som sköttes av faktorn Anders Petersson.²²¹ Alldeles problemfritt flöt tydligen inte arbetet i början. Året därpå led man brist på lämpligt papper och måste trycka tidningen "på i kryddbodarne uppköpt färgadt papper".²²² Under 1843–1844 var Engström på väg att sälja firman till August Westin (jfr föregående tryckeri) och tryckte ett antal nummer av tidningen på hans tryckeri, men köpet fullföljdes inte, och Engström behöll tryckeriet till 1850. Då tog föreståndaren Anders Petersson över det. Han blev dessutom *Barometerns* utgivare och redaktör. 1875 tog Petersson in sonen Hjalmar i firman och ändrade namnet till A. Petersson & Son. Året därpå dog Anders Petersson, 55 år gammal, och sonen övertog tryckeriet med bibehållet namn.²²³ Först 1904 ändrades firman till Tidningen *Barometerns* Aktie-Bolags Tryckeri. Tryckeriet lades ner 2002 och *Barometern* trycks numera i Karlskrona.

Av trycklistorna att döma trycktes knappast något utöver *Barometern* – och ibland inte ens den – så länge Engström hade tryckeriet kvar. Ett stycke in på 1850-talet börjar listorna bli längre, och de innehåller bland annat en del andliga sånger (om 8 sidor och således troligen att betrakta som skillingtryck). På 60-talet blev listorna jämförelsevis långa och det kom åtminstone några vistryck varje år – nu inte enbart andliga visor. Sedan Hjalmar Petersson tagit över växte antalet trycksaker avsevärt, och listan för 1904 upptar över 180 poster. Från åren efter 1870 finns 29 vistryck i behåll från den här firman. 25 av dem är från åren 1872–1900, det vill säga från Anders och Hjalmar Peterssons tid, de resterande fyra trycktes på *Barometerns* tryckeri mellan 1907 och 1915. Bara ett par stycken har tryckts på beställning.

221 K&N s. 523f, Lundstedt 1902 s. 169.

222 Lundstedt 1902 s. 169.

223 K&N s. 524.

Westinska Boktryckeriet / Tidningen Kalmars Aktiebolags Boktryckeri (1869–1893–1918)

Westinska Boktryckeriet anlades 1869 av boktryckaren Otto Westin. Sedan 1864 hade tidningen *Kalmar* tryckts på Otto Westins förra tryckeri. I samma veva som Westin sålde sitt första och köpte sitt andra tryckeri avled tidningens redaktör och ansvarige utgivare, lektor C.J. Moqvist, och tidningen upphörde för en tid. Men i november 1869 började tidningen *Kalmar* utkomma igen under ny ägare, Carl Gethe, och trycktes åter av Westin på hans nya tryckeri, Westinska boktryckeriet. 1878 köpte Gethe även tryckeriet tillsammans med konsul C.J. Hasselquist, men fortsatte att driva det under samma namn som förut. Först 1893 ändrades firman till Tidningen Kalmars Aktiebolags Boktryckeri.²²⁴ 1918 bytte tryckeriet åter namn till Kalmar tryckeri-a-b och hette så tills det upphörde vid årsskiftet 1960/61. Maskinerna köptes av tidningen *Barometern*.

Efter att ha tryckt mängder av vistryck, liksom serier av "Visor och Historier", på sitt tidigare tryckeri upphörde Westin nästan helt med den typen av trycksaker på sitt nya tryckeri, medan produktionen i övrigt var desto mer omfattande. Tidigare hade han också haft förlagsverksamhet och bokförsäljning men upphörde med det från 1869. Efter 1870 kom bara 13 vistryck från Westinska Boktryckeriet, sju av dem 1870–74 och resten på 1880-talet. Av dessa är fem tryck från 1885 gjorda på beställning, och det kan de tidigare också ha varit. Efter namnbytet kom bara ett enda tryck, från 1898.

Karlshamn

1819 flyttade konstförvanten Jonas Söderström ett tryckeri från Karlskrona till Karlshamn och startade tidningen *Carlshamns Tidning*. 1825 flyttade han till Halmstad och sålde tryckeriet till en bokbindare, P.A. Berger, som fortsatte det och tidningen i tre år tills han i sin tur sålde till J.M. Stenbeck. Denne var konstförvant och tryckte en hel del andlig litteratur på eget förlag, även några andliga sånger, samt tidningen, som han från 1840 till 1855 gav ut som *Nya Carlshamns Tidning* (med uppehåll under ett år). 1869 sålde han tryckeriet till Karlskrona. Ytterligare ett tryckeri startade bokhandlaren Magnus Florén 1838, men det blev kortvarigt. Florén gav ut tidningen *Carlshamns Posten*, men den lades ned efter två år, samtidigt som tryckeriet såldes till Norrköping.²²⁵

²²⁴ K&N s. 523, Lundstedt 1902 s. 173f.

²²⁵ K&N s. 550 f, Lundstedt 1902 s. 176.

E.G. Johansson (1847–1975)

Redaktören och konstförvanten Erik Gustaf Johansson (1826–1884) köpte hösten 1847 det tredje tryckeri som startats i Karlshamn. Det hade flyttats från Borgholm och arrenderades av en direktör Berckenmeyer till hans död 1845. Därefter var det nedlagt ett par år, tills Johansson köpte det. Han började sin verksamhet i januari 1848 genom att utge och trycka tidningen *Carlshamns Allehanda*. E.G. Johansson avled i augusti 1884.²²⁶ Tryckeriet övertogs av sonen Svante Johansson, som tidigare bland annat haft tryckeri i Norrköping tillsammans med sina två bröder.²²⁷ Också utgivningsbeviset för *Carlshamns Allehanda* (därefter stavad med K) överfördes på honom. Svante Johansson skötte tryckeriet fram till c:a 1909. E.G. Johanssons tryckeri fortsatte under samma namn till 1975 då det bytte namn till Samhällsgemenskaps Förlags AB, som dock upphörde 1976. Fram till dess tryckte firman *Karlshamns Allehanda*, som sedan övergick till *Blekinge Läns Tidning*, med tryckeri i Karlskrona.

Erik Gustaf Johanssons tryckeri hade en stor produktion – trycklistorna är mycket omfattande. Bland alstren märks, förutom skolböcker och andaktsböcker, åtskilliga folkböcker (*Lunkentus*, *Ullspegel*, *Lasse-Maja*, *Genoveva*, etc.) och långa rader av praktiska handböcker i de mest skilda ämnen, sådana som växtfärgning, trädgårdsskötsel, svarvning, förgyllning, bokbinderi, vinframställning, hönsskötsel, mm, mm. Trycklistorna från perioden 1850–75 upptar närmare 400 titlar.²²⁸

Utgivningen av skillingtryck redovisas dock inte i trycklistorna förrän under 1860-talets sista år, med ett 15-tal vistryck från 1868–69 – det finns 17 i UUB. Det är tydligt att firman ändå tryckte visor redan från början. Det finns inga trycklistor bevarade från de första åren, men ett drygt år efter starten, i juli 1849, annonserade Johansson i sin tidning att han saluförde "Diverse sorters Wisor, Historier och Gåtor som s.k. Stycken till billiga priser".²²⁹ I George Stephens samling finns två tryck från 1849 och 1850. På baksidan av en folkbok som kom ut 1860 står att "En större samling Wisor och Historier, med och utan träsnitt, säljes å E.G. Johanssons Boktryckeri i Carlshamn."²³⁰ Skillingtrycksproduktionen upphörde i stort sett med 1870-talets utgång, men fram till dess är annonserna för "Wisor och Historier" eller bara "Wisor" ständigt återkommande i tidningen,

²²⁶ K&N s. 551, Lundstedt 1902 s. 177.

²²⁷ K&N s. 500.

²²⁸ Peterson 2003 s. 84.

²²⁹ Charlesen 1993 s.207f.

²³⁰ A.a. s. 177.

tillsammans med andra skrifter från E.G. Johanssons egna förlag. Av 62 bevarade KB-tryck från och med 1870 är 56 från 1870–78. Bland de få senare trycken finns några som är beställningar utifrån: ett från 1893 är tryckt för J.M. Braun, en blind skillingtrycksförsäljare, och ett annat, från 1907, har den skämtsamma utformning som är typisk för tryck som såldes på basarer och liknande. Dessa två tryck finns upptagna på trycklistorna. Det gör däremot inte en hel rad "normala" vistryck från 1887. Det finns 17 upplagor från detta år i UUB, tre i Svenskt visarkiv, dit de skänkts av en privatperson, men inga i KB:s samlingar. I övrigt stämmer trycklistorna väl med vad som finns i KB. Sammantaget finns över 90 tryck antingen redovisade på trycklistor eller belagda i olika samlingar, och dessutom "en större samling" som inte har redovisats.

E.G. Johansson utgav säkerligen skillingtrycken på eget förlag. Ingenting tyder på att de trycktes på beställning (med ovan nämnda sena undantag), och Johansson var även i andra sammanhang sin egen förläggare. Han hade "på sitt förlag utgifvit rätt många arbeten" och var ledamot av Svenska Bokförläggareföreningen 1871–1877. Han sålde också böcker åt andra förläggare: en kassabok från 1860-talet visar att han sålde böcker från 52 olika förlag.²³¹ Han var alltså både förlagsbokhandlare och sortimentsbokhandlare, och detta trots att han inte tycks ha haft någon särskild bokhandelslokal – det verkar snarast som om han under alla år sålde böcker och vistryck direkt från tryckeriet, i vad som kallas boktryckeribod i en annons. Där såldes också diverse annat, som giktsalvor, tandpulver och råttgift. Bokhandelsannonser från hela landet visar att sådant hörde till det vanliga sortimentet i bokhandlar under en stor del av 1800-talet.

E.G. Johansson hade, som vi sett, en konkurrent i J.M. Stenbeck redan från början, och det kom ännu en 1864, Tryckeri-bolaget. Under åren 1864–69 fanns således tre tryckerier i Karlshamn. Som skillingtrycksproducent hade Johanssons dock ingen konkurrens. År 1870 kom ett vistryck från Tryckeri-bolaget, men därefter inte ett enda från någon annan firma i Karlshamn före år 1900, och senare bara enstaka.

Karlskrona

Amiralitetsboktryckeriet / Amiralitets & Stadsboktryckeriet (1726–1878–1933)
Amiralitetsboktryckeriet var Karlskronas första, grundat 1726 av en boktryckare från Västfalen, Johan Ludvig Happenius, som efter ett par år antogs som bok-

²³¹ K&N s. 551, Bonnier 1920 s. 155, 179.

tryckare för Amiralitetskollegiet – därav tryckeriets namn. Tryckeriet förblev stadens enda under hela 1700-talet, trots ett par försök att anlägga nya. Från 1754 utgavs från tryckeriet *Carlskrona Weckoblad* (med skiftande stavning och även några alternativa titlar under årens lopp).²³² År 1812 anlades ett nytt tryckeri, Bagges, i Karlskrona, men verksamheten tycks ha varit blygsam. Möjligen inskränkte den sig till att under kortare perioder trycka några tidningsnummer.²³³ 1817 upphörde tryckeriet. Nästa tryckeri grundades 1838, och 1869 tillkom ett tredje (jfr följande avsnitt).

Från 1850 ägdes Amiralitetsboktryckeriet av bröderna Alfred och Folke Hallén, som övertagit det efter sin faster. Bröderna ägde det tillsammans 1850–56, där- efter Alfred Hallén ensam till sin död 1872. Från 1864 hade Alfred Hallén också redigerat *Carlskrona Weckoblad*. Brodern Folke Hallén, som under tiden blivit stadskassör, återinträdde som ägare av tryckeriet. Han arrenderade ut det till en konstförvant, August Andersson, som dock avled redan 1875, 28 år gammal, och arrendet togs över av läroverksadjunkten, fil. dr O.E. Björling, som varit redaktör för *Karlskrona Weckoblad* sedan Alfred Halléns död. Från 1878 sköttes tryckeriet av en faktor C.J.G. Aurell, och från samma år ändrade ägaren, Folke Hallén, firmans namn till Amiralitets & Stads-Boktryckeriet.²³⁴ Så hette den till 1933, då den övertogs av Karlskrona tryckeri-a-b, som kort därefter upphörde.²³⁵

Någon större visproducent tycks denna firma inte ha varit. På trycklistorna från 1850- och 1860-talen finns bara ett enda vistryck, samt ett häfte på 14 sidor med andliga sånger. Stickprov i tidigare listor visar samma magra resultat: enstaka vistryck med långa mellanrum. Produktionen var på det hela taget ganska blygsam, utöver veckotidningen kom en del officiellt tryck och religiös litteratur. Från tiden efter 1870 finns 14 vistryck bevarade. Med ett undantag, ett tryck beställt 1874, är de från åren 1885–1897. 1885 kom hela tre tryck, övriga år aldrig mer än ett.

Bolagstryckeriet / Aktie-Bolags-Tryckeriet / Länsboktryckeriet

(1869–1875–1878–1911)

Bolagstryckeriet grundades 1869 som Karlskronas tredje tryckeri. Bolaget bestod av boktryckaren Alfred Stenbeck, faktor P. Nilsson och landskanslisten Frans

²³² K&N s. 264f, Lundstedt 1895 s. 33f.

²³³ K&N s. 502 uppger att tryckeriet "förblef obegagnadt" och att en ansats att åter sätta igång det inte blev av; jfr dock uppgifterna i Lundstedt 1895 s. 163 och 1902 s. 179.

²³⁴ K&N s. 501, Lundstedt 1895 s. 36.

²³⁵ Tryckeriregister i KB.

August Blomqvist – den senare började i december 1869 utge *Blekinge Läns Tidning*. Det ursprungliga bolaget blev inte särdeles långlivat. Stenbeck gick ur redan 1870, och när också Nilsson lämnade Karlskrona 1873 övertogs tryckeriet av två boktryckare, F.J. Hjertberg och G.T. Westerdahl. Redan året därpå ersattes Westerdahl av kantorn J.P. Kjällqvist. 1875 övertogs tryckeriet av fil. dr R.O. Olivecrona, som ändrade dess namn till Aktie-Bolags-Tryckeriet. Redan tre år senare var det dags för nästa namn- och ägarbyte. Boktryckaren och litteratören Göte Bjurman tog över 1878 och kallade firman Länsboktryckeriet. För varje ägarbyte hade också *Blekinge Läns Tidning* bytt namn och hetat i tur och ordning *Nya / Nyaste / Nyare / Ny / Alldeles Ny BLT*. Bjurman gick tillbaka till enbart *Blekinge Läns Tidning*.²³⁶ Firman fortsatte som Länsboktryckeriet till 1911, då den togs över av K.L. Svenssons Eftr, som i sin tur övertogs av Abrahamssons 1961; det tryckeriet var verksamt tills helt nyligen.²³⁷

Utöver tidningen trycktes här också en del folklig litteratur samt vistryck. 22 upplagor finns belagda. Tio av dem är från åren 1871–75 (Bologstryckeriet), sju från 1877–1878 (Aktie-Bolags-Tryckeriet), tre är från Länstryckeriet (ett från 1879, två från 1892 och 1893). K.L. Svenssons tryckte två, varav ett 1905 och ett 1912, sedan firman gått ihop med Länsboktryckeriet. Även Abrahamssons tryckte ett vistryck 1912.

Tryckeriföreningen "Blekinge" = Blekinge Folkblads Tryckeri / Tryckeribolaget Blekinge (1905?–1918–1937)

Från Tryckeriföreningen "Blekinge" i Karlskrona finns trycklistor i KB från och med 1906, men där finns också en anteckning om att biblioteket i efterhand köpt in en trycksak daterad 1905 från denna firma; således bör verksamheten ha inletts då (eller tidigare). Likaledes enligt KB:s uppgifter är firman identisk med Blekinge Folkblads Tryckeri, som tryckte *Blekinge Folkblad*. Man skulle i så fall ha använt de båda tryckerinamnen jämsides fram till 1918 för att då gå över till beteckningen Tryckeribolaget Blekinge. Så hette firman till 1937, och därefter Sydöstra Sveriges Dagblad, numera AB; den existerar fortfarande, och så även tidningen, nu med namnet *Sydöstran*.

18 olika vistrycksupplagor finns belagda. Från Tryckeriföreningen "Blekinge" finns sju stycken med tryckåren 1910–1915, från Blekinge Folkblads Tryckeri finns åtta, varav fyra faktiskt från åren 1918–1919, då firman egentligen skulle ha bytt namn, jfr ovan; och slutligen finns tre från Tryckeribolaget Blekinge,

²³⁶ K&N s. 502 f, Lundstedt 1902 s. 182.

²³⁷ Tryckeriregister i KB.

varav två likaledes från 1918–1919 och en så sent som 1933. Dessutom finns flera poster på trycklistorna före 1910 som ser ut att vara vistryck, men som alltså inte motsvaras av belägg i KB:s samling.

Karlstad

Efter flera års underhandlingar fick Karlstad sitt första tryckeri 1749; landshövdingen i Värmland och Närke, Nils Reuterholm, hade velat ha tryckeriet till residensstaden Örebro, men denna gång vann stiftsstaden Karlstad. Förste boktryckaren var här, som på många andra ställen, född i Tyskland. Trots att tryckeriets drift bjöd på problem av alla de slag under årens lopp tycks verksamheten ändå ha pågått någorlunda kontinuerligt. Värsta krisen kom 1803–1804, då två boktryckare efter varandra avsattes som olämpliga. 1804 tillsattes en ny boktryckare, som råkade ut för två bränder men lyckades få tryckeriet i stånd igen. Det drevs fram till 1850.²³⁸

Carl Kjellin (& Co) (1850–1873–1896)

När bokhandlaren Carl Kjellin (1817–1890) 1850 köpte det Lundbergska tryckeriet, grundat 1836, var bara ett annat tryckeri verksamt i staden, och även det köpte Kjellin 1852. Ytterligare två nytillkomna konkurrenter köpte han upp under 1850-talet, och först i Carl Daniel Forssell, som grundade tryckeri 1855, fick han en mer långvarig konkurrent.²³⁹

Carl Kjellin började i januari 1851 att ge ut *Nya Wermlands Tidningen*, som han också redigerade tills han sålde tryckeriet 1873 till konstförvanten Carl Alfred Fahlgren och provinsialläkaren August Fredrik Ramström, som kallade firman Carl Kjellin & Co. Ramström övertog redaktörskapet för *Nya Wermlands Tidningen* fram till 1885. 1896 övertogs tryckeriet av Axel Nerman som efter att i några månader ha drivit firman i eget namn från oktober 1896 kallade den Nya Wermlands tidningens tryckeri.²⁴⁰ Idag heter den Nya Wermlands-Tidningens AB.

Detta tryckeri tryckte åtskilligt utöver *NWT*, men visutgivningen var blygsam. 1859 kom visboken Wis-Olle och under 1860-talet några få skillingtryck. Efter 1870 trycktes här tio visupplagor, varav åtta 1870–1876 och de resterande två på 80-talet. Konkurrenten Forssells tryckeri gav ut nästan lika många, nio upplagor.

²³⁸ K&N s. 267, 506.

²³⁹ K&N s. 512.

²⁴⁰ Lundstedt 1902 s. 186f.

Carl Kjellin sålde sin bokhandel ungefär samtidigt som han köpte tryckeriet, och det finns inga uppgifter om att han skulle ha bedrivit förlagsverksamhet senare. Det gjorde däremot hans efterträdare Fahlgren och Ramström.²⁴¹ Det är möjligt att även visorna trycktes på eget förlag; två av dem är dock tryckta på beställning.

Kristianstad

Landshövding Wrangel i Kristianstad hade redan 1792 ansökt om tillstånd för boktryckaren i Karlskrona att få sätta upp en press i staden, den enda länshuvudstad som ännu inte hade ett tryckeri. Boktryckare Berling i Lund invände att det lilla som behövde tryckas åt landshövdingen mycket lätt, och troligen bättre, kunde klaras i Lund. Därvid blev det tills vidare.²⁴² 1810 anlades slutligen stadens första tryckeri, ditflyttat från Lund (det Lundbladska) av en tygvaktare, senare hovsekreterare, Cedergréen. Han gav ut *Kristianstads Tidning*. Tryckeriet såldes 1840.²⁴³

Herman Lang / Langska Boktryckeriet /

(Bok)tryckeri-Aktie-Bolaget(s Tryckeri) (1857–1872–1873–efter 1882)

Kristianstads första tryckeri inköptes 1840 av ägarna till dess andra, grundat 1830 av fem personer gemensamt: en jurist, C. Schmidt, en lärare, en regementspastor (ingen mindre än Nils Lovén, känd som författare under pseudonymen Nicolovius) och två officerare. Tryckeriet drevs under namnet C. Schmidt & Co och gav ut *Skånska Posten* med en av delägarna som redaktör, kaptenen C.G. Hjertman. 1857 köptes tryckeriet av Herman Lang (1818–1890), som sedan 1849 hade bokhandel i Kristianstad, var kommissionär för Svenska bokförläggareföreningen och hade "ett ej obetydligt bokförlag".²⁴⁴ Sedan Hjertman avlidit 1859 övertog Lang också redaktörskapet för *Skånska Posten*. Kanske hade Herman Lang tagit på sig för många uppdrag – i alla händelser fråntogs han kommissionärskapet för SBF 1864, slutade som bokhandlare 1867, som redaktör för tidningen 1868, och förlorade slutligen sitt tryckeri 1871; det togs över av hans fränskilda hustru Sigrid Lang från 1872 under namnet Langska Boktryckeriet. Om Herman Langs

²⁴¹ Bonnier 1920 s. 165.

²⁴² K&N s. 277, Bring 1943 s. 39f.

²⁴³ K&N s. 538.

²⁴⁴ Bonnier 1920 s. 176.

vidare öden sägs det att "På senare åren av sitt liv råkade han alltmer i behövande omständigheter och var senaste tiden intagen på stadens fattiginrättning."²⁴⁵

1873 såldes tryckeriet till två herrar Ljunggren och Olsson, som bildade Kristianstads Boktryckeri-Aktiebolag och överlät tryckeriet till bolaget, med Herman Möller som ansvarig föreståndare. Möller hade fått ta över kommissionärskapet för SBF efter Lang. Senare tog han också hand om dennes bokhandel "och upp-drev snart den i lägervall varande affären till en stor omsättning."²⁴⁶ Tryckeriet skriver sig ofta Boktryckeriaktiebolaget, ibland förkortat B AB tryckeri.

38 vistryck är kända från detta tryckeri, varav 18 från Langska tryckeriets tre sista år, 1870–73. Efter ett uppehåll på tio år utan ett enda vistryck kommer de resterande 20 sedan från åren 1883–1896. Trots att det i det här fallet finns nära anknytning mellan tryckeriet och en bokhandel kan man knappast räkna med att vistrycken sålts i bokhandeln – de allra flesta av dem har tryckts på beställning. Åtskilliga av trycken från den sista tioårsperioden beställdes av en och samme blinde försäljare, J.M. Braun.

Kristinehamn

År 1804 kom det till boktryckeriombudsmannens kännedom att man i Kristinehamn hade tryckt något litet alster utan att ett tryckeri hade anmälts, och att samma sak också skulle ha skett redan 1801. Vid undersökning framkom det att en gammal organist hade litet stil som han använt, troligen till någon gravskrift, och att hans efterträdare som organist nu hade brukat samma stilar till att på enklast tänkbara sätt hjälpligt trycka orden till sorgemusiken vid en begravning för att kunna dela ut till de sörjande. Närmaste tryckeri låg långt borta och det var litet bråttom. Landshövdingen bönade för organisten, och det hela fick bero.²⁴⁷

P. Elias Norman / A. Ludvig Norman (1850–1854–1858)

Det första riktiga tryckeriet kom till Kristinehamn genom Pehr Elias Normans försorg. Han kom med sitt tryckeri från Arboga i januari 1850 och började ge ut *Christinehamnsbladet. Tidning för östra Wermland*. Han blev kvar till 1854 och for vidare till Karlstad efter att ha lämnat över tryckeriet till sin fosterson Anders Ludvig Norman. Anders drev det vidare till 1858, då han sålde tryckeriet och

²⁴⁵ Bonnier 1920 s. 177.

²⁴⁶ A.a., K&N s. 539, Lundstedt 1902 s. 194.

²⁴⁷ K&N s. 574f.

flyttade till Stockholm. Där köpte han ett litet tryckeri som han så småningom kunde utvidga allt mer och till sist ombilda till aktiebolag.²⁴⁸

I Kristinehamn tryckte Norman minst 21 skillingtrycksupplagor; så många finns i UUB, och nästan lika många i GS. Anders Ludvig tryckte 10.

Köping

G.A. Lindgrén / G.A. Lindgrénska Boktryckeriet (1855–1859–1860)

Köpings första tryckeri, till slutet av 1880-talet dess enda, flyttades 1855 hit från Arboga av G.A. Lindgrén, som också samma år började ge ut *Köpings Tidning* som fyrsidig veckotidning. 1859 flyttade Lindgrén vidare till Sala och sålde tryckeri och tidning till fil. dr Mauritz Barkén, som också var bokhandlare och förläggare, förutom rektor, lärare och kommunalman. Han behöll firmans namn, G.A. Lindgrénska Boktryckeriet, men sålde det redan 1860.²⁴⁹

Lindgrén hann med att trycka minst 38 skillingtrycksupplagor på mindre än fyra år. Barkén var inte sämre, 13 upplagor på drygt ett år. Samtliga dessa tryck finns i UUB.

J.F. Säfberg, Köping (1860–1912)

Köparen av det Lindgrénska tryckeriet var konstförvanten Johan Fredrik Säfberg, som drev tryckeriet under eget namn.²⁵⁰ Han tog också över *Köpings Tidning*. Barkéns bokhandel var flitig annonsör i tidningen, och det framgår att prenumeranter kunde hämta sina tidningsexemplar antingen i hans bokhandel eller direkt i tryckeriet. Kanske sålde bokhandeln också en del av tryckeriets produktion, för inget tyder på att det förekom regelbunden försäljning från tryckeriet.

Säfberg tryckte *Köpings Tidning* tills den upphörde i juni 1897; från 1879 kom den med 2–3 nr per vecka.²⁵¹ Förutom tidningen trycktes på Säfbergs tryckeri bland annat en del skolböcker, bokkataloger och priskuranter, samt åtskilliga folkliga skrifter av typen *Spåkonstens hemligheter* och *Ny Dröm- och Spåbok*.

J.F. Säfberg tycks ha drivit tryckeriet själv ända till 1912 – det finns trycklistor i hans namn till och med 1911. Den sista trycklistan upptar fem trycksaker från år 1912 och är undertecknad i juni 1913 av J.A. Säfbergs sterbhus. Därefter har

²⁴⁸ K&N s. 575, 441f.

²⁴⁹ K&N s. 561, 582, Peterson 2003 s. 82.

²⁵⁰ K&N s. 578.

²⁵¹ Lundstedt 1902 s. 206f.

tryckeriet upphört. De sista två decennierna var produktionen ganska blygsam. Säfberg började ge ut vistryck redan under sitt första år som ägare, 1860. Enbart med hjälp av trycklistorna går det tyvärr inte att avgöra hur stor produktionen av vistryck var de två första decennierna – där tas bara upp poster som "Visor och historier in 8:o" eller liknande. I UUB finns det 78 upplagor belagda från 1860-talet, och sammanlagt 133 tryck från åren 1860–1875.²⁵² I KB:s och Svenskt visarkivs samlingar finns 98 olika tryck bevarade från perioden 1870–1890. Av dem är hela 88 från 1870-talet, och 50 från 1870–1875. Efter att ha tryckt 15 olika upplagor 1877 gav Säfberg plötsligt inte ut några vistryck alls under 1878 och ett enda 1879. Av de 10 återstående är 5 tryckta på beställning åren 1888–90. Efter 1890 kom inga fler vistryck, och som redan nämnts inte mycket annat heller (dock kom 1895 en *Aldra nyaste Visbok* som redan tidigare tryckts i minst 2 upplagor).

J.F. Säfberg har alltså sammantaget producerat över 190 vistryck, och alla utom 10 kom åren 1860–77. Med nyss nämnda undantag tryckte han säkert sina skillingtryck på eget initiativ, och i stora upplagor. En serie om 41 numrerade tryck som gavs ut 1875–77 (1875: 1–15, 1876: 16–30, 1877: 31–41) tycks ha kommit i särskilt stora upplagor – något man kan våga sluta sig till därför att det finns så ovanligt många exemplar bevarade av varje upplaga: jag har funnit sammanlagt 4–7 exemplar av de flesta i fyra olika samlingar, KB:s, Svenskt visarkivs och två privata samlingar. SVAs skillingtryckssamling, som huvudsakligen är sammanbragt genom gåvor från olika håll, kan uppvisa 3–4 exemplar av många av upplagorna. Så mycket dubletter har jag annars bara träffat på av tryck från de två allra största skillingtrycksproducenterna, Svenska Visförlaget i Stockholm och Malmö Visförlag.

Linköping

Linköping fick tryckeri redan 1636 genom biskopens försorg. Den förste boktryckaren, Christoffer Günther från Kalmar, beviljades "Tiugu tynnor spannemåll" i årligt bidrag.²⁵³ Tryckeriet var verksamt ända till 1854 och hade naturligtvis många olika ägare under årens lopp. "Från Linköping har man efter Günthers tid en mängd vistryck från 1600-talets senare del, då Daniel och (sedan) Abraham Kempes tryckeri der florerade" skriver Ewert Wrangel om några av dessa tidiga Linköpingstryckare.²⁵⁴ (Gabriel) Björckegrens änka

²⁵² Enefalk 2013 s. 72.

²⁵³ K&N s. 201f.

²⁵⁴ Wrangel 1894 s. 72.

drev tryckeriet från 1757 med hjälp av flera olika medarbetare som faktorer fram till 1795, då Didric Gabriel Björn köpte tryckeriet. Fram till dess hade de tjugo tunnorna spannmål beviljats tryckeriägarna i tur och ordning, men när Björn ville få behålla anslaget drogs det in.²⁵⁵ Han var skådespelare och bearbetade och översatte ett 50-tal pjäser som han nu kunde trycka på sitt eget tryckeri och skriva sig Kongl. Gymn[asii] Boktryckare; förutom åt kyrkan skulle boktryckaren även tillhandahålla skolböcker. Allan Ranius, som har inventerat beståndet av skillingtryck från Linköping i ett dussin bibliotek, har funnit 92 tryck från tiden fram till 1800.²⁵⁶

**Groth & Petré / Petré & Abrahamsson / Axel Petrés Boktryckeri /
A. Petré & Son (1802–1815–1822–1840–1853)**

Från 1802 ägdes tryckeriet av herrar Pehr Henrik Groth och Axel Didrik Petré (båda var notarier) till 1815, därefter blev firman Petré & (Jakob) Abrahamsson 1815–1822, Axel Petrés boktryckeri 1822–1840, samt slutligen A. Petré & Son (son och sonson till den förste Petré) 1840–1853, då tryckeriet såldes till C.F. Ridderstad (se nedan). Fram till 1830-talet var tryckeriet Linköpings enda.²⁵⁷

Av trycklistorna framgår att Groth & Petré tar över tryckeriet, inklusive tryckningen av tidningen *Linköpings Bladet* från Björn under loppet av år 1801, men Björn fortsatte som redaktör för tidningen till och med första halvåret 1803, varefter Groth och Petré tar över. Under deras period syns bara tre vistryck på trycklistorna, under Petré & Abrahamsson fyra skillingtryck och tre vistryck av något annan karaktär (Psalm för en bonde, Svensk Regements-Visa, Nordisk Krigs-sång). Firman har nu tämligen stor produktion. Under Axel Petré trycktes 34 visor, men också flera poster Diverse Visor och Historier, 28 tryck. Hur många av dem som är visor framgår alltså inte, men 2/3-delar är en normal fördelning, ca 18 vistryck. Det skulle i så fall göra 46 vistryck under den perioden. Under den sista perioden, A. Petré & Son, redovisas 14 visor, men också 52 Diverse visor och Historier – gissningsvis ca 30 vistryck. Summa ca 120 vistryck – Allan Ranius har funnit 116.²⁵⁸ Förutom visor och historier tryckte firman under alla år officiellt tryck åt bland annat länsstyrelsen och stiftet/domkapitlet, men också en hel del romaner, även rövarromaner. *Linköpings Bladet* utgavs med ett varierande antal

255 K&N s. 252f.

256 Ranius 1994 s. 3, 9–22.

257 K&N s. 467.

258 Ranius 1994 s. 22–57.

nummer i veckan, oftast tre eller fyra, fram till 1851 då den upphörde.²⁵⁹ Några gånger trycktes också förteckningar över böcker och musikalier som fanns till salu på tryckeriet, liksom en förteckning över "Petréska förlagsartiklarna". 1854 såldes tryckeriet "i anl. af cession", enligt påskrift på trycklistan.

Fridolf Wallins Boktryckeri / C.F. Ridderstad / Östgöta Correspondentens Boktryckeri (1863–1880–1883)

År 1863 övertog Fridolf Wallin (1829–1876) ett tryckeri som sedan 1859 hade drivits av N.F. Tengzelius. Wallin tryckte tidningen *Östgöten* åt Isidor Kjellberg 1872–76, samt åtskilliga andra tidningar, bland annat *Linnéa. Tidning för barn utgifven af Onkel Adam*, det vill säga författaren C.A. Wetterbergh. Wallin tryckte också andra av Wetterberghs skrifter. När denne 1871 slutade som utgivare av *Linnéa* tog Wallin över och fortsatte ge ut tidningen i samarbete med bland annat folkminnessamlaren och författaren Eva Wigström.²⁶⁰ I augusti 1876 avled Fridolf Wallin vid 47 års ålder. Hans hustru Karolina Maria (Lina) Wallin drev sedan tryckeriet under några år.²⁶¹ Firmans sista trycklista är inte längre upprättad och signerad av Lina Wallin utan av ett ombud för chefen för justitiedepartementet och gäller trycksaker från 22 september 1879–30 april 1881. På den finns följande anteckning gjord, troligen av en tjänsteman vid KB: "Lina Wallin har ej insänt nedanstående tryckalster, hvarför hon hos Just. Ministern anmäldes till laga åtal 29/4 1882. – Leverans har ännu ej inkommit." Den kom troligen aldrig. I alla händelser saknar KB:s samling ännu de fem vistryck som står på listan.

När detta hände hade dock tryckeriet sedan 1880 övertagits av Fridolf Wallins styvfar, den kände författaren och riksdagsmannen Carl Fredrik Ridderstad (1807–1886), som redan 1843 övertagit ett annat tryckeri i Linköping för att själv kunna utge och trycka tidningen *Östgöta Correspondenten*, som han just blivit ensam redaktör för. Tidningen startades 1838 av Henrik Bernhard Palmær, och i några år, 1840–1843, var de båda gemensamt redaktörer för tidningen och innehavare av tryckeriet.²⁶² Där trycktes också en del skillingtryck: i George Stephens samling finns 23 vistryck från åren 1844–1853. Nu förenade Ridderstad de två tryckerierna, alternativt drev dem parallellt.

²⁵⁹ Lundstedt 1895 s. 126.

²⁶⁰ Lundstedt 1902 s. 224.

²⁶¹ K&N s. 471.

²⁶² K&N s. 470, Lundstedt 1902 s. 221.

C.F. Ridderstads tryckeri hade en mycket stor produktion. År 1883 arbetade 18 personer i sätteriet.²⁶³ Trycklistorna är mycket omfattande. Utöver *Östgöta Correspondenten* och flera andra tidningar och tidskrifter tryckte Ridderstad bland mycket annat också en del skönlitteratur, inte minst sina egna samlade verk i 52 häften (enbart häftena 13–27, som trycktes 1878, omfattade 2 251 sidor enligt uppgift i trycklistorna). Efter Ridderstads död i augusti 1886 övertogs tryckeriet av AB Östgöta Correspondentens Boktryckeri. Tidningen finns som bekant kvar än idag, liksom tryckeriet.

På Ridderstads tryckeri tillkom inte många vistryck efter 1870: fem stycken, och ett på Östgöta Correspondentens Boktr. Däremot finns hela 108 tryck bevarade från åren 1844–70. På Fridolf Wallins tryckeri trycktes minst 69 tryck åren 1870–1880; så många har Ranius funnit (60 enligt trycklistorna), många på beställning av Samuel Johan Carlsson och andra musikanter.²⁶⁴ Av de fem vistryck från 1880 som Lina Wallin aldrig levererade till KB, se ovan, finns fyra i SVA; de är alla enligt uppgift på titelsidan tryckta på beställning. Den uppgiften finns inte på övriga tryck. Tillsammans med dem blir summan 98 säkra tryck.

Många av trycken från Wallins har en typografiskt originell titelsida: jättestora siffror, en mängd olika stilsorter på samma sida, en blandning av fraktur och antikvastilar, små vinjetter. Inget av detta var annars vanligt på 1870-talet, och det styrker antagandet att de trycktes på eget förlag. Både Wallin och Ridderstad var i stor utsträckning sina egna förläggare och medlemmar av SBF, Ridderstad 1851–1881 och Wallin 1864–1876. Bägge tycks också ha bedrivit bokhandel från sina respektive tryckerier.²⁶⁵

Isidor Kjellbergs Boktryckeri / I. Kjellbergs Eftr. / Östgötens Boktryckeri (1876–1895–1896–1963)

Litteratören Isidor Kjellberg (1841–1895) hade 1872 börjat utge tidningen *Östgöten*, som då trycktes på Fridolf Wallins tryckeri, men i april 1876 öppnade Kjellberg eget tryckeri (kanske för att Wallin blivit sjuk; han dog i augusti 1876). Kjellberg förblev redaktör för tidningen och innehavare av tryckeriet fram till sin död i april 1895, då tryckeriet övertogs av kassören Leonard Waldemar van der Kodde, som också fortsatte att ge ut *Östgöten* med Isidor Kjellbergs son Emil

²⁶³ K&N s. 590.

²⁶⁴ Ranius 1994 s. 44ff.

²⁶⁵ Bonnier 1920 s. 203f.

som redaktör.²⁶⁶ Vid det laget utkom tidningen med 4 nummer per vecka, enligt en trycklista hade den en upplaga på c:a 10 000 exemplar, vilket gjorde den till den största tidningen i Östergötland. Under Koddess första år kallades firman I. Kjellbergs Eftr., men från oktober 1896 hette den Östgötens boktryckeri. Tryckeriet fortlevde länge och hette från 1963 Östgötatryck.

Denna firma har sällan – kanske inte alls – tryckt vistryck för egen räkning. Många är uttryckligen framställda på beställning av professionella skillingtrycksförsäljare, framför allt Samuel Johan Carlsson, som från 1880, då Fridolf Wallins tryckeri upphörde (Carlsson hade beställt tryck där i flera år) aldrig beställde något av sina talrika vistryck från något annat tryckeri än I. Kjellbergs alternativt Östgötens tryckeri (det fanns några till att välja på i Linköping). Det sista beställde han 1918, det vill säga om man får tro trycklistorna. Själva trycket har jag inte funnit.

Av de belagda 114 upplagorna (enligt trycklistorna borde de varit 124) från perioden 1876–1917 kommer de flesta, 93 stycken, från åren 1881–1893. De resterande 20 är utspridda över åren med högst tre tryck under ett och samma år och med flera uppehåll – det kom till exempel inga tryck alls åren 1877–1880 och 1897–1902. De två tryck som gavs ut 1876 är faktiskt inte vistryck, snarare dikthäften om 16 respektive 21 sidor, så rätteligen bör man räkna skillingtrycksperioden från 1881.

Luleå

G.C. af Klercker (1856–1862, 1867–1869, 1871?)

Efter att ha varit utan tryckerier ända till 1856 fick Luleå detta år två stycken på en gång, och dessutom två tidningar. Både boktryckaren Gustaf Carl af Klercker och bokbindaren Wilhelm Reinhold Nygren anlade tryckerier där samtidigt, och af Klercker kom med sin tidning *Hvad har händt?* knappt två månader före Nygrens *Norden*. Båda tidningarna hade samme redaktör, telegrafkommissarien August Cajanus. Gustaf Carl af Klercker (1820–1878) hade tryckeri i Luleå i tre omgångar, och dessemellan var han i Härnösand och Haparanda. Han hade svårt att försörja sin stora familj.²⁶⁷ Både de många flyttarna och de många skillingtrycken kanske berodde på det. I UUB finns det 70 vistryck från hans olika tryckerier, varav 50 från Luleå.

²⁶⁶ Lundstedt 1902 s. 226. – Enligt K&N s. 471 skulle Kjellberg 1879 ha sålt tryckeriet till en F. Gum-messon, som drev det under namnet Östgötens Tryckeri till i början av 1884, då Kjellberg köpte tillbaks det. Av denna försäljning finns det inga spår vare sig på trycklistorna eller på vistrycken. Det dryga 20-talet tryck som kom 1881–1883 uppges alla vara tryckta på I. Kjellbergs Boktr., liksom också tidningen *Östgöten*; se Lundstedt 1902 s. 261.

²⁶⁷ K&N s. 535, 579, 585.

Aktiebolagets Tryckeri / Luleå Boktryckeri-Aktiebolag (1864–1877–1966)

Wilhelm Reinhold Nygren hade sedan flera år ett tryckeri i Piteå, och redan 1858 sålde han tryckeriet i Luleå till konsul J. Bodell, som samtidigt blev redaktör för *Norden*. 1860 övertogs firman av konstförvanten Lars Ulrik Berglund, som fortsatte utgivningen av *Norden*, men som 1861 ändrade tidningens namn till *Norrbottens-Kuriren*. I januari 1863 bytte tryckeriet än en gång ägare då konstförvanten Wilhelm Helin köpte det. Samtliga dessa ägare drev tryckeriet i eget namn. 1864 blev firman dock aktiebolag under namnet Luleå Aktiebolags Tryckeri,²⁶⁸ som skrev sig Aktiebolagets Tryckeri till 1877.²⁶⁹ Från 1877 hette firman Luleå Boktryckeri-Aktiebolag ända till 1966, därefter Itryck AB och från 80-talet Itryck Lito AB. Tryckeriet är numera nedlagt, men *Norrbottens-Kuriren* finns som bekant ännu.

23 vistryck finns bevarade från tiden efter 1870, medan trycklistorna för 1860-talet inte uppvisar ett enda. Fem är från Aktiebolagets Tryckeri åren 1871–76 och 17 upplagor är från Luleå Boktryckeri-Aktiebolag åren 1877–1888, medan de två resterande trycken kom 1898 och 1910. Först från 1887 fick tryckeriet någon som helst konkurrens på skillingtrycksmarknaden; därefter har fem olika tryckerier i Luleå tryckt åtminstone enstaka skillingtryck (sammanlagt 16 stycken).

Lund

Som stifts- och universitetsstad hade Lund naturligtvis tidigt behov av tryckerier, och redan några år innan universitetet grundades 1668 hade ett par boktryckare mer eller mindre tillfälligt slagit sig ner där. Den förste, Georg Hantsch, var en av Danmarks förnämsta boktryckare och akademiens boktryckare i Sorø när Karl X Gustav kallade honom till Skåne. Hantsch var först verksam i Malmö ett par år innan han flyttade till Lund. Troligen var det tänkt att han skulle bli akademiboktryckare även i Lund, men sedan kungen stupat sköts universitetet på framtiden. Hantsch stannade bara i Lund i tre år, 1663–1665, innan han fortsatte till Stockholm. Samma år som universitetet slutligen grundades, 1668, ansökte biskop Peder Vinstrup om att få anlägga ett tryckeri enkom för att trycka de omfattande kommentarer till Matteusevangeliet som han arbetade på. I själva verket hade första delen av dessa kommentarer tryckts redan 1666. Volymen omfattade 1200 sidor, så det förefaller sannolikt att biskopen redan

²⁶⁸ K&N s. 569, 579; Lundstedt 1902 s. 233.

²⁶⁹ Lundstedt 1902 s. 233, skillingtrycken.

haft sitt tryckeri ett bra tag. Alltså är det antagligen detta tryckeri, inrymt i biskopsgården strax utanför Lund, som är Lunds äldsta. Tryckeriet sköttes av faktorn Jörgen Schröder.

Universitetets förste boktryckare blev Vitus Haberegger, en ungrare som lärt till bokbindare och hade arbetat som sådan i Köpenhamn. 1657 kom han till Malmö och arbetade både som bokbindare och bokförare, det vill säga bokförsäljare, tills han 1666 fick fullmakt av generalguvernören att vara guvernementsboktryckare.²⁷⁰ Det uppdraget behöll han även som akademiboktryckare i Lund, vilket han utsågs till när universitetet invigdes. Under oroligheterna i samband med skånska kriget under 1670-talets andra hälft var det många vid universitetet som lämnade Lund, och så även Haberegger, som flyttade tillbaka till Malmö 1675. Året därpå dömdes biskopens faktor Schröder för att ha tryckt en danskvänlig skrift, och Lund stod utan tryckeri i ca nio år. Också universitetets verksamhet låg helt nere i flera år, och när det väl kom igång trycktes avhandlingarna till att börja med hos Haberegger i Malmö. Men snart ville man ha eget tryckeri igen, och 1685 lockade man till sig boktryckaren David Kämpe från Norrköping. Han fick dock snart ekonomiska problem och fick sälja sitt tryckeri till Abraham Haberegger, son till Vitus. Till skillnad från fadern var han utlärd konstförvant med erfarenhet från flera utländska tryckerier. Han flyttade faderns tryckeri till Lund och förenade det med Kämpes, men råkade ut för en förödande brand strax efter färdigställandet av tryckeriet. Det skulle få ekonomiska följdverkningar under lång tid. Han drev tryckeriet till 1727, men genom släktintriger tvingades han till sist avstå tryckeriet till en ung släkting, Ludvig Decreaux, som blev akademiboktryckare 1729. Hans skötsel av tryckeriet var mindre tillfredsställande, och när en konkurrent anmälde sig 1745 såg han sig till sist tvungen att sälja tryckeriet.²⁷¹

Berlingska Boktryckeriet / (Aktiebolaget) Fr(edrik) Berlings Boktryckeri och Stilgjuteri (1745–1874–1888–1943)

Den som 1745 köpte det akademiska tryckeriet i Lund för 2 000 daler var den tyskfödde boktryckaren Carl Gustaf Berling (1716–1789). Hans bror Ernst hade 1733 anlagt ett tryckeri i Köpenhamn, och de båda bröderna skulle, var och en i sin stad, bli stamfäder för flera generationer boktryckare med samma namn. Under Carl Gustaf Berlings tid var universitetet ännu ganska obetydligt, och en inventarieförteckning från 1751 visar att den stora volymen trycksaker då var

270 En generalguvernör motsvarade närmast en landshövding, men styrde över flera län.

271 Möller 1945a s. 11ff, K&N s. 213ff.

psalmböcker (5189 exemplar) och andra religiösa skrifter. Den förste Berling efterträddes 1789 av sin son Christian Fredrik Berling (1748–1809). Året innan hade Berlings fått konkurrens i ett nytt tryckeri i Lund. I Christian Fredriks bouppteckning finns en post som upptar 284 böcker visor och historier à 4 skilling och 36 böcker kistebrev (en bok var 24 ark papper och skulle motsvara 48 vistryck om åtta sidor oktavo). Att även hans far tryckt visor framgår av två olika anmärkningar från censorn som gällde just visor – i det ena fallet Bellmans Gubben Noak, som väckte förargelse när den spreds i skillingtryck.²⁷²

1809 efterträdde Carl Fredrik Berling (1785–1847) sin far, men redan ett par år innan dess hade han börjat hjälpa till i tryckeriet och bland annat redigerat *Lunds Weckoblad*. Sedan starten 1775 hade tidningen tryckts hos Berlings men redigerats av andra. Den hade bidragsgivare som Bengt Lidner och Esaias Tegnér och skulle komma att överleva ända till 1970. Carl Fredrik Berling var docent i juridik och hade åtskilliga uppdrag vid sidan om tryckeriverksamheten. Han började rusta upp och utvidga tryckeriet och skaffade nya stilar. Att produktionen av kistebrev fortgick framgår av att det berättas att hans hustru Elisabeth Palm hjälpte till med färgläggning av dem. Han anlade också 1813 ett tryckeri i Malmö och gav därifrån ut *Malmö Tidning*. Sonen Fredrik Johan Berling (1808–1876) började i sin tur hjälpa fadern redan från 1830-talet vid sidan om juridikstudier, och 1835 övertog han helt skötseln av tryckeriet. Han var en tid också redaktör för *Lunds Weckoblad* men efterträddes på den posten av sin bror, docenten och bibliotekarien Edward Wilhelm Berling. Fredrik Berling anlade också ett stilgjuteri 1837, senare även ett stereotypgjuteri – under hans tid blev det Berlingska tryckeriet ett av de mest ansedda i Sverige. 1870 köpte han det Lundbergska Boktryckeriet sedan dess ägare, hans före detta anställde Nils Petter Lundberg, avlidit (se följande tryckeri). 1874 överlät Berling tryckeriet till sin måg, kammarherren Adolf Fredrik Zacharias Rappe, men med bibehållet firmanamn.²⁷³ 1886 blev företaget aktiebolag och fick två år senare namnet Berlingska boktryckeri- och stilgjuteriaktiebolaget. 1943 köptes det av Håkan Ohlssons Boktryckeri i Lund, och från 1970-talet uppgick tryckeriet i större koncerner och flyttades från Lund.²⁷⁴

Det finns 30 vistryck belagda efter 1870 med någon av de olika firmabeteckningar det Berlingska tryckeriet använde (varav några i rubriken ovan). Ett tryck,

272 Möller 1945b s. 25–44.

273 Möller 1945b s. 44–56, K&N s. 257f, 487ff, Lundstedt 1895 s. 86ff.

274 Svenska kyrkans ekonomi AB, Arlöv, resp. Minab 2000 AB, Surte; se Ridderstad 1995 s. 79, NE art. Berlings

det trettioförsta, bär påskriften Lundbergska Boktryckeriet, trots att det tryckts efter Berlings övertagande. I UUB är det övervägande antalet tryck från 1870 och senare, men där finns också fem från 1820-talet och tre från 1818. Att man tryckt visor före 1870 har redan framgått, men hur mycket går inte att se med trycklistornas hjälp. Vistrycken döljer sig sannolikt bakom beskrivningar som "Diverse versar och visor i 4:o och 8:o till antalet ...". I George Stephens samling finns 14 vistryck från 1820-talet, ett från 1831 och två från 1848, de båda senare på beställning. På en trycklista, den för första halvåret 1873, återfinns posten "Versar, tal och visor vid olika tillfällen, till antalet 25". På listans baksida har någon, troligen en tjänsteman vid KB, specificerat innehållet i denna post och förtecknat 29 (!) olika trycksaker, bland annat "En ny och nöjsam ... visa..." och "En alldeles ny visa...", summa fyra poster där ordet visa ingår. Det finns fyra vistryck från 1873 i KB:s samlingar (och ett femte i SVAs samling). Motsvarande specificering har inte gjorts på någon av de andra trycklistorna, och antalet vistryck är därför omöjligt att utläsa. Det är möjligt att man tryckte färre, eller inga, under perioden 1832–1869. När Berlings före detta anställda konstförvanter N.P. Lundberg och J.P. Lönnegren startade eget tryckeri ska de nämligen ha fått överta produktionen av skillingtryck.²⁷⁵

Listorna från Berlings tryckeri är synnerligen omfattande, och det är tydligt att den här sammanslagningen av en mängd trycksaker i en och samma post inte gjorts enbart för att det gällt små och obetydliga tryck; man finner också poster som "14 st. Akademiska Afhandlingar i 4:o och 8:o". Många av vistrycken från Berlings är firsidiga med bara en vistext. Några tryck från 1870 och framför allt 1880-talet verkar vara skillingtrycksparodier, med uppgifter som "Tryckt igår" eller "Tryckt i natt".

N.P. Lundberg & J.P. Lönnegren / Lundbergska (Bok)tryckeriet / N.P.

Lundberg (1831–1834–1869)

Nils Petter Lundberg och Johan Petter Lönnegren var båda konstförvanter och tidigare anställda hos Berlings. De grundade tillsammans eget tryckeri i Lund 7 juli 1831 och gav ut *Skånska Correspondenten*, men redan från februari 1834 blev Lundberg ensam ägare. Han drev tryckeriet till sin död 1869 då utrustningen köptes av Berlingska tryckeriet.²⁷⁶

²⁷⁵ Möller 1945b s. 52.

²⁷⁶ Ridderstad 1995 s. 72, K&N s. 489.

Trycklistan för det första verksamhetsåret, 1831–1832, har inga skillingtryck, men den följande, 1832–1833 (augusti–augusti) har som avslutning ett stycke satt med mindre stil än resten och med rubriken "Diverse Historier och Visor" uppräknade med titlar i en följd. 33 är visor, alla på ½ ark utom Sinclairsvisan som tar upp 1½, medan historierna är på mellan ½ och 2 1/4 ark. Från 1833–1834 fortsätter Lundberg, nu ensam ägare, i samma stil. Det sista stycket är satt i fraktur medan resten av trycklistorna är i antikva. Då och då är det uppehåll i produktionen av visor och historier något eller några år, men de allra flesta listorna har det avslutande stycket. Flera gånger är det betydligt fler historier än visor, men bland historier finns även titlar som Färgbok, Liktaal och annat som inte normalt räknas till folkböcker. Fram till och med trycklistan 1848–1849 fortgår det på samma vis, men därefter saknas visor och historier ända till 1863–64, då där finns "En ganska Ny Visa om det vackra stilleståndet emellan Danmark och Tyskland". 1867–1868 finns 2 visor, 4 historier, och 1868–1869, på den sista egentliga trycklistan, finns 3 visor och en historia. Listan är signerad N.P. Lundbergs sterbhus. Därefter finns också ett tillägg för senare hälften av 1869 "till samma tryckeris upprifning i Mars 1870". Sammanlagt upptar listorna 128 vistryck, och ytterligare fyra har påträffats vid slumpvisa kontroller i KB – summa minst 132 vistryck; dessutom kistebrev.²⁷⁷ Bland övriga tryckalster märks bland annat flera verk av den mångsidigt verksamme författaren Nils Lilja, samt J.E. Rietz *Svenskt dialektlexikon* i häften under några år. Dessutom tidningen *Skånska Correspondenten* under växlande namn fram till 1855; till den bidrog ett antal kända namn ur den lärda världen i Lund.

Aktiebolaget Skånska Centraltryckeriet (1900–1979)

Tryckeriet grundades i februari 1900. Det var verksam under samma namn till 1979, och från och med detta år hette det Lunds Offset AB. Här trycktes 14 bevarade vistryck, varav 12 åren 1900–1904 och de resterande två 1912. Flera av dem tycks ha tillkommit för att säljas på marknader, basarer, skyttefester och liknande.

²⁷⁷ För kistebreven se även Palm 1899, s. 295.

Malmö

Under den danska tiden hade Malmö ett par tryckerier: det ena startade 1528 och var verksamt ända till åtminstone 1556, medan det andra bara varade ett par år i början av 1530-talet. När Skåne blivit svenskt kallade kung Karl X Gustav in en akademiboktryckare från Danmark, Georg Hantsch, som redan omnämnts ovan i avsnittet om Lund. Han kom till Malmö 1660 och flyttade tre år senare till Lund. Också den andre 1600-talsboktryckaren i Malmö, Vitus Haberegger, flyttade mellan de två städerna. Han var guvernementsboktryckare i Malmö 1666–1668 och blev därefter akademiboktryckare i Lund tills krigsoroligheter fick honom att flytta tillbaka till Malmö igen 1675. Med undantag för ett kortare mellanspel i Karlskrona blev han kvar i Malmö till sin död, troligen 1695. Därefter saknade Malmö tryckerier under hela 1700-talet och ända till 1813, då Carl Fredrik Berling där startade en filial till Berlingska boktryckeriet i Lund och gav ut *Malmö Tidning* därifrån. Tryckeriet sköttes av faktorn Sven Lundström. Han fick överta tryckeriet 1847 och drev det till sin död 1858, då det upphörde. Vid det laget hade Malmö ytterligare två tryckerier.²⁷⁸

C.A. Andersson & Co (1869–)

C.A. Andersson & Co grundades i oktober 1869 av konstförvanterna Carl August Andersson och Georg Alfred Nilsson. Nilsson var utgivare av *Eslöfs Tidningar* 1878/79–1884.²⁷⁹ Firman är än idag verksam under samma namn och är numera mycket stor, med verksamhet på flera orter. Den producerade fler vistryck än något annat tryckeri under perioden från och med 1870: hela 543 olika tryck har hittills återfunnits, representerande lika många upplagor. Tryckeriets visproduktion faller helt inom den tidsrymd jag i första hand undersöker, för på den första trycklistan från 1869 finns inga visor upptagna bland de få alstren.

Till att börja med var produktionen av skillingtryck jämförelsevis sparsam (genomsnittet låg på 6–7 tryck om året under de första 15 åren) och många av dem är tryckta på beställning; under somliga år är alla tryckta på beställning. Under andra hälften av 1880-talet och 90-talet var produktionen som störst (16 tryck per år i genomsnitt 1885–1899, summa 240 tryck), men den fortsätter att vara betydande, med 156 bevarade tryck från de 17 åren 1900–1916 (ett genomsnitt på över 9 upplagor per år) relativt jämnt fördelade över perioden. Faktum är att tryckeriets framställning av trycksaker innehållande vistexter fortsätter långt efter 1916: detta råkar bara vara det sista år från vilket det existerat tryck som

²⁷⁸ K&N s. 211ff, 546, boktryckarlängder s. 90.

²⁷⁹ K&N s. 548, Lundstedt 1902 s. 265.

kan räknas som just skillingtryck. Det är inte bara exempelvis KB som gör denna skillnad, även tryckeriet gör det tydliga. Skillingtrycken kallas i trycklistorna för till exempel "Sex visor. Augusts slutbref m. fl. 8 sidor. 8:o." Antalet visor i trycket anges oftast (det varierar mellan 3 och 8) men kan ibland bytas ut mot till exempel "Nya visor:..." osv. När det gäller andra typer av vistryck än det traditionella skillingtrycket anges det med en vistitel först: " 'Uti vår gamla sal', visa vid Malmö nya Arbetareförenings familjefest ... 4 s. 8:o". Antalet sidor i de andra trycken kan variera, men skillingtrycken från C.A. Andersson har undantagslöst 8 s. Säkert skiljer sig trycken åt också typografiskt. Skillingtryckets traditionella framsida med sin innehållsförteckning kan inte gärna förekomma på tryck med bara en visa, som det oftast varit fråga om. De flesta har skrivits för speciella tillfällen, 50-årsdagar, revyer och basarer, julfester och gåsfester, bröllop och dylikt, och det förekommer åtskilliga sådana på trycklistorna varje år till och med 1932 – längre har jag inte gått igenom dem.

Skillingtrycken från C.A. Andersson är mycket traditionellt utformade, de följer en typografisk mall som använts av de flesta skillingtrycksproducenter i flera århundraden. De ändras heller inte efter sekelskiftet, då andra tryckerier moderniserade sina vistryck. Man behöll till och med den folkliga frakturstilen längre än någon annan, ända till 1909. Som redan framgått hade titelsidan alltid rubriker i stil med "Sex alldeles nya visor", varpå följer innehållsförteckning, uppgift om pris, tryckeri och tryckår. 1912 infördes dock en nyhet, nämligen en ram runt titelsidans text. På några få undantag när går trycken att datera efter typografin enligt följande: 1870–1908, frakturstil; 1909–1911, antikva; 1912–1916, antikva med ram.

Under de två första decennierna saknar trycken genomgående namn på beställare och visförfattare; det kan stå "Tryckt på beställning" eller "Eftertryck förbjödes af författaren", men inga namn nämns. Först på 1890-talet börjar man träffa på enstaka författaruppgifter, och då av allt att döma bara på de texter som skrivits direkt för tryckeriet. När en sådan visa finns med står den först i trycket, och det är ofta fråga om antingen en bevaringsvisa eller en nyhetsvisa. Bådadera förekommer ofta.

Bland namnen på författare märks Otto Pihl från Målilla, musikanten G[ustaf] Larsson, Anton Svensson, J. Johansson, och, framför allt, signaturen C. Första gången denna initial dyker upp är under en bevaringsvisa år 1894. Fram till 1916 har C. signerat minst 25 vistexter i C.A. Anderssons skillingtryck. I firmans trycklista för år 1914 avslöjas C:s identitet: typograf C.G. Olsson, senare benämnd faktor och stavad Ohlsson. Denne flitige författare har också skrivit merparten

av de ovan nämnda visorna till diverse fester och andra tillställningar, framför allt åt Malmö Arbetareförening där han väl var medlem. Ännu 1925 skrev han två visor åt föreningen, och jag misstänker att han kan ha gjort flera av de visor från före 1894 som är undertecknade "Eftertryck förbjödes af författaren".

**Forssell & Lundgren /Skånska Central-Tryckeriet /M Polheimers
Boktryckeri (1871–1886–1890–1893–1901)**

Konstförvanterna Carl Gustaf Forssell och Sven Lundgren anlade 1871 ett tryckeri tillsammans. 1876 köpte de Eslöfsboktryckeriet och tidningen *Framåt*, som tryckts där. Forssell & Lundgren uppger på en av sina trycklistor att de är förläggare av *Framåt* och *Folkskolans Veckoblad* och de gav också ut flera andra tidningar, de flesta tämligen kortlivade. 1880 gick Forssell ur firman och Lundgren fortsatte ensam.²⁸⁰ 1885–1886 bestod firmans hela tryckleverans av två tidningar, och den tycks ha gått i konkurs 1886 innan den då övergick till Skånska Central-Tryckeriet i Malmö. I augusti 1890 togs firman över av Axel Christoffer Polheimer, som drev den till november 1893, då hans hustru Mimmi Polheimer tog över skötseln och kallade tryckeriet M. Polheimers Boktryckeri. Det finns trycklistor från hennes tryckeri till och med 1899. Ett brev till bibliotekarien C. Snoilsky på Kungl. Biblioteket från M. och A.C. Polheimer daterat december 1901 meddelar att tryckeriet ej finns mer, att under 1900 ingenting trycktes och under 1901 bara accidenstryck, samt att deras Skånska Central-Tryckeriet inte haft något som helst att göra med sin namne i Lund. 1903 såldes tryckeriet till en boktryckare Sandberg i Trelleborg.

Under makarna Polheimers första år trycktes nästan enbart tidningar och tidskrifter, sedan kom ett allt större inslag av underhållningslitteratur. Av de 43 skillingtrycksupplagorna kommer huvudparten, 35 stycken, från Forssell & Lundgren åren 1871–1886. Ett enda tryck från 1886 finns i en privat samling och har aldrig levererats till KB. Flera tryck från 1870-talet innehåller visor och dikter av en ung J.H. Chronwall, antagligen beställda av honom under de resor runt landet som han företog innan han startade eget förlag. Samtliga tryck är gjorda på beställning, liksom de två från Skånska Central-Tryckeriet, båda från 1887, och de sex från M. Polheimers Boktr., alla från 1899.

280 K&N s. 548, Lundstedt 1902 s. 262ff.

Boktryckeribolaget / A.Th Westmans boktryckeri (1882–1882–1886?)

Boktryckaren Anders Theodor Westman, som tidigare haft eget tryckeri i Hedemora (se ovan), anlade i mars 1882 ett tryckeri i Malmö tillsammans med Viktor Möller. De kallade det Boktryckeribolaget, men då Möller gick ur firman redan efter några månader fortsatte Westman ensam under eget namn.²⁸¹ Redan från oktober 1885 har Westman arrenderat ut tryckeriet till A.F. Åkerfelt, men det förefaller som om denne aldrig kom igång med verksamheten. Det finns i alla fall ingen trycklista från honom, däremot ett meddelande från vice härads-hövding L. Adler att han förgäves sökt få pliktexemplar från tryckeriet och att nu, i december 1886, varken Åkerfelt eller Westman bedriver tryckerirörelse.

Det finns två vistryck bevarade från den korta tiden som Boktryckeribolaget och 21 från den resterande tiden. 21 tryck finns också med på de tre trycklistor Westman lämnade in, en per år 1883–1885 (till okt 1885; från 1882 finns ingen lista). För 1883 och 1884 stämmer antalet, men för 1885 finns bara fyra bevarade tryck mot fem på listan; det finns också ett tryck med året 1886.

Tryckeriet har inte framställt många trycksaker utöver visorna, bara litet stadgar och reglementen och en tidning, *Folkviljan*. Kanske har visorna framställts för försäljning för egen räkning. Westman tryckte ju en hel del visor också i Hedemora, och inga av dem anges som tryckta på beställning.

Arbetets tryckeri(bolag) / Tryckeriaktiebolaget Framtiden

(1888–1893–1894–1980-talet)

Arbetets tryckeri anmälades i maj 1888 av C.H. Lundgren, C.A. Svensson och J.P. Landby. Ett viktigt syfte med tryckeriet var naturligtvis att trycka tidningen *Arbetet*, som då hade underrubriken Organ för klassmedveten arbetarrörelse, från 1893 ändrad till Organ för Sveriges Socialdemokratiska parti. Södra distriktet. Tidningen hade redan utkommit sedan sommaren 1887. De två första numren trycktes i Köpenhamn och de följande på Skånska Central-Tryckeriet i Malmö innan Arbetets tryckeri tog över i juni 1888. Tidningens ansvarige utgivare och redaktör var Axel Danielsson; tidningen åtalades nio gånger fram till år 1900 och Axel Danielsson satt i fängelse sammanlagt 18 månader.²⁸²

Tryckeriet övertogs 1891 av Johan Björkman och Bernhard Kindlund, i november 1893 av Arbetets Tryckeribolag Nils Persson & Co med Nils Persson som ansvarig föreståndare, och slutligen redan i januari 1894 av Tryckeriaktiebolaget Framtiden, fortfarande med Nils Persson som föreståndare. Det senare namnet

²⁸¹ K&N s. 549.

²⁸² Lundstedt 1902 s. 269, 507.

hade tryckeriet fortfarande på 1980-talet men har sedan dess antingen upphört eller bytt namn. Tidningen utkom dock till år 2000.

Utöver *Arbetet* tryckte man också åtskilligt annat. Listorna över tryckleveranser är mycket långa, men de flesta trycksaker var av mindre omfång, mest affischer, program, upprop, löpsedlar, cirkulär och liknande, framför allt för arbetarklubbar och fackföreningar. Man tryckte också hela 43 vistrycksupplagor här mellan 1889 och 1910 och sedan ytterligare tre 1927–1928. De flesta kom åren 1902–1910, vilket förklaras av att Nils Lindström då började beställa en mängd tryck för sitt Malmö Visförlag. Rekordåret var 1903, då man framställde 19 vistrycksupplagor.

Skånetryckeriet (1901–1942)

”Boktryckeriaktiebolaget Skåne övertog den 22 december 1897 K.M.Th Knutssons tryckeri med K.M. Th Knutsson såsom ansvarig föreståndare”, detta enligt en anteckning på KB:s omslag till trycklistorna från Skånetryckeriet, som det hette 1901–1942. Tryckeriet existerar än, från 1966 under namnet Skånetryck AB, numera i Halmstad.

Från åren 1903–1917 finns 55 vistryck bevarade från Skånetryckeriet. Troliken trycktes samtliga på beställning utifrån. De allra flesta trycktes åt Nisse Lindström och hans Malmö Visförlag. Det bör påpekas att hela 54 av de summa 55 trycken kom till 1903–1910. Det finns alltså bara ett tryck utöver dessa, och det är från 1917.

Trycklistorna stämmer inte särskilt väl överens med antalet bevarade tryck. För år 1905 anger trycklistan 19 olika vistryck, medan KB:s skillingtryckssamling bara har 10. Här kan förklaringen vara att det som på trycklistan kallas ”Basarvisor 9 olika slag af Nisse L.” av tjänstemän på KB sorterats in i någon annan avdelning än bland skillingtrycken. Något liknande kan ha hänt både 1906 och 1910, då mycket fler visor finns på listorna än bland KB:s skillingtryck. Däremot får man anta att det är tryckeriet som slarvat med sina uppgifter en del andra år: 1907–1909 anger listorna 3, 0 respektive 4 tryck, medan 9, 11 respektive 8 tryck har påträffats. Ytterligare en osäkerhetsfaktor: tre tryck från Malmö Visförlag utan uppgift om tryckeri har jag valt att sortera in här. De går att datera till 1907 och 1909, då Skånetryckeriet var huvudsaklig leverantör åt visförlaget.

Alla tryck från Malmö Visförlag har likartat utseende oavsett vilket tryckeri som framställt dem, så det finns inget skäl att anta att Skånetryckeriet skulle haft något inflytande på deras utformning.

Limhamns boktryckeri (Martin Ljung)/[Martin] Ljungs boktryckeri/ Knutssons Boktryckeri (1909–1915–1919?–1929)

Limhamns boktryckeri grundades 1909 av Martin Ljung, som då sedan åtminstone ett år också innehade Limhamns missionsbokhandel och var de religiösa bokförlagens ombud.²⁸³ Sedan Limhamn från 1 januari 1915 inkorporerats med Malmö kallades firman [Martin] Ljungs boktryckeri. Någon gång mellan 1918 och 1920 övertogs det Ljungska tryckeriet av Knutssons boktryckeri, som grundats 1917.²⁸⁴ Det Ljungska boktryckeriets verksamhet hade ganska blygsam omfattning, men från och med 1919, då sammanslagningen med Knutsons troligen skett, ökar produktionen avsevärt. Knutssons tryckeri lades dock ned redan 1929.

Praktiskt taget samtliga 50 vistryck från Ljungs tryckeri gjordes på beställning för Malmö visförlag. Från Knutssons Boktryckeri finns bara tre tryck.

Ullners Tryckeri (1910–1929)

Ullners tryckeri var verksamt 1910–1929 på St. Nygatan i Malmö. Man tryckte mest smärre trycksaker som affischer, prislistor, program och stadgar. Elva vistryck från åren 1910–1928 finns bevarade i Kungl. bibliotekets skillingtrycksamling, men att döma av trycklistorna har 18 vistryck levererats dit. Ett antal tryck innehållande vad som kallas basarvisor, höstvisor, idrottsvisor och dylikt kan mycket väl ha sorterats in i andra samlingar. Av de återfunna trycken har samtliga tryckts för Nils Lindströms Malmö Visförlag, tio av dem 1910–1912 och det elfte 1928. Detta tryck var för övrigt det absolut sista som gavs ut på Malmö Visförlag – Nisse Lindström själv avled redan 1913, och förlaget hade sedan drivits av hans efterlevande, framför allt en av sönerna, till 1922. Varför detta enda tryck, daterat i september 1928, gavs ut efter 6 års uppehåll framgår inte.

Det finns goda skäl att tro att även de icke återfunna basarvisorna har beställts av Nils Lindström, som skrev och tryckte sådant, troligen i stor mängd.²⁸⁵

Mariefred

Mariefred fick sitt första tryckeri 1817. Härifrån utgavs tidningen *Mariefreds Weckoblad* till 1824. Tryckeriet var verksamt under flera olika ägare tills det

²⁸³ Bonnier 1920 s. 194.

²⁸⁴ Enligt uppgift på trycklistan skedde övertagandet 1918, enligt KB:s tryckeriregister 1/1 1920; bevarade skillingtryck från 1919 har ännu uppgiften Ljungs boktryckeri.

²⁸⁵ Kjellgren 1987, s. 103.

1828 flyttades till Norrköping. Mariefred blev så utan tryckeri tills boktryckaren i Strängnäs Carl Peter Westerlund i oktober 1865 satte upp ett nytt, som förestods av notarien J. A. Appelqvist. Denne började ge ut *Gripen. Tidning för Mariestads stad och landsort* i april 1866. Från oktober redigerades tidningen av boktryckaren Frans August Öhman, som samtidigt börjat arrendera Westerlunds tryckeri. Efter ett par månader fortsattes *Gripen* av *Mariefreds Tidning*, även den med Öhman som redaktör. Den trycktes hos C.P. Westerlund till juli 1867 och därefter hos F.A. Öhman.²⁸⁶

F.A. Öhman (1867–1892)

Därmed har Öhman alltså startat eget tryckeri i Mariefred – det var litet, enligt K&N – medan Westerlunds tydligen har upphört.²⁸⁷ Öhman drev tryckeriet och redigerade *Mariefreds Tidning* – från 1877 med namnet *Mariefreds nya Tidning* – till sin död i februari 1892. Han gav också ut flera andra tidningar. Efter hans död övertog hans änka Emma Öhman tryckeriet i ett halvår. Därefter ägdes det av J.P. Bohman, som också var redaktör för tidningen tills han avled i december 1892, då tryckeriet köptes av August Schön. Han tryckte tidningen till 1902 men troligen inte mycket annat; ingen leverans för 1903 finns redovisad, och därefter såldes firman till ett annat tryckeri.²⁸⁸

Samtliga 19 bevarade vistryck från denna firma är från Öhmans tid, närmare bestämt från åren 1870–1885, och 15 av dem är från 1870-talet. Inget av dem är uttryckligen gjort på beställning.

Mariestad

År 1775 begärde landshövdingen i Mariestad att få anlägga ett boktryckeri i staden, eftersom tryckeriet i Skara var så nedgånget att han inte kunde få sina kungörelser tryckta där. Boktryckarens spannmålsanslag ville han också få överflyttat. Mot förmodan hade boktryckerisocieteten inga invändningar, men trots detta blev det inget av. Ytterligare tre försök att få bättring i Skara under 1780-talet blev lika resultatlösa.²⁸⁹ Först sommaren 1816 startade boktryckaren och rådmannen Frans Jakob Lewerentz, som då hade övertagit tryckeriet i Skara, tryckeri också i Mariestad. Han avled dock samma år, och hans änka fortsatte

²⁸⁶ K&N s. 549 f, Lundstedt 1902 s. 278 f

²⁸⁷ K&N s. 550

²⁸⁸ Trycklistor, Lundstedt 1902 s. 279 f

²⁸⁹ K&N s. 276

båda tryckerierna tills hon gifte om sig med J. Brobäck. Tryckeriet kallades då f.d. Lewerentzska, därefter, från 1834, gick det under Brobäcks namn tills även han avled två år senare. Änkan fortsatte igen, och tryckeriet tycks ha fortlevt till 1851. Här trycktes i tur och ordning *Mariestads Weckoblad*, *Mariestads Tidning* och sedan om igen *Mariestads Weckoblad*.²⁹⁰

Abr. A. Berg & Co, Mariestad (1849–1919)

Boktryckaren Abraham Alfred Berg anlade tryckeri tillsammans med bokhandlaren Pehr Wilhelm Karström (1818–92), enligt uppgift 1848.²⁹¹ Av trycklistorna att döma kom verksamheten dock inte igång förrän 1849. Detta bekräftas av att första numret av *Skaraborgs Läns Tidning*, som Berg utgav, trycktes 3 januari 1849 på ett tryckeri i Skara. Först från 10 januari började tidningen tryckas på det Bergska tryckeriet. Tidningen uppgick från 1852 i *Mariestads Weckoblad*, som de båda kompanjonerna också gav ut. Tidigare hade *Mariestads Weckoblad* tryckts på det Lewerentz'ska boktryckeriet. Därefter hade Berg ingen konkurrent i staden förrän omkring 1890. 1884 upphörde *Mariestads Weckoblad* och ersattes av *Tidning för Skaraborgs län*, som gavs ut av Karströms son, Emil Bernhard Karström, och som kom med 3 nr (senare 2) per vecka.²⁹² Tryckeriet använde då och då andra namn, som Bergska boktryckeriet, Mariestads boktryckeri och liknande, senare (efter 1900) Länstidningens Tryckeri eller Mariestads Länstidning. 1919 bytte tryckeriet namn till Tidning för Skaraborgs län. Det existerar ännu, liksom tidningen.

Det finns 79 vistryck bevarade från det Bergska tryckeriet från åren 1871 till 1908. Ett knappt 20-tal av dem har enligt uppgift tryckts på beställning, men de övriga har säkert tryckts för egen räkning för att säljas i bokhandeln. På de tidigare trycken står det på titelsidan "Säljes i P.W. Karströms bokhandel". Karström var född i Kalmar och hade arbetat i bokhandel där när han 1844 övertog en bokhandel i Mariestad. Två år senare övertog han också en bokhandel i Skara och drev den som filial under namnet Karström & Co till 1876.²⁹³ Av trycklistorna framgår att Karström åtminstone sedan 1876 också hade boklåda i Töreboda, från 1879 dessutom i Hova.²⁹⁴ Det fanns alltså goda möjligheter att sprida vistryck över omkringliggande bygder genom dessa boklådor, och att

²⁹⁰ K&N s. 549, Lundstedt 1902 s. 281f

²⁹¹ K&N s. 549, Bonnier 1920 s. 239

²⁹² Lundstedt 1902 s. 282.

²⁹³ Bonnier 1920 s. 239, 303.

²⁹⁴ Bonnier 1920 s. 240 vill förlägga filialerna till senare datum: firman "sorterar Hova sedan 1888 och Töreboda sedan 1878"; jfr även s. 113 och 354.

visor verkligen såldes där framgår av reklam i *Mariestads Weckoblad*. De flesta skillingtrycksupplagorna, 52, kom under åren 1878–1888. Både före och efter den perioden är utgivningen mer sporadisk. Och före år 1870 kom det bara ett enda vistryck, år 1867, om man får tro trycklistornas uppgifter.

Vistrycken från A.A. Berg & Co har ett konventionellt och typiskt utseende och är mycket lika varandra genom åren. År 1902 använde tryckeriet fortfarande frakturstil i de två tryck som då utgavs, och först nästa bevarade tryck, som är från 1905, har antikva.

Nora

Noras första tryckeri tillhörde Johan Leonard Belfrage, en märklig person som flyttade från ort till ort med sitt tryckeri, som förmodligen var obetydligt. Till Nora kom han 1858 och närmast från Askersund. Dessförinnan hade han i tur och ordning haft tryckeri i Norrköping, Arboga, Vänersborg, Lidköping och Skövde. Nästa station blev Örebro år 1861.²⁹⁵ Något större avtryck lär han knappast ha gjort i Nora.

Franz Petersson / C.E. Bergstrand (1866–1875–1905)

1866 bildade Franz Petersson tillsammans med andra ett bolag som anlade tryckeri med Petersson som arrendator och under hans namn. Petersson började också omgående ge ut *Nora Stads och Bergslags Tidning* och fortsatte tills han flyttade från staden 1875. Carl Emil Bergstrand blev hans efterträdare och köpte tryckeriet av bolaget. Han fortsatte med tidningen och drev tryckeriet under eget namn till 1905, då det övertogs av Julius Kristiansson, som därefter kallade det Nora Boktryckeri. Det fanns kvar tills helt nyligen.²⁹⁶

Trycklistorna visar att Franz Petersson tryckte två vistryck med bevaringsvisor 1869, och efter 1870 finns ytterligare fem tryck bevarade från hans tid, alla från 1872–73. Bergstrand tryckte sex stycken mellan 1881 och 1894. Det blir alltså 13 vistryck från detta tryckeri.

295 K&N s. 582, boktryckarlängder i K&N.

296 K&N s. 582, Lundstedt 1902 s. 288f, tryckeriregister i KB.

Norberg

U. Johansons Tr., Norberg (1914–1990-talet)

Johan Uno Johanson, född i Norberg 1881, började redan 1894 arbeta i hemortens bokhandel, grundad 1878, för att under kommande år praktisera i bokhandlar på flera olika orter. 1901 återvände han till Norberg, övertog bokhandeln där och blev Svenska Bokförläggareföreningens kommissionär. Samma år öppnade han också filial i Västanfors.²⁹⁷ 1914 startade Uno Johanson eget tryckeri. I huvudet på den första trycklistan annonserar han bokhandel, pappershandel, musikhandel, cigarraffär, fotografiska artiklar och tryckeri.

På tryckeriet framställde han mest mindre trycksaker: förutom sedvanliga protokoll, stadgar och revisionsberättelser också en del accidenstryck, sorg- och vigselkort till exempel, som han säkert sålde i sina bokhandlar, stora mängder affischer (175 stycken år 1916!) samt minst 20 vistryck och en eller ett par visböcker, de senare under åren 1916–1922. Samtliga vistryck var beställda av urmakaren, grosshandlaren m.m. Alfred Thim för hans visförlag, kallat Norbergsmagasinet. Alla vistryck har titeln *Nya Visor* och är numrerade. Av någon anledning har Thim börjat nummerserien med 169 och han kom till 190. Ett par nummer saknas bland de bevarade trycken, men det verkar sannolikt att de existerat eftersom flera tidigare luckor kunnat fyllas på senare tid ur privata samlingar. Av trycklistorna att döma skulle det ha tryckts två visböcker också; ”Norbergsmagasinet *Visbok*” finns på listan för 1918 och ”Norbergsmagasinet *Visbok* no 19” på listan 1919. Jag har bara träffat på exemplar av den senare (mängder av exemplar i själva verket) och kan därför inte avgöra om det rör sig om två helt olika visböcker eller två upplagor av samma.

Visforskaren Christina Mattsson, som i en uppsats skildrat Norbergsmagasinet, gissar att visorna såldes, dels av Thim själv, men dels också i Uno Johansons bokhandel.²⁹⁸ Det låter högst sannolikt; man kan tillägga att de säkert såldes i båda Johansons bokhandlar.

Uno Johansons Tryckeri AB lades ner först på 1990-talet.

Norrköping

Norrköpings förste boktryckare hette David Kämpe och kom till staden 1682. De enda spåren efter hans verksamhet där är två brudskrifter, den ena tryckt i oktober 1682 och den andra i januari 1683. Det är troligt att han bara blev kvar i

²⁹⁷ Bonnier 1920 s. 250, 393.

²⁹⁸ Mattsson 1990 s. 269.

ett halvår – i alla händelser högst till 1685 då han anlände till Lund.²⁹⁹ Därefter dröjde det till 1723 innan staden fick ett tryckeri igen. Kyrkoherden i den tyska församlingen i Norrköping, Reinerus Broocman, var i färd med att trycka C. Scrivers "Själaskatt" på ett tryckeri i Stockholm, men det gick så långsamt att Broocman ansökte om boktryckeriprivilegium för egen del, vilket han alltså fick 1723. Hans son Carl Fredric Broocman lärde till konstförvant och tog över tryckeriet. Från 1758 gavs *Norrköpings Weko-Tidningar* ut härifrån. Efter Broocmans död 1761 följde ytterligare två ägare, båda konstförvanter, och den andre av dem, Johan Benjamin Blume, antog 1882 sin svärson Adolf Fredric Raam till kompanjon.³⁰⁰

Adolf Fredrik Raam / Ad(olf) Fr(edrik) Raams Enka (1786–1802–1839)

Adolf Fredrik Raam blev från svärfaderns död 1786 ensam ägare till ovanstående tryckeri. Vid hans död i januari 1802 övertog hans andra hustru både tryckeriet och utgivningen av *Norrköpings Tidningar* som den kallades från 1787 då den börjat ges ut två gånger i veckan. När änkan sökte, och fick, utgivningstillstånd för tidningen hävdade hon att hon ansvarat för den redan under makens sjukdomstid.³⁰¹ Hon drev sedan tryckeriet till sin död i mars 1839, först med hjälp av en faktor och från omkring 1830 med dottersonen Christian Törnequist som föreståndare.³⁰² Hon förbättrade tryckeriet bland annat genom köpet av en nyhet, Stanhope-pressar i järn.³⁰³ Tidningen skötte hon uppenbarligen själv: "Utaf undervisning och wana under min afledne mans Boktryckaren Raams sjukliga belägenhet har jag äfven sedermera öfversedt alt hvad uti denna tidning införes (...). Jag nyttjar således icke någon Redaktör vid tryckningen af denna tidning."³⁰⁴ Tidningen kom under hennes tid upp i en upplaga på 500, en siffra de flesta landsortstidningar hade mycket långt kvar till. Men tidningen var, och förblev länge, stadens enda, och Norrköping var landets fjärde största stad med ca 9 000 invånare 1810.³⁰⁵ *Norrköpings Tidningar* ges ut än idag och är därmed landets äldsta ännu existerande nyhetstidning.

Trycklistorna från A.F. Raams tid har inte med en enda visa, däremot åtskilliga "Graf-Skrifter" och "Bröllops-Skrifter", vilket han har som särskilda rubriker.

299 K&N s. 220.

300 K&N s. 263, Lundstedt 1895 s. 42 f, Oscarsson 2000 s. 136.

301 K&N s. 496f.

302 Loos 1958 s. 127.

303 Loos 1958 s. 124, Oscarsson 2000 s. 136.

304 Loos 1958 s. 122.

305 Torbacke 2000 s. 304, 277.

Hans sista egna lista är daterad 1 mars 1801; den följande är signerad i juni 1802 av A.F. Raams Enka. Så skriver hon sig i alla år – att hon hette Sara Johanna Jansson (1768–1839) framgår aldrig. Hon uppger att tidningen trycks på eget förlag, ”på ordinärt tryckpapper”, liksom en del andra skrifter, bland annat böndagstexter, förklaringar till Luthers lilla katekes och en ABC-bok, alla ”på mitt förlag”. 1804 tryckte hon ”Jesu lidandes kraft och nytta (...) På Bokbindaren Lyséns Förlag. Upplagan 1000 på godt Tryckpapper i 8:o. Säljes häftad och skuren till 4 sk ex.” Personverserna är många, ”att utdelas gratis”, ”på Postpapper”, ibland på holländskt papper eller ”skrifpapper”. Varierande upplagor: 36, 100, etc. När det gällde personverserna var det naturligtvis beställaren som avgjorde både papperskvalitet och upplagestorlek. Fru Raam har tryckta trycklistor, i litet format och kortfattade, samt oftast också en handskriven lista med i princip samma innehåll men utförligare. De innehåller från ett par tre poster till ca 8–10 per halvår. Tidningen och de många visorna och historierna måste ha varit avgörande för tryckeriets ekonomi – och för änkefru Raams. Hon stred också vid flera tillfällen för att öka de arvoden hon fick för att införa stadens nyheter i tidningen.³⁰⁶

Första gången vistryck nämns på en trycklista från Raams är på den för andra halvåret 1810, signerad i januari 1811. På den handskrivna trycklistan står det ”Särskildta sorter Visor på Tryckpapper. Säljas à 16 sk Riksg. Boken.” På den tryckta står det bara: ”Flere sorter Visor. 8:o”. Därefter förekommer visor, eller visor och historier, på varje halvårslista fram till 1821. Det står aldrig något antal, bara till exempel ”Åtskilliga Visor” eller ”Flere sorter visor och annat smått” (4/1 1813), ”Flere visor och småsaker” (3/1 1814), på tryckpapper, med uppgift om priset per bok (16 skilling banko). Mellan 1821 och 1824 mera sporadiskt, från andra halvåret 1824 åter på varje trycklista. På den från 2 juli 1827 står som post 11: Visor, 12: ”Förteckning på Visor och Historier, som säljas på Boktryckeriet i Norrköping.” Från 1828 och därefter finns det visor på (nästan) varje trycklista. Ibland står det ”Visor och Historier”, men oftast bara visor, en gång enbart Historier. Mot slutet finns det enbart tryckta och mycket kortfattade listor. Änkefru Raam avled vid 71 års ålder i mars 1839.

Antalet vistryck går som synes inte att avgöra med hjälp av trycklistorna – annat än att det måste ha blivit många. Att visor trycktes redan av Adolf Fredric Raam, och av hans änka före 1810, visar även summariska stickprov som gett 18 upplagor före 1810. Från A.F. Raams Enka finns det 40 vistryck i George Stephens samling, och UUB har 136 tryck från hennes tryckeri.³⁰⁷

306 Loos 1958 s. 124.

307 Enefalk 2013 s. 72.

Chr. Törnequists Tryckeri (1839–1860)

Christian Törnequist (1806–1861) ärvde fru Raams tryckeri vid hennes död 1839, liksom utgivningen av *Norrköpings Tidningar*. Han var hennes dotterson och hade skött tryckeriet åt sin mormor i flera år – åtminstone sedan 1831, eftersom han då fick tillstånd att utge tidningen *Norrköpings Bladet* som kom ut några år jämsides med tryckeriets andra tidning. Törnequist var utlärd konstförvant och hade gått i lära i Stockholm. Han skaffade så småningom en snällpress för att trycka tidningen på. Han dog 1861, och hans son Fredrik övertog tryckeriet. Han blev så småningom mycket förmögen, men genom misslyckade aktieaffärer och borgensförbindelser tvingades han göra konkurs 1879. Tryckeriet hade 1875 övertagits av ett bolag, Norrköpings Tidningars Aktiebolag.³⁰⁸ Det finns fortfarande.

De första åren är Törnequists trycklistor mycket korta och tryckta på papper av litet format, som på fru Raams tid – det var ganska vanligt bland äldre tryckerier. Ett år är det bara tre poster på listan: 1) Norrköpings Tidningar, 2) Visor, 3) Historier (1842, andra halvåret). Det är enda gången Visor och Historier inte står i samma post, och man anar varför. Så småningom blir listorna längre, men bara en enda gång med över 20 poster (närmare bestämt 21). Av naturliga skäl påminner listorna mycket om fru Raams, och Törnequist anger inte heller han antalet visor. Utom första året, 1839, finns det visor på varenda halvårslista som sista post (med undantag för 1856–1857, då han gör ett uppehåll). Det står bara antingen Wisor, eller, mindre vanligt, Wisor och Historier. Under några år från 1846 har någon, troligen en tjänsteman på KB, skrivit dit antalet insända visor och historier för hand. Han antecknar också att tryckeriet skickat in ytterligare visor i efterhand, men utan att ange antal. Sammanräknat blir det 58 poster med visor och 46 med både visor och historier; hur många i de 46 blandade posterna som är visor kan man bara gissa, troligen mer än hälften. I alla händelser är det bara en liten del av det totala antalet. I GS finns 82 vistryck från Törnequist, (varav 60 från åren 1843–1848) och i UUB finns det 159, varav 15 utkom året 1851; detta år var det bara J.P. Lundström som producerade fler om man får tro beståndet i UUB.³⁰⁹

308 K&N s. 497f.

309 Enefalk 2913 s. 72, 74.

M.W. Wallberg & Comp. Boktryckeri / Johan Jönssons**Boktryckeriaktiebolag (1874–1897–1915)**

Marcus Werner Wallberg (1826–1901) tog 1852 över en bokhandel i Norrköping som han förut varit anställd i. Han arbetade upp den till en av de mest ansedda i landsorten; 1865 började han också förlagsbokhandel.³¹⁰ 1873 tog Wallberg över ett tryckeri som de tre bröderna Johansson, söner till Erik Gustaf Johansson i Karlshamn (en av de större skillingtrycksproducenterna, se ovan) hade anlagt tillsammans två år tidigare. Samtidigt (1873) blev Wallberg kompanjon med Johan Jönsson, tidigare faktor på C.F. Ridderstads tryckeri i Linköping. 1872 hade Jönsson börjat eget tryckeri i Linköping, men redan efter ett år tog han in Wallberg i firman, och 1874 flyttades tryckeriet till Norrköping och slogs ihop med det Wallbergska tryckeriet där. Under namnet M.W. Wallberg & Comp. Boktryckeri var firman verksam till 1897, då Wallberg överlät sin andel till Jönsson. Samma år sålde Wallberg sitt förlag till Fr. Skoglund i Stockholm – sortimentsbokhandeln hade han sålt 1875.³¹¹ Johan Jönsson drev sedan boktryckeriet under eget namn. Det lades ned 1915.³¹²

Summa tio skillingtryck finns bevarade från firman (elva om man räknar ett tryck från Jönssons tryckeri i Linköping). Tre av dem är från Wallberg & Co åren 1886–1889, sju från Jönssons tid, närmare bestämt från 1899–1912.

A(xel) Norrmans Boktryckeri (1888–1929)

Axel Norrman anmälde tryckeri 27 januari 1888. Dagen innan hade utgivningsbevis utfärdats för *Tidning för Proletären Östergötlands arbetareparti*, en tidning som trycktes här fram till 1890. Tidningen upphörde 1893; bland dess redaktörer märks Hinke Bergegren. Axel Norrman gav själv ut en skämttidning med den originella titeln *Telefon* 1890–1898.³¹³ Utöver tidningarna tryckte Norrman till en början bland annat stadgar för Norrköpings Arbetareklubb, för dess Mura-refackförenings Olycksfallsfond, för Skomakeriarbetarnas fackförening, med mera sådant. På trycklistorna för åren 1891 och 1892 står 7–8 vistryck upptagna av vilka bara ett har bevarats. Flera av vistrycken innehåller nykterhetsvisor, och under samma period finner man också diverse nykterhetstraktater, stadgar för Templarorden och dylikt på listorna. Under 1904–1908 trycktes hos Axel Norrman just ingenting utöver räkningsblanketter och en tidning vid namn

³¹⁰ Bonnier 1920 s. 258f.

³¹¹ K&N s. 471, 500, Bonnier 1920 s. 256f.

³¹² Tryckeriregister i KB.

³¹³ Lundstedt 1902 s. 207, trycklistor.

Annonssbladet, som han själv var utgivare av. 1909 började produktionen öka något igen. Det är under den följande perioden vistrycken börjar komma i större mängd – mellan 1910 och 1919 trycktes 32 olika vistryck här (ett enda bevarat tryck från 1891 ger totalsumman 33 kända tryck, plus de ca sju vistryck som står på trycklistan men inte återfunnits, jfr ovan). Bara 7 upplagor är beställda av Norrköpings största visförläggare under denna period, E. Björlings förlag, men Norrman hade en större kund i Viktor Johanssons Vis- och Bokexpedition, en föregångare till Björling. De två har faktiskt avlöst varandra; trycken från Johanssons expedition är från 1910–1915, Björlings från 1916–1919. Det är osäkert exakt hur många av trycken som är beställda av Viktor Johansson, eftersom några inte anger Vis- och Bokexpeditionen men ändå är mycket lika hans tryck. I några fall framgår det av att signaturen V. (eller W.) J. förekommer – Johansson var flitig författare av vistexter och anekdoter i trycken – men ibland framgår det inte alls. Drygt 20 upplagor är det i alla händelser fråga om, möjligen 25–26 stycken. Produktionen på Axel Norrmans tryckeri fick de sista åren allt mindre omfattning. "Mest blankettryck" eller "Mest accidenstryck" uppger han själv på trycklistorna med darrig handstil. 1929 sålde han tryckeriet till Linköping, och redan efter 5 månader upphörde det.

Kjellman & Bothvidsson (1915–1983)

Kjellman & Bothvidssons tryckeri började sin verksamhet i september 1915. Firman existerade under detta namn till 1983, då det bytte namn flera gånger för att därefter upphöra 1984.

Under åren 1918 och 1919 tryckte firman minst 29 olika vistryck åt E. Björlings Förlag i Norrköping. På firmans trycklistor för de två åren finns 26 upplagor medtagna, och så många tryck finns också i Kungl. bibliotekets samlingar, medan ytterligare tre finns i andra samlingar. På tryckeriets leveranslista för 1919 finns för övrigt bara tre poster utöver de 18 vistrycken.

E. Björlings Förlag anlidade tre tryckerier i Norrköping, förutom Kjellman & Bothvidsson även A. Norrmans och Fredrik Petterssons tryckerier, men Kjellman & Bothvidsson tryckte de flesta. Björlings tryck var numrerade från 1 till 24 (men nr 5, 11–12 och 18 saknas bland de kända trycken) och de allra flesta numren trycktes i mer än en upplaga. Oftast anges på trycken vilken upplaga det är fråga om och hur många tusen exemplar som tryckts, exempelvis "4:de uppl. 20:de tusendet".

Vanligaste upplagestorleken skulle enligt dessa uppgifter ha varit 5000 exemplar, och 54 olika upplagor är (hittills) kända. Om man adderar den högsta

upplagesiffran för varje häftesnummer och lägger till ett par tusen för de få upplagor som inte anger upplagestorlek får man fram siffran 682 000 ex på 4 år (1916–1919). Om det antalet vore riktigt skulle det i sanning vara imponerande, men det är alltför många upplagor som saknas för att man ska våga lita på att de verkligen existerat. Av häfte nr 1 skulle det kommit tio upplagor, men bara fyra finns belagda. En viss skepsis kan vara befogad, men det är naturligtvis fullt möjligt att det rört sig om större upplagor än genomsnittet, varav i så fall Kjellman & Bothvidsson tryckte lejonparten.

Fredrik Petterssons Tryckeri AB (1915–1932)

Fredrik Petterssons tryckeri grundades 1915 och var verksamt till 1 juli 1932. Fler uppgifter än så går inte att få fram av trycklistorna, utom att Pettersson själv tycks ha skött tryckeriet hela tiden; det är han som undertecknat den sista trycklistan som är daterad i oktober 1933.

De vistryck som finns upptagna på hans trycklistor är uppenbarligen samtliga för E. Björlings Förlag. Det är 13 stycken, och alla har uppgift om häftesnummer och upplaga som gör det möjligt att identifiera dem. Men det finns 20 bevarade tryck från Petterssons, och de övriga sju har troligen gjorts för andra beställare.

Nyköping

P(etter) Winge / P. Winge och son / P.E. Winge / C.H. des Rèaux / P.E. Winge (1794–1813–1816–1837–1849–1867)

Bokbindaren Pehr (Petter) Winge köpte 1792 ett tryckeri som startats redan 1753 som Nyköpings första. Det ägdes då av Petter Momma som en blygsam filial till Kungliga Boktryckeriet i Stockholm, och till att börja med var det inrymt i Mommas gård Harg utanför Nyköping. Senare flyttades det in till staden och drevs av olika ägare. Winge köpte det av Johan Petter Hammarin, som blev kvar på tryckeriet som faktor några år. Fram till 1794 gick tryckeriet fortfarande under Hammarins namn då Winge sökte privilegium på tryckeriet först detta år. Den första trycklistan i hans namn gäller för 1796. Winges son Pehr Erik (1785–1867) började arbeta i firman 1799, och från 1813 gick han in som delägare i firman, som då hette P. Winge och son. Efter faderns död 1816 blev Pehr Erik Winge ensam ägare. Liksom sin far var han bokbindare och vann burskap som sådan, men han var också utlärn typograf.³¹⁴ Winge gav ut *Nyköpings Weckoblad* från

³¹⁴ K&N s. 271, 517, Nyköpings stads historia 2 s. 550.

1807 till 1832, då den lades ned. Hammarin var redaktör för tidningen fram till 1804, då den drogs in därför att Hammarin återgivit utländska nyheter. Därefter vilade den i två år.

Winge blev av allt att döma en förmögen man. Han var också kommunalpolitiker, rådman, riksdagsman och så småningom också ägare av en bokhandel då hans son, som tidigare drivit den, dog. Men redan dessförinnan hade Winge sålt egna förlagsartiklar. 1837 sålde han tryckeriet till löjtnant C.H. des Rèaux, men köpte tillbaka det 1849. 1854 övertogs tryckeriet av Otto Westin från Kalmar (se Kalmar), men han dog redan året efter, 42 år gammal, och Winge tog vid igen. Av detta ägarbyte märks ingenting på trycklistorna, och Wings firmanamn behövs.³¹⁵ Pehr Erik Winge dog 1867, nära 83 år gammal.

De första åren har Pehr Winge mycket små, tryckta trycklistor med 6–10 poster. Den för 1802 har dessutom en handskriven bilaga som innehåller fler detaljer än den tryckta. Där står bland annat "Alla förskrefne Böcker och Skrifter äro på Tryckpapper och på undertecknads Förlag (...)." Winge skiljer på "ordinärt" och "gott" tryckpapper (1803). Han trycker bland annat en "Förteckning på Böcker, som finnas hos Undertecknad" – som bokbindare kunde han sälja inbundna böcker från tryckeriet. Under årens lopp trycks här många psalmböcker och ABC-böcker. 1814 redovisas det första vistrycket på en trycklista: "Tre Krigs-Wisor, ½ ark 8:o" – men stickprov visar att det vid det laget har kommit minst 40 oredovisade vistryck. Från andra halvåret 1816 signerar Pehr Erik Winge, och därefter kommer det så småningom fler visor på trycklistorna. Från 1818 finns en "Katalog på Böcker hos Björnståhl och Winge" som visar på ett samarbete med bokhandlaren Jacob Gustaf Björnståhl i Stockholm, just då med filial i Nyköping.³¹⁶ Mellan 1819 och 1834 redovisar Winge 50 vistryck. Med den från 1814 blir det 51. Därefter kommer bara en enda visa till med på listan, "Fyra vackra vapenöfningsvisor för innevarande år 1858", summa 52. Det gör lågt räknat 90 tryck från Wings tryckeri.

Piteå

Piteå var Norrbottens residensstad 1810–55 men fick inte tryckeri förrän Pehr Elias Norman kom dit från Stockholm, startade Piteås första tryckeri i augusti 1846 och gav ut veckobladet *Nordpolen* – givetvis stadens första tidning. Men

³¹⁵ K&N s. 518.

³¹⁶ Bennich-Björkman 1988a s. 126 not 17, Bonnier 1920 s. 253.

redan i december samma år lades tidningen ned, och Norman återvände till Stockholm efter att sålt tryckeriet till två bokbindare.³¹⁷

W.R. Nygren / A.A. Hällgren (1850–1908)

Dessa bägge bokbindare hette Wilhelm Reinhold Nygren och Gustaf Johansson, och de började ge ut tidningen *Norrbottens-Posten*. Från 1850 var Nygren ensam ägare av tryckeriet; 1856–60 hade han också tryckeri i Luleå (se ovan). Nygren sålde tryckeriet i Piteå till konstförvanten August Anders Hällgren 1881.³¹⁸ Hällgren fortsatte utgivningen av *Norrbottens-Posten* och drev tryckeriet under eget namn till 1908. Det hette Norrbottens-Postens Tidnings AB:s Tryckeri från 1910–1916, då det upphörde.

Från Nygrens tid finns det sex vistryck med tryckåren 1870–1875, från Hällgrens fyra, 1882–1900, summa tio således.

Sala

G.A. Lindgrén(s Boktryckeri) / Constantin Lindgréns Boktryckeri / Ågren & Holmbergs Boktryckeri (1860–1878, 1880–1885–2014?)

Boktryckaren Gustaf Adolf Lindgrén hade under 1850-talet boktryckerier först i Arboga och sedan i Köping, stadens första (se ovan) för att i december 1860 anlägga Salas första tryckeri och samtidigt börja ge ut *Sala Tidning*. Sala hade då 3 380 invånare och var den största staden i landet som så länge varit utan tidning.³¹⁹ Lindgrén fortsatte till sin död i juni 1876. Änkan drev firman några år, sista tiden för sin omyndige son Constantins räkning, men sålde det i slutet av år 1878. Tryckeriet bytte sedan ägare ännu en gång under det kommande året. 1879 köptes det av konstförvanten R.E. Runström. Samtidigt, i november 1879, började Constantin Lindgrén eget tryckeri, och när Runström försattes i konkurs 1881 köpte Lindgrén även hans tryckeri och slog ihop med sitt eget. Han tryckte *Sala Allehanda* och *Avesta Tidning*.³²⁰ Lindgrén drev tryckeriet i sitt eget namn från 1880. Från 1883 hade han också en filial i Eskilstuna, Eskilstuna-Postens Tryckeri. Constantin Lindgrén avled redan i februari 1885. Hans änka Selma Lindgrén fortsatte tryckeriet till november samma år, då hon sålde det till Ågren & Holmberg. Dessa herrar är troligen identiska med Julius Fredrik

³¹⁷ K&N s. 571.

³¹⁸ K&N s. 571, 579, Lundstedt 1902 s. 310f.

³¹⁹ Johannesson 2001 s. 166.

³²⁰ K&N s. 561, 578, 582.

Ågren, ansvarig utgivare och redaktör för *Sala Allehanda* och *Avesta Tidning* sedan starten, och Henrik Theodor Holmberg, folkhögskoleföreståndare och under några år utgivare av *Folkets Tidskrift* och *Folkhögskolebladet*, det senare tillsammans med Herman Odhner.³²¹ Tryckeriet fanns kvar ännu 2014 under samma namn, Ågren & Holmberg.

29 vistryck kan räknas in från dessa tryckerier efter 1870. Trycklistorna från 1860-talet visar också att Gustaf Adolf Lindgrén tryckte minst 23 vistryck 1861–1869 – det finns faktiskt 30 i UUB. De flesta har ingått i en numrerad serie som fortsatte ett par år in på 70-talet; den tycks ha slutat med nr 33, som kom 1871. Inga tryck därefter är numrerade. Från G.A. Lindgréns tryckeri kom 15 vistryck åren 1870–1877 (varav sex tryck från 1870–1871 hade numren 28–33 i den nyss nämnda serien). Under ägarbytena efter Gustaf Adolf Lindgréns död trycktes inga visor alls, under Constantins tid två, 1881 och 1885. Ågren & Holmberg tryckte tolv vistryck åren 1888–98. Summan tryck blir minst 59.

De numrerade trycken var troligen gjorda för att säljas för egen räkning, och det kan naturligtvis gälla även de övriga. Det är i varje fall inget som visar att de tryckts på beställning.

Skara

Jesper Swedberg tillträdde som biskop i Skara 1703, och han började ganska omgående agera för att få ett tryckeri till staden. Han lyckades utverka ett kungligt brev på att 20 tunnor spannmål av domkyrkans medel årligen skulle gå till att anlägga och stödja ett tryckeri. Likaså beviljades tullfrihet på 50 balar papper årligen åt boktryckaren för att han skulle kunna trycka skolböcker ”samt andre nödige Böcker”. 1707 tillträdde Anders Kjellberg som gymnasieboktryckare. Han kom närmast från Uppsala där han varit faktor vid det akademiska boktryckeriet. Kjellberg dog 1715. Hans efterträdare J.H. Möller hade otur att tryckeriet blev ödelagt vid en stor brand 1719. Han fick tillåtelse att skicka ut stamböcker, här lika med insamlingslistor, för att få bidrag till att sätta det i stånd igen. Han ansåg själv att han till sist hade ”brakt [det] uti mekta godt stånd” – det hade då tre pressar. Möller dog 1753 och tryckeriet ärvdes av änkan. 1766 fick hon tillstånd att överföra boktryckeriprivilegierna på sin bror, medicine doktorn Johan von Cöln, som skötte det med hjälp av en faktor till 1792. Men tryckeriet hade förfallit allt mer. De första klagomålen hade kommit redan under Möllers sista år, och efter

³²¹ Lundstedt 1902 s. 314.

hans död kom de allt tätare: tryckeriet ”nedsjönk slutligen i största uselhet och överksamhet.” Landshövdingen, som hade sitt säte i Mariestad, klagade över att han måste vända sig till Örebro för att få sina kungörelser tryckta. Han ville få både tryckeri och spannmålsanslag överflyttade till Mariestad och påpekade att von Cöln dessutom fick 130 daler 10 skilling i ersättning för den tidigare beviljade tullfriheten. Dessa förmåner hade man gjort flera ansatser att ta ifrån honom, men trots att det var högst uppenbart att han inte förtjänade dem lyckades han genom diverse manövrer behålla dem ända till 1789. Då först drogs de in och man beslöt att snarast tillsätta en ny boktryckare.³²²

Från 1792 till sin död 1816 arrenderade Frans Jakob Lewerentz tryckeriet, som kallades Kongl. Gymnasii-Tryckeriet. Lewerentz hade utbildat sig till konstförvant i Greifswald och blev sedermera rådman. Han startade också tryckeri i Mariestad.³²³ Lewerentz startade två tidningar, *Wästgötha Tidningar* 1807–1810 och *Skara Tidning* 1813–1816 – kortvariga som synes, det var ännu svårt att få tillräckligt många prenumeranter. Efter hans död tog hans änka och andra arvingar över båda tryckerierna, och det i Skara fortsatte sedan under flera ägare, varav två försökte sig på utgivning av en *Skara Tidning*, båda ganska kortlivade. Den sista av dem upphörde 1856, året innan den siste boktryckaren, Carl Johan Forssell, flyttade tryckeriet till Falköping.³²⁴

J.P. Pettersson / Petterssonska boktryckeriet / Petterssonska Boktr. (Eftr.) (1858–1863–1901–1956)

Stadens andra tryckeri grundades 1857 av lektorn, sedermera kyrkoherden Carl Johan Brodén ”och medintressenter”. Där trycktes *Skara Nya Tidning*, från 1863 med titeln *Skara Tidning* – den sista av flera tidigare tidningar med samma titel hade ju upphört.³²⁵ Tryckeriet övertogs 1858 av konstförvanten Johan Petter Pettersson från Göteborg. Han avled vid 39 års ålder i januari 1863. Hans hustru Johanna Magdalena behöll tryckeriet och drev det de första åren med hjälp av faktorn K.A. Holm. Sedan han flyttat till Stockholm 1870 sköttes tryckeriet av Johan Petter Petterssons son, Karl Anders Pettersson. Han anlade också ett tryckeri i Lidköping 1876, men dog samma år, 27 år gammal. Hans mor tog över tryckeriet i Lidköping tills det såldes efter ett par år, medan brodern Knut Pettersson Petré övertog Skaratryckeriet. Han började ge ut veckotidningen

³²² K&N s. 260ff.

³²³ K&N s. 263.

³²⁴ K&N s. 496, Lundstedt 1902 s.316f.

³²⁵ Lundstedt 1902 s. 318.

Folkbladet och Skaraborgs Läns Tidning.³²⁶ Knut Petré ägde troligen firman till 1901. Då ändrades namnet till Petterssonska Boktr. Efttr, och så hette tryckeriet till 1956. Under namnet Skaraborgs läns tidning fanns det kvar till 1982.

43 vistryck efter 1870 finns bevarade från Petterssonska tryckeriet, och trycklistorna visar att här också trycktes minst 25 upplagor under 1860-talet, alltså närmare 70 upplagor. Av de 43 trycken från 1870–1917 är 35 upplagor från 1870-talet, och 15 av dessa från 1870. Över hälften har tryckts på beställning.

Skellefteå

Skellefteå fick sitt första tryckeri i december 1847, då bruks- och sågverksägaren P.A. Boman flyttade dit med ett tryckeri som han dessförinnan hade drivit i Arboga under ett år. Det bytte ägare fyra gånger på lika många år, och den siste av dem flyttade tryckeriet till Norrböle strax utanför staden. Från 1850 till 1860 ägdes det av en bokbindare, Carl Fredrik Carlberg, som flyttade det tillbaka till Skellefteå.³²⁷

P.O. Ellverson / P.O. Ellversons boktryckeri / Aktiebolaget Skellefteå Nya Tidnings Tryckeri (1860–1884–1902–1920)

1860 köpte boktryckaren Per Olof Ellverson det Carlbergska tryckeriet, stadens enda. Han hade just inköpt ett tryckeri i Umeå och flyttat det till Skellefteå, där han slog ihop de två tryckerierna. Ellverson drev firman under eget namn och gav ut *Skellefteå nya Tidning* fram till sin död 1884, knappt 47 år gammal.³²⁸ Utgivningsbeviset för tidningen fördes över på sonen Per Mauritz Ellverson, som sannolikt också tog över tryckeriet; firmans namn ändrades från P.O. Ellverson till Ellversonska tr. (på tidningen) alternativt P.O. Ellversons Boktryckeri (på vistrycken).³²⁹ Från 1902 hette tryckeriet Aktiebolaget Skellefteå Nya Tidnings Tryckeri. En trycklista för 1906 är undertecknad Petrus Burman, som också uppger sig vara tidningens utgivare. 1920 upphörde tryckeriet; det tycks ha gått i konkurs.

19 vistryck finns bevarade. De har utkommit under åren 1873–1905. Av trycklistorna att döma utkom inga vistryck alls före 1873. Utöver tidning och vistryck trycktes här inte så särdeles mycket.

³²⁶ K&N s. 496, Lundstedt 1902 s. 319.

³²⁷ K&N s. 561, 572.

³²⁸ K&N s. 572f.

³²⁹ Lundstedt 1902 s. 322.

Skänninge

Skänninge hade sitt första tryckeri i bara drygt ett år, 1864–1865; det var boktryckaren Oskar Alfred August Stenbeck som kom hit från Stockholm. Han flyttade sedan vidare till Växjö.

J. W. Lundberg (1868–1888)

Något långvarigare blev nästa försök i branschen. Det var boktryckaren Johan Wilhelm Lundberg, också han från Stockholm, som anlade tryckeri 1868 och började ge ut *Nyare Skeninge Tidning* samt *Motala Tidning*. För den senare tidningen var han också redaktör till 1877. 1881 flyttade Lundberg tryckeriet till Motala. Där avled han året efter, och hans änka fortsatte att driva tryckeriet till 1888, då det togs över av *Motala Tidnings* dåvarande redaktör, Karl Lundegård.³³⁰

14 vistryck, alla från 1870-talet, finns bevarade från J. W. Lundberg i Skänninge (och fyra från Motala 1884–1887). Två tryck från 1879 är beställda av Gustaf Ryd, en kringresande blind musikanter. Om fler av trycken varit beställda framgår inte.

Skövde

”Den vandrande boktryckaren J. L. Belfrage besökte juni 1853 Skövde och begaf sig sedan till Askersund.” Så kortfattat uttrycker sig J. G. Nordin i K&N om det som han antagligen menar var Skövdes första tryckeri, om det nu alls trycktes något där.³³¹

Skövde Tidnings Boktryckeri / Boktryckeribolaget = Vestgöta

Korrespondentens (bok)tryckeri / Gustaf Thorsander (1858–1887–1902)

Konstförvanten C. G. Hemlin och flera andra köpte 1858 ett tryckeri i Göteborg som de flyttade till Skövde och började ge ut *Skövde Tidning*.³³² Hemlin var själv redaktör för tidningen till 1878, och dess ansvarige utgivare samt föreståndare för tryckeriet var han till sin död 1884. Med hjälp av en faktor sköttes tryckeriet därefter av sterbhuset och av änkan Mathilda Hemlin åtminstone till 1887. Då bytte *Skövde Tidning* namn till *Vestgöta Korrespondenten* och tryckeriet till Boktryckeribolaget (Vestgöta Korrespondentens tryckeri) – de båda namnen användes tydligen omväxlande. Tidningens redaktör från 1890 var Gustaf

³³⁰ K&N s. 583, Lundstedt 1902 s. 323, 285, trycklistor.

³³¹ K&N s. 577.

³³² K&N s. 578.

Thorsander.³³³ År 1900 tog han också över tryckeriet, som emellertid snart upphörde. Av trycklistorna att döma verkar det ha skett redan 1901, men det finns två vistryck från Gustaf Thorsanders tryckeri med tryckåret 1902. Allt som allt finns det 16 vistryck med de olika namn som användes för tryckeriet: ett från Sköfde Tidnings Boktryckeri 1887, åtta från Boktryckeribolaget 1888–1899 och tre med påskriften Vestgöta Korrespondentens tr. 1888–1892, samt slutligen fyra från Gustaf Thorsander 1901–1902.

Stockholm

Den förste som tryckte en skrift i Stockholm, och därmed i Sverige, var den tyske boktryckaren Johan Snell. Han hade inkallats till Sverige av ärkebiskopen Jacob Ulfsson för att trycka ett missale, en mässbok, som skulle vara gemensamt för hela ärkestiftet. Tryckeriet sattes upp 1483, av allt att döma i franciskanerklostret på Riddarholmen, och Snell satte igång med det omfångsrika missalet som kan ha tagit närmare ett år att färdigställa. Men under tiden tryckte han också en annan skrift. Det skulle komma att bli närmast en regel, och oftast nödvändigt, för boktryckarna att kombinera tryckningen av ett stort och långdraget arbete med framställning av en mindre trycksak som kunde ge inkomster under tiden. Den fabelsamling med 123 träsnittsillustrationer som Snell stack emellan med fyllde alltså samma funktion för honom som skillingtrycken hade för senare tiders boktryckare. *Dialogus Creaturarum* var färdigtryckt i slutet av december år 1483 och blev den första bok som trycktes i Sverige.³³⁴

Snell återvände till Tyskland redan året därpå, men lämnade kvar sitt tryckeri som skulle förbli oanvänt ett bra tag. 1486 kom ännu en tysk boktryckare, Bartholomaeus Ghotan, till Stockholm. Inte heller han blev långvarig, men när han reste från Stockholm 1487 lämnade även han kvar en del materiel till en filial som kan ha varit verksam i Stockholm till omkring 1496. Två år senare fanns tryckeriet i kartusianerklostret i Mariefred – en skrift därifrån finns bevarad.³³⁵

1525 eller 1526 bekostade Gustav Vasa ett tryckeri i Stockholm; det flyttades dit från Uppsala och var verksam i Stockholm som kungligt tryckeri. 1526 trycktes nya testamentet på svenska här. Det utgjorde en del av Gustav Vasas bibel, hela kom först 1541 och trycktes då i Uppsala. 1539 flyttade tryckeriet tillbaka till Uppsala för att återvända till Stockholm igen 1543. Denna gång blev

333 Lundstedt 1902 s. 326.

334 K&N s. 145, tillägg s. 12 ff, 94.

335 K&N s. 147, tillägg s. 14, 91, 94.

det faktiskt kvar ända till 1613 då det om igen flyttades till Uppsala och blev det akademiska boktryckeriet där.³³⁶ Men vid det laget hade Stockholm hunnit få ett tryckeri till, vilket innebar att staden efter 1543 aldrig har saknat tryckerier.

På 1600-talet tillkom tolv nya tryckerier i Stockholm. Sju av dem fortsatte in på 1700- eller till och med 1800-talet. De övriga upphörde eller flyttade, somliga efter bara något enstaka år eller ett par. Tre blev särskilt långlivade. Det äldsta av dem kom till redan 1603 och upphörde 1783. Det grundades av Anund Olofsson Helsing. 1633 grundade Henrik Keyser I ett tryckeri och blev kunglig boktryckare. Han och hans efterlevande ägde det ända till 1716, och därefter fortsatte det med andra ägare till 1806. Georg Hantsch anlade tryckeri 1665 och han blev också kunglig boktryckare. Hans tryckeri skulle äga bestånd till 1843. Bland senare ägare märks Peter Momma, en av de mer namnkunniga boktryckarna.³³⁷

Tjugo nya tryckerier tillkom under 1700-talet, det första redan 1701. Det flyttades från Uppsala av Henrik Keyser III, sonson till den förste Keyser. Det blev dock kortvarigt, liksom många av de andra 1700-talstryckerierna. Nästa tryckeri blev desto långvarigare. Det kom till 1710 och skulle ca 120 år senare inköpas av Lars Johan Hjersta för att bli Aftonbladstryckeriet. Ytterligare ett verkligt långvarigt tryckeri grundades 1769 av Lars Wennberg och ett par olika medarbetare. Det skulle senare köpas av Per Adolf Norstedt 1821 för att bli P.A. Norstedt & Söners tryckeri. Sönerna Norstedt köpte upp tre andra Stockholmstryckerier på 1830- och 40-talen och senare ägare köpte ytterligare två och införlivade dem med den egna koncernen. En tidigare ägare, Johan Georg Lange, kom från Göteborg och köpte tre Stockholmstryckerier under 1700-talets andra hälft. I mindre skala hade den typen av affärer ägt rum redan tidigare, men ju längre fram i tiden vi kommer desto viktigare blir det att tryckeriet är någorlunda stort för att bära sig och kunna finansiera alltmer avancerad teknisk utrustning.

År 1800 fanns det tretton privata tryckerier i Stockholm. Där fanns dessutom Rikets Ständers Banks tryckeri och Riksgäldskontorets tryckeri, som båda tryckte sedlar, och Nummerlotteriets tryckeri, som tryckte lotter och dragningslistor.³³⁸ Fram till och med 1883, det år då K&N sätter stopp, kom 82 tryckerier till i Stockholm, nystartade eller hitflyttade från någon annan stad. Det första kom inte till förrän 1810, så det blir 82 tryckerier på 73 år. Redan 82 innebär drygt fem gånger fler än på 1700-talet. Att konkurrensen blev hård kan man förstå, och

336 K&N s. 150ff, tillägg s. 94, 106.

337 K&N tillägg s. 94ff.

338 Bengtsson 1946 s. 15f.

20 av de 82 varade inte ens i fem år: de blev uppköpta, upphörde eller flyttade från staden. Hur många som tillkom fram till 1900 vet jag alltså inte, men ska man döma efter takten de sista tre åren, 1881–1883, med 13 nytillkomna, så accelererade takten ytterligare. Några av dessa sent tillkomna presenteras här nedan, tillsammans med en varierad samling tryckerier från tre århundraden som bara har det gemensamt att de tryckt åtminstone ett skillingtryck, och i åtskilliga fall flera hundra.

Kongl. Tryckeriet, Peter Momma (1705–1737–1771)

Under en utlandsresa kom Peter Momma (1711–1772) att bli intresserad av boktryckarkonsten och studerade vid ett tryckeri i Amsterdam. 1737 köpte han det kungliga boktryckeriet, grundat av Georg Hantsch 1665. Sedan 1705 hade det hetat Kongl. Tryckeriet. Momma fick själv fullmakt som kunglig boktryckare och rustade upp tryckeriet. Han blev en föregångsman både som boktryckare och tidningsman, anlade stilgjuteri och pappersbruk och gav ut tidningarna *Stockholms Weckoblad* och *Dagligt Allehanda*. Den senare blev en framgång och så småningom mycket inkomstbringande. Han var också bankokommissarie för riksgäldens sedeltryckeri i Tumba. 1768 överlät Momma Kongl. Tryckeriet på sin son Wilhelm, som dock efter några år var så djupt skuldsatt att han såg sig tvungen att lämna landet 1771. Fadern sålde då tryckeriet till assessorn Johan Pfeiffer, och det kungliga privilegiet överfördes på förr detta Grefingska tryckeriet (se nedan).³³⁹

Ett enda skillingtryck finns i George Stephens samling från detta tryckeri. Det är från 1770 och innehåller en visa om den avrättade bedragaren Jakob Guntlack – *Dagligt Allehanda* hade för övrigt fått en verklig succé med historier om Guntlacks leverne och kärlekshistorier.³⁴⁰

Peter Jör. Nyström (1731–1759–1766)

Peter Jöransson Nyström (1702–1766) gifte sig 1831 med änkan till en boktryckare Björkman och blev därmed innehavare av det tryckeri hon ärvt efter sin man, med ursprung från 1603. Nyström hade också en bokhandel som först låg ”midt emot Gref Pehrs Hus på Norrebro” (gamla Norrebro) och senare vid Riddarhus-torget. 1751 blev tryckeriet och nästan hela lagret förstört i den stora branden i Klara, men Nyström lyckades återställa det i gott skick. 1759 tog han sin faktor Carl Stolpe till kompanjon, och firmanamnet ändrades till Nyström & Stolpe.

339 K&N s. 228, 235, SBL art. Peter Momma (förf. Lars Wikström).

340 Oscarsson 2000 s. 145 f.

När Nyström avled 1766 tog Stolpe ensam över.³⁴¹ Från 1757 finns en intressant uppgift om att det Nyströmska tryckeriet då skulle vara det enda i Stockholm "som sysslade med vistryckning".³⁴² Produktionen i stort är dock inte påtagligt folklig, där finns bland annat mängder av religiösa skrifter, många vetenskapliga och historiska verk, även på tyska, latin och franska; en återkommande kund, med början 1755, var Carl Christoffer Gjörwell.

Det enda skillingtrycket i GS innehåller visan om Elisif Nunna och är daterat 1732. I UUB finns sju tryck, fem från 1755 – de rör allesammans en figur vid namn Bondo-Marjo – och de övriga två från 1756–1757. Ska vi tro ovannämnda uppgift bör Nyström ha tryckt fler vistryck än dessa.

Lars Salvius (1742–1773)

Lars Salvius (1706–1773) var akademiskt utbildad och på väg att göra karriär vid Kommerskollegium när han gifte sig med Helena Indebetou 1742. Hon var änka efter akademiboktryckaren Johan Laurentius Horrn I och förde ett boktryckeri med sig i boet. Salvius tog över tryckeriet, som låg på Västerlånggatan, och inledde därmed en verksamhet som skulle bidra till att förändra tryckeri-, bokhandels- och förlagsbranscherna i grunden. Bland mycket annat pläderade han starkt för användning av antikvan i vetenskaplig litteratur, och han bidrog till att göra svenska vetenskapsmän som Linné kända i utlandet genom att trycka deras verk på latin och idka omfattande handel och byteshandel med utländska förläggare genom sin bokhandel, Salvii boklåda på Norrbro. Hans egen förlagskatalog omfattade 72 tätttryckta sidor år 1771. Han tog initiativ till bildandet av Boktryckerisocieteteten 1752 och verkade för att reformera arbetsförhållandena på tryckerierna.³⁴³ Efter hans död 1773 såldes tryckeriet till J.G. Lange (se nedan).

Det enda skillingtrycket i GS från detta tryckeri innehåller den troligen första upplagan från 1751 av den mycket populära "Hönsgummans visa". Visan är en allegori över tidigare svenska regenter och skrevs med anledning av Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas kröning. Den fortsatte att ges ut i nya upplagor till långt in på 1800-talet. I Svenskt visarkiv liksom i UUB finns ett annat tryck från Salvius, med en politisk visa från 1752, "När Lasse var liten", också den kan vara första upplagan.

341 K&N s. 228, Bonnier & Hånell 1935 s. 45.

342 Bring 1943 s. 47.

343 K&N s 236, SBL art. Lars Salvius (förf. Anders Burius), Bring 1943 s. 23ff.

Joh. G. Langes Boktryckeri (1760–1792)

Johan Georg Lange (1722–1792) gick i lära hos en berömd boktryckare i Leipzig och hade sedan tryckeri i sin födelsestad Göteborg i många år innan han etablerade sig i Stockholm.³⁴⁴ Det gjorde han genom inköp av tre tryckerier, det Schneidlerska med bokhandel 1758, Salvius' tryckeri 1773 och Wennbergs 1781, de två sista med åtföljande förlag.³⁴⁵ Lange blev också förläggare i tämligen stor skala. Efter hans död 1792 hade änkan tryckeriet kvar men med närmast obefintlig produktion, och bokhandeln blev vanskött. 1806 sålde hon tryckeri och förlag till Johan Pehr Lindh, som tillhörde en boktryckarsläkt från Örebro.³⁴⁶

Det enda skillingtrycket från denna firma innehåller en tacksägelse till majestätet vid riksdagen 1765.

Carl Stolpe (1766–1783)

Som boktryckargesäll sökte Carl Stolpe (1721?–1783) tillstånd att starta ett litet tryckeri "särskilt till träsnitt och andra målade pappers samt de s.k. turkiska pappers förfärdigande". Ansökan avslogs då man ansåg att det skulle leda till konkurrens som var till men för de befintliga tryckerierna i staden.³⁴⁷ Två år senare, 1757, finner vi Stolpe som faktor hos Peter Jöransson Nyström (se ovan), och efter ytterligare två år har han blivit Nyströms partner i firma Nyström & Stolpe. Sedan Nyström dött 1866 blev Stolpe ensam ägare och tryckeriet fick firmanamnet Carl Stolpe. Han drev tryckeriet till sin död 1803. Mot slutet tycks han ha fått problem med lönsamheten och sålde tryckeriet, men arrenderade det av den nye ägaren och drev det med bibehållet namn till 1803. Då såldes det och uppgick i ett annat tryckeri.³⁴⁸

Det enda skillingtrycket i GS är ett "Fägne-Qwäde" till Sofia Magdalena 1766.

Förr detta Grefingska Tryckeriet (1769–1771)

Detta tryckeri grundades ursprungligen 1726. Grundarens änka gifte sig med en man vid namn Lorentz Ludvig Grefing, som därigenom blev tryckeriets ägare under 30 år, fram till sin död 1769. Hustrun, som dog samma år, testamenterade tryckeriet till Peter Momma, och därefter gick det under namnet förr detta Grefingska tryckeriet i ett par år. Momma överlät skötseln av tryckeriet på

³⁴⁴ K&N s. 256.

³⁴⁵ K&N s. 238.

³⁴⁶ K&N s. 394, Bonnier & Hånell 1935 s. 60.

³⁴⁷ K&N s. 237.

³⁴⁸ K&N s. 242, 246.

sin måg Henrik Fougst som blev en nydanande och legendarisk boktryckare fast han från början var ämbetsman. Här började nu bland annat de kungliga förordningarna tryckas, vilket ledde till att tryckeriet bytte firmanamn till Kongl. Tryckeriet 1771. Det låg då på Stora Nygatan i Gamla Stan.³⁴⁹ Praktiskt taget alla Stockholmstryckerierna låg i Gamla Stan.

Det enda trycket i GS från denna firma under perioden som förr detta Grefingska Tryckeriet är en hyllning till Gustav III vid hans återkomst från utlandsresan 1771. Trots att det saknar tryckår kan det alltså säkert dateras. Det är tryckt i antikva, knappast normen för ett skillingtryck vid denna tid, och prytt med bland annat en mängd kronor.

Wennberg och Nordström / Lars Wennberg / Wennberg et Compagnie (1769–1772–1779–1781)

Faktor Lars Wennberg och Anders Jacobsson Nordström (1741?–1809) hade vid skilda tillfällen och var för sig ansökt om tillstånd att anlägga tryckeri, men istället startade de ett gemensamt i Klara Vattugränd 1769 – Nordström tycks dock ha gått med något senare, för flera skrifter under det första året har bara Wennbergs namn. Samarbetet fortsatte till 1772. Nordström hade då ansökt om att få anlägga eget tryckeri, och Wennberg fortsatte ensam och under eget namn. Produktionen var omfattande. Wennberg var egen förläggare för åtskilliga skrifter, och står också som författare till flera. 1778 började han trycka *Stockholms Posten* och 1779 antog han bokhandlaren Johan Christofer Holmberg, som varit med och startat tidningen, till kompanjon. Firman blev då Wennberg & Co till 1781, då den såldes till J.G. Lange.³⁵⁰

I GS finns 20 tryck från Wennbergs, tryckta mellan 1769 och 1779 (samtliga på åtta sidor), och i UUB finns 17, varav 15 såvitt jag kunnat bedöma är andra än de i GS. Bland dem märks bland annat flera visor av den blinde författaren Lars Colling. I KB finns sammanlagt minst 17 alster av honom som Wennberg tryckte, och åtskilliga av dem kan räknas som skillingtryck. Det bör bli ett 40-tal tryck allt som allt. Bland dem märks bland annat Jonas Greggelunds sjömansvisa, en visa om en olyckshändelse med dödlig utgång i Stockholm, signerad L.W. (som kan vara boktryckaren själv), flera visor om mord, samt inte minst en lång rad hyllningar till Gustav III, särskilt efter hans revolution 1772, och av kungahuset.

³⁴⁹ K&N s. 236.

³⁵⁰ K&N s. 242, 244.

**Kongl. Tryckeriet hos Henric Fougst [d.ä.] / Kongl. Tryckeriet /
H. Fougst [d.y.] (1771–1835)**

Rätten att trycka alla kungliga förordningar fördes 1770 över till det förr detta Grefingska tryckeriet och dess nye ägare Henric Fougst. Från 1771 börjar tryckeriet kallas Kongl. Tryckeriet, med tillägget ”hos H. Fougst”. Henric Fougst dog 1782 och därefter övertogs tryckeriet av hans änka Elsa Fougst, ”ett vittert fruntimmer”³⁵¹. Hon var ytterst duglig och tryckeriet var mycket framgångsrikt till 1811 då hon anhöll om att få överlämna det till sin son Henric Fougst d.y. Sonen hade dock svårt att hänga med i konkurrensen från andra tryckerier, och 1828 var hans tryckeri bara det femte största, med 4 pressar. Privilegiet på kungligt tryck behöll han dock till 1833, då det fördes över på Per Adolf Norstedt, som också köpte tryckeriet 1835.³⁵²

I GS finns ett skillingtryck från var och en av de tre ägarnas perioder. Ett från 1772 är en Artillerie Visa som hyllar Gustaf III, ett från 1805 innehåller ”Bevare Gud vår kung”, som just hade lanserats, och det tredje, från 1834, handlar om Napoleon.

Kongl. Ordensboktryckeriet (1777–1843)

1771 köpte assessor Johan Pfeiffer (1713–1806) Mommas tryckeri (se ovan) på Lilla Nygatan 11, som fram till dess hade varit det Kongl. Tryckeriet. Det kallades Gamla Kongl. Tryckeriet något år, och från 1773 f.d. Kongl. Tryckeriet. Men från 1777 fick Pfeiffer genom kungligt beslut rätt att kalla sitt tryckeri Kongl. Ordensboktryckeriet. Konungen ansåg att Pfeiffer gjort sig förtjänt av benämningen genom sina insatser för att samla in pengar till nödlidande i Askersund och Gävle, som båda drabbats av stadsbränder. Detta, ansåg majestätet, låg helt i linje med Serafimerordens verksamhet. Tryckeriets viktigaste produkt var *Dagligt Allehanda* (6 nr/vecka), som följt med sedan Mommas tid. Tack vare sina många annonser blev den mycket lönsam och gjorde Pfeiffer förmögen.³⁵³ 1802 överlämnade Pfeiffer tryckeriet till sin systerson, kaptenen och svärdsriddaren Carl Schiöström, som skötte tryckeri och tidning till sin död 1809. Friherre H. Battram var ägare till 1823, då fil dr. Johan Peter Theorell tog över.³⁵⁴ Han hade ambitionen att modernisera *Dagligt Allehanda* men fick trots det se upplagan sjunka. Konkurrens från *Stockholms Dagblad*, som började utkomma 1824,

³⁵¹ K&N s. 243.

³⁵² K&N s. 401ff.

³⁵³ Oscarsson 2000 s. 209.

³⁵⁴ K&N s. 244, 404.

gjorde inte saken bättre, och 1832 sålde Theorell tidningen. Han fortsatte dock att skriva i den, och skrev även ledare och litteraturkritik i *Aftonbladet*.³⁵⁵ 1833 sålde han tryckeriet till sin faktor J.A. Fahlman, som hade det till sin död 1843. Det köptes då av P.A. Norstedt & Söner.

Av de 31 skillingtrycken i GS är det ett enda som är tryckt 1827, alltså när Theorell var ägare, och alla de övriga 30 (av närmare 50 på trycklistan) har tryckts av den ende konstförväntan bland ägarna, Fahlman, med början 1837. Alla utom ett firsidigt är på åtta sidor och nästan alla innehåller fyra till sex vistexter av det slag som man normalt förknippar med skillingtryck. Samtliga är satta i fraktur. Det enda originella är att några av dem saknar den vanliga titelsidan med innehållsförteckning. – Beståndet i UUB stämmer ungefär med trycklistan: där finns 54 tryck, varav 3 från åren före 1837.

J.C. Holmberg (1782–1803)

Johan Christofer Holmberg (1743–1810) hade bokhandel i Storkyrkobrinken från 1766, och senare hade han dessutom filialer i Norrköping, Göteborg, Uppsala och Åbo. Han var också förläggare av både skönlitteratur och vetenskapliga verk – av allt att döma även en del sådana han inte hade rätten till.³⁵⁶ 1779 blev han kompanjon med boktryckaren Lars Wennberg, men efter ett par år såldes tryckeriet (se under Wennberg ovan). Holmberg försökte då få tillstånd att anlägga eget tryckeri, men nekades. I stället började han tryckeri i sitt eget hus med materiel från Wennbergs tryckeri men i Carl Stolpes namn. Detta företag stoppades då det uppdagades att Stolpe samtidigt hade ett annat tryckeri, vilket inte var tillåtet – han hade gått i konkurs, men arrenderade det tryckeri han tidigare ägt av dess nye ägare.³⁵⁷ Till sist, 1783, lyckades Holmberg få tillstånd att driva tryckeriet och även ett stilgjuteri; 1797 startade han också ett lånbibliotek.³⁵⁸ Flera kataloger från åren kring 1800 visar att han hade återförsäljare av sina tryckalster i ett 20-tal städer i Sverige och flera i både Finland och Danmark. 1801 anmäldes han av hovkanslern för att ha gett ut en bok som ansågs förgriplig. Han dömdes till dryga böter och förlust av sitt privilegium, och tryckeriet upphörde 1803, liksom förlagsverksamheten.³⁵⁹ En av Holmbergs nyssnämnda kataloger är dock tryckt 1806, så tydligen kunde han fortsätta med bokhandel ännu en tid.

355 Nordmark 2001 s. 24, 31, Torbacke 2000 s. 261f.

356 Bonnier & Hånell 1935 s. 61.

357 K&N s. 246.

358 Björkman 1996 s. 192.

359 K&N s. 244f, 409; Bonnier & Hånell 1935 s. 62f.

J. C. Holmbergs mest kända företag är den synnerligen framgångsrika och ansedda tidningen *Stockholms Posten*, som han startade tillsammans med Johan Henric Kellgren och Carl Peter Lenngren 1778. De två senare stod för det huvudsakliga innehållet, tillsammans med fru Lenngren, medan Holmberg enbart stod för tryckningen.³⁶⁰ När Kellgren senare tog över privilegiet på tidningen gav Holmberg ut en ny tidning, *Extra Posten*, för att försöka konkurrera med sina forna kompanjoner. Han fick Carl Gustaf Leopold som medarbetare och flitigaste skribent, och tidningen var tämligen framgångsrik tills den, som så många andra, drabbades av myndigheternas misshag och förbjöds 1795.³⁶¹

Det finns elva olika skillingtryck från Holmbergs tryckeri i GS och i UUB, tryckta mellan 1788 och 1800. Där finns en Bellman-visa och en andlig visa, men i övrigt är det aktuella händelser som avhandlas. Fem behandlar krigshändelser åren 1788–1789 – en av dem är författad av L.C., uttytt den blinde visförfattaren Lars Colling – två innehåller samma visa om Anckarströms avrättning 1792 i olika upplagor (den ena på fyra, den andra på åtta sidor), och en rör en riksdag i Norrköping 1899.

Anders Zetterberg (1787–1805)

Anders Zetterberg (1746–1808) övertog 1787 ett tryckeri med anor från 1722. Zetterberg tycks ha haft en omfattande produktion och tryckte bland mycket annat *Fredmans epistlar* 1790 och annan vitterhet, samt till exempel en mängd handlingar som rörde målet i Svea hovrätt angående mordet på Gustaf III. Zetterberg ägde tryckeriet till 1805, då han anhöll om att få överlåta det på Peter Sohm, vilket beviljades i slutet av januari 1805.³⁶² I slutet av året fick Zetterberg dock återta skötseln av tryckeriet för Sohms räkning, eftersom Sohm blivit utnämnd till fältboktryckare och därför måst resa till Tyskland.³⁶³

Den enda visan från Zetterberg i GS och UUB heter Grannas Kari och syftar på kejsarinnan Katarina av Ryssland. Tryckåret 1788 var det år då Gustaf III förklarade Ryssland krig.

Andreas J. Sylvenius (1798–1803)

Andreas J. Sylvenius (1746–1804) började sin bana i Uppsala, där han utan större framgång startade två kortlivade tidningar men nekades tillstånd att starta

³⁶⁰ Oscarsson 2000 s. 160.

³⁶¹ A.a. s. 192ff.

³⁶² K&N s. 246, 410.

³⁶³ K&N s. 411.

tryckeri.³⁶⁴ 1793 var han i Stockholm och ansökte om igen om tillstånd att anlägga boktryckeri, men nekades även denna gång. Han fick försöka flera gånger innan han till sist fick privilegium att anlägga tryckeri 1796 – till att börja med ansågs han inte lämpad och hade inte tillräckligt god ekonomi. Verksamheten kom igång först 1798.³⁶⁵ Tryckeriet med tryckeribod låg först på Drottninggatan 44–46 men flyttades under 1799 till Götgatan 114, ”hörnet af Hökens Gränd”, och även där hade han tryckeribod. På de flesta av sina många skillingtryck har han en sida eller mer med uppgifter om vad som finns till försäljning där. Det finns alltid visor och ”Allehanda Historier” med, men också en hel del böcker av olika slag, bland annat åtskillig teologisk litteratur. Det mesta tryckte han på eget förlag, men sist på några trycklistor kommer ett antal poster ”för andras förlag”. Han annonserade i tidningar och tryckte också separata förteckningar över vad han sålde i sin bod, och där finns en hel del verk utöver vad han själv tryckt. Till några utgåvor anger han sig på sina trycklistor som översättare, och i flera fall som författare. En stor del av utgivningen är visor och historier. Sylvenius kom till sist att göra sig omöjlig på flera sätt. Han anklagades bland annat för att ha gett ut både fångvisor och oanständiga visor (”vanhedrande pennefoster”) och för att inte vilja uppge författare, och 1802 blev han av med sitt privilegium. Han återfick det dock ”i afseende på hans fattiga belägenhet med hustru och barn”, men 1803 anklagades han bland annat för att ha skrivit ett osant intyg. Då förbjöds han att fortsätta med sin verksamhet och tryckeriet såldes.³⁶⁶

Hela 65 skillingtryck från hans tryckeri finns i UUB, och 35 stycken har George Stephens fått tag på, trots att Sylvenius’ tryckeri hade upphört för över 30 år sedan när Stephens 1834 kom till Stockholm. Värt att notera är att av de 35 trycken i GS innehåller alla utom tre bara en enda vistext, och nästan alla är fyrsidiga. De sju åttasidiga trycken kostade 1 skilling, de fyrsidiga hälften, sex runstycken. Av de 65 trycken i UUB är det 55 som av registret att döma innehåller en enda vistext och alltså kan vara fyrsidiga.

Carl Deleen (1802–1846)

Carl Deleen (1767–1850) var ursprungligen jurist och notarie i Svea Hovrätt, men i januari 1798 öppnade han bokhandel på Stora Nygatan, och 1802 köpte han eget tryckeri efter att ha arrenderat ett i ett par år.³⁶⁷ Tryckeriet blev under hans

³⁶⁴ K&N s. 250, Lundstedt 1895 s. 82, Oscarsson 2000 s. 176.

³⁶⁵ K&N s. 247f.

³⁶⁶ K&N s. 417 f, 421f, samt utförligare i Enefalk 2013 s. 36ff och Åhlén 1986 s. 172ff.

³⁶⁷ K&N s. 245, 248.

ledning det förnämsta i Stockholm under 1800-talets början. Fram till 1829 var han Svenska Akademiens boktryckare och var själv flitig författare, bland annat till flera ordböcker, samtidigt som han också var förläggare i ganska stor skala. Han behöll tryckeriet till 1846, men bokhandeln hade han redan 1809 överlåtit till sin medarbetare Georg Anton Öberg, som drev den vidare under namnet Deleen & Co.³⁶⁸ Tryckeriet låg på Hornsgatan, men tryckeriboden på Lilla Nygatan 4.³⁶⁹

1840 fick Deleen Vasaorden, och på skillingtrycken från 1840-talet skriver han "Tryckt hos Carl Deleen, RWO". Av två tryck i GS innehåller det ena visan om den utkastade skraddaren, med ett träsnitt. Det andra, från 1831, skildrar på ett tämligen skämtsamt sätt risken för kolera; en epidemi härjade i Europa men hade ännu inte nått Sverige. Däremot hade Sundhetskollegiet just 1831 kommit med en kolerakungörelse för att försöka förebygga sjukdomen, och det är troligen den, och tidningsskriverier med anledning av den, som texten syftar på.³⁷⁰ Trycket är satt i antikva, liksom fyra tryck i UUB som alla innehåller folksånger, det vill säga nationalsånger, tryckta åren 1843–1845. Under dessa år kring tronskiftet 1844 skrevs det folksånger som aldrig förr – eller senare.

Direct. Och Kongl. Fält- Boktryckaren P. Sohm (1805–1818)

Peter Sohm (1750–1819) hade gått i lära och praktiserat vid flera tryckerier i Stockholm och därefter i åtta år varit faktor vid två av de största tryckerierna i S:t Petersburg. 1790, under kriget mellan Sverige och Ryssland, fängslades han enligt vad han själv uppgav "misstänkt för oloflig tillgifvenhet för mitt fädernesland" och blev kvar i fångenskap i elva år. Han hade dessutom blivit av med all sin egendom. 1805 anhöll han om tillstånd att få överta det tryckeri som Anders Zetterberg (se ovan) ville överlåta till honom, vilket tillstyrktes. Samma år utsågs han även till fältboktryckare och reste i den egenskapen till Tyskland, varför Zetterberg under tiden förestod tryckeriet, som låg vid "Jacobs Torg, midt för Operahuset" enligt annonser. 1811 anhöll Sohm om tillstånd att få trycka alla militära handlingar och att till detta få nyttja det fältboktryckeri som inköpts för kronans räkning. Det fick han, och 1814 kunde han räkna upp närmare 90 platser, i Sverige, Norge och utomlands, där tryckeriet hade begagnats. 1818 såldes båda tryckerierna, Sohms och fälttryckeriet, till Peter Adam Wallmark och slogs ihop med Ecksteinska tryckeriet.³⁷¹

³⁶⁸ K&N s. 418f, Bonnier & Hånell 1935 s. 76f, 86.

³⁶⁹ Oscarsson 2000 s. 224.

³⁷⁰ Högberg 1983 s. 82.

³⁷¹ K&N s. 410–414.

Av tre skillingtryck i GS repektive UUB är ett tryckt i Kiel 1813 och ett i Fredriksstad 1814, båda på fälttryckeriet, och innehåller tre krigsvisor respektive "Sång af Jönköpings Regimente under Tåget till Norrige". Det tredje är tryckt på Sohms tryckeri och innehåller en andlig visa, en av ytterst få från Stockholm i GS.

Marquardska Tryckeriet (1809–1831)

Faktor Carl Fredrik Marquard (1766?–1809) fick privilegium på eget tryckeri i Stockholm 1795, men kom, av trycklistan att döma, igång först i oktober 1798. Han köpte också Anders Jacobsson Nordströms stilgjuteri – 1800 gör han reklam för en katekes "tryckt med nya stylar".³⁷² Det var då landets enda stilgjuteri, så Marquard kunde sälja stil till andra tryckerier.³⁷³ Han drev firman, som först låg på Stora Glasbruksgatan 31 på Söder men senare flyttade till Stora Nygatan, under eget namn till sin död 1809. Då tog hans bror Johan Petter Marquard (1768–1816) över firman under namnet Marquardska tryckeriet. Han hade tidigare skött tryckeriet i Jönköping, ägt av hans tidigare hustru, men fått lämna det efter en skilsmässa. Han dog 1816 och hans änka fortsatte tryckeriet. 1820 gifte hon om sig med notarien C.F. Berglund som drev tryckeriet i eget namn men gick i konkurs efter ett år. Borgenärerna ansåg det vara bäst att fru Berglund fick ta över skötseln; det hade hon ju klarat förut. Det återfick sitt förra firmanamn och sköttes av fru Berglund, änka igen sedan 1823, fram till 1831 då det såldes till Nils Magnus Lindh i Örebro, tillsammans med stilgjuteriet.³⁷⁴

Samtliga 28 skillingtryck i GS är från fru Berglunds tid, 1819–1829, och trycklistorna visar heller inte några vistryck från bröderna Marquards tid. Nio av trycken från 1823–1824 är beställda av Jacob Gustaf Björnståhl. Av de övriga behandlar praktiskt taget samtliga diverse aktuella händelser i Stockholm. Ett uttrycker dock kritik mot bygget av Göta kanal, och ett annat innehåller "Den gamla Wisgubbens Afskedssång då han gick från Stortorget", en inte alldeles smickrande visa som handlar om Björnståhl inför hans flytt från Stockholm hösten 1827.³⁷⁵

Elmén och Granberg (1810–1848)

Carl Elmén (1774–1812) och Per Adolf Granberg (1770–1841) startade gemensamt ett tryckeri i Gamla Stan år 1810. De hade båda tidigare publicerat sig som översät-

³⁷² *Posttidningar* 1800-03-01 s. 5.

³⁷³ Nordqvist 1968 s. 51f.

³⁷⁴ K&N s. 248, 417.

³⁷⁵ Bennich-Björkman 1988 s. 120.

tare och författare, och redan första året ger de ut ett antal av sina egna skrifter. Efter Elméns död 1812 fortsatte Granberg tryckeriet ensam tills han sålde det till sin faktor Ludvig Öberg 1827. Öberg hade arbetat på tryckeriet sedan 1822. Fram till dess undertecknade Granberg alla trycklistor själv, men frågan är väl hur aktiv del han tog i skötseln av tryckeriet. Han skrev flitigt och publicerade mängder av verk, både skönlitteratur (poesi och dramatik) och facklitteratur i historia, penningväsen och statistik. Han tycks ha haft ständiga ekonomiska bekymmer, så tydligen var varken tryckeri eller skriftställer tillräckligt lönande för honom. Ludvig Öberg hade tryckeriet till sin död 1845. Det ägdes därefter av hans änka men sköttes av sonen, Ludvig Teodor Öberg, som varit faderns faktor sedan 1844. Firman gick under namnet Elmén & Granberg (E&G) ända tills det såldes till Per Adolf Huldborg 1848 (se nedan). Tryckeriet har haft många olika adresser i Gamla Stan: hörnet Kåkbrinken/Stortorget, Österlånggatan 4, Johannisgränd 4 och Tyska Prästgatan 27.³⁷⁶

Tryckeriet har haft en stor produktion av skillingtryck, sannolikt över 200 (UUB har 199 och i GS finns 144), från och med 1819 – det tycks ha börjat med en stor beställning från J.G. Björnståhl på en rad fyrsidiga tryck, utan särskild titelsida och samtliga med vinjetfigurer. 1825 kom en serie med Bellman-visor med träsnittsillustrationer. Troligen är samtliga vistryck fram till och med 1826, ca 60 stycken i GS, beställda av Björnståhl. 1827 lämnar han Stockholm. Bland vistrycken från E&G syns nu enstaka med 8 sidor, men de allra flesta har fortfarande samma utseende och omfång, fyra sidor, som Björnståhls tryck. Öberg, som tagit över och troligen oftast trycker på eget förlag, har alltså anammat den modellen. Han trycker en hel del visor med aktuella stockholmsmotiv, flera om Kinesen Skandal, om mordfall och skandaler. En tryckt *Förteckning på Historier, Sagor och Wisor* som såldes på tryckeriet 1829 uppvisar 38 poster Historier och 69 Wisor, samtliga redovisade med titlar.

Samuel Rumstedt (1810–1852)

Samuel Rumstedt (1770–1855) var faktor vid Riksgäldskontorets tryckeri och sedan 1802 dess föreståndare när han 1810 startade eget tryckeri i bibelsällskapets hus vid Kungsholms torg. Det mesta av det han tryckte på sitt eget tryckeri var för bibelsällskapets räkning. Han var medlem av kyrkorådet och ”vårdade sig mycket om de fattiga”. 1852 togs tryckeriet över av hans son.³⁷⁷

376 K&N s. 424f, SBL art. Per Adolf Granberg (förf. Nils Sylvan), trycklistor.

377 K&N s. 420, 423f.

Det är knappast att vänta att det skulle tryckas särskilt mycket skillingtryck på ett tryckeri som detta, men det finns ändå två. Det ena, från 1815, handlar om sjömannen John Covey, "gudlös och fräck", som efter att ha blivit sårad i strid kommer till insikt på dödsbädden och finner Gud. Det andra har titeln "Tiggarflickans julafton" och trycktes 1839.

Ecksteinska Boktryckeriet (1814–1820–1849–1851)

Tryckeriet startades 1814 av f.d. kammarskrivaren Regner Eckstein. Det låg i skomakareämbetets hus i Bollhusgränd, vid Slottsbacken. Eckstein antas ha varit ombud för Peter Adam Wallmark (1777–1858) som flera år senare, 1822, uppger sig som ägare.³⁷⁸ När han skulle ha övertagit tryckeriet går inte att avgöra; kanske från 1820 då tryckeriet byter namn från R. Ecksteins tryckeri till Ecksteinska Boktryckeriet. Trycklistor från före 1820 finns inte, medan listor från och med 1820 finns i separat band. Vem som är ägare framgår inte. Wallmark hade tidigare varit boktryckeriombudsman, var anställd vid Kungliga Biblioteket och blev kungl. bibliotekarie och kansliråd; han var också Boktryckerisocietetens ordförande i 20 år från 1826. Han var en mycket flitig skribent i historiska och politiska ämnen. Allt som allt gav han ut ett femtiotal skrifter.³⁷⁹ Efter att ha tryckt sina arbeten på flera olika tryckerier, men ofta E&G (han var mycket god vän med ägaren Peter Adam Granberg), tryckte han från 1814 nästan alla sina verk, inklusive flera tidskrifter som han utgav, först på R. Ecksteins tryckeri, och från 1820 alltså på Ecksteinska tryckeriet. Redan 1818 hade han köpt både fälttryckeriet och P. Sohms tryckeri, som han tidigare anlitat, och drev dem jämsides med det Ecksteinska tryckeriet, som då låg på Baggensgatan 25. Wallmark blev 1833 redaktör för *Stats-Tidningen*, som *Post- och Inrikes Tidningar* kallades sedan Svenska Akademien överlätit utgivningen till staten. Ett eget tryckeri startades för tidningen 1835, i samma hus som Ecksteinska tryckeriet, och samma år anskaffade Wallmark en snällpress till tryckeriet, den tredje i Stockholm efter Lars Johan Hjertas två, för att få tillräcklig kapacitet för tidningstryckningen.³⁸⁰ 1846 flyttade Wallmark från Stockholm och Ecksteinska tryckeriet arrenderades 1849–1851 av Rudolf Wall och 1852–1856 av Johan August Dahlström; därefter upphörde det.³⁸¹ Trycklistor från Rudolf Walls tid finns med sist bland de övriga under bibehållet firmanamn, och de avslöjar inget om

³⁷⁸ K&N s. 430.

³⁷⁹ K&N s. 431.

³⁸⁰ K&N s. 445.

³⁸¹ K&N s. 431.

vem som skötte tryckeriet. Med 1851 upphör listorna – Johan August Dahlström drev därefter tryckeriet under eget namn.

Det verkar sannolikt att alla skillingtryck från åren 1824 till och med 1826 är beställda av J.G. Björnståhl, kanske med ett undantag, ett tryck från 1826. I GS finns 42 stycken, tryckta 1824–32 – några av dem är inte med på trycklistan, som är svårtydd – det går inte säkert att utläsa vad som är vistryck. I UUB finns hela 78 skillingtryck från Ecksteinska tryckeriet, alla utom fyra tryckta 1824; trycklistan har högst 43 för det året. – Det är bara ett tryck som omöjligt kan vara beställt av Björnståhl – det är från 1832 då han hade flyttat från Stockholm.

C. Nyberg (1815–1821)

Boktryckaren Carl Nyberg startade ett tryckeri i januari 1815 i Nygränden 2 i Gamla Stan. Samma år öppnade han bokhandel med lånbibliotek på Regeringsgatan 22. Det gick tydligen inte så bra, för 1820 anmälde Nyberg att han ”i anseende till högst dålig rörelse med mitt lånbibliotek” var tvungen att dela på biblioteket och ha böcker till utlåning även i en lokal på Österlånggatan. Det gick fortsatt dåligt, och Nyberg ordnade 1818 med försäljningsställen för sina böcker i flera tobaksbodan i staden. 1820 tryckte han en förteckning över böcker som kunde köpas eller lånas i en lokal på Drottninggatan 5. Ingenting tycks ha hjälpt, och tryckeriet upphörde i början av 1821 – sannolikt också bokhandeln.³⁸²

De flesta av Nybergs sex skillingtryck i GS och UUB förefaller vara nidvisor. De trycktes mellan 1815 och 1819 och är alla i fraktur och på åtta sidor. Troligen såldes de i alla de lokaler han disponerade.

A.M. Strinnholm (1815–1820)

Anders Magnus Strinnholm (1786–1862) hade under studier i Uppsala lärt känna Zacharias Hæggström, och de beslöt sig för att bli boktryckare. De for till Stockholm, lärde boktryckeri och startade ett tryckeri tillsammans 1813. Strinnholm hade lånat pengar för att kunna sätta upp tryckeriet, och 1815 var han så djupt skuldsatt att han måste lämna företaget. Han fick med sig litet stil och en press för att kunna starta eget, med sin syster som sättare. Han blev dock allt mer skuldsatt och fick allt oftare ekonomisk hjälp av Ernst Adolf Ortman som till sist tog över tryckeriet (se nedan). Skulderna plågade Strinnholm mer eller mindre livet ut, men så småningom blev han en av sin samtid uppskattad

³⁸² K&N s. 431f, Bonnier & Hånell 1935 s. 95f.

historisk författare, ledamot av Svenska Akademien och Vetenskapsakademien, kommendör av Vasaorden, med mera.³⁸³

Ett enda vistryck kommer från hans tryckeri. Det trycktes 1820 och handlar om en länsman Röösgren som dömts för att ha fått oskyldiga att under tortyr erkänna brott de inte begått – han för själv ordet i texten. Det finns flera visor om Röösgren i skillingtryck. Målet, det så kallade Värmdöålet, var på sin tid mycket omtalat och har förblivit välkänt som ett tidigt exempel på pressens roll i avslöjandet av en rättsskandal.³⁸⁴

Johan Imnelii Tryckeri (1818–1821)

Konstförvanten Johan Imnelius (1796–1829?) hade gått i lära på Ordensboktryckeriet och blev utlärd 1815. Tre år senare övertog han ett tryckeri som drivits av Lorenzo Hammarsköld, men som gått med förlust. Imnelius fick tillståndsbevis på flera tidningar varav en, *Nya Extra Posten*, redigerad av Hammarsköld, åtalades 1820. Imnelius dömdes som ansvarig tryckare till sex månaders fängelse på Vaxholms fästning men rymde från straffet. Strax därpå blev han dessutom bötfälld för att ha gett ut en av tidningarna utan tillstånd. Han blev tvungen att lämna tryckeriet, och *Nya Extra Posten* lades ner; bådaderna 1821.³⁸⁵ Det blev konkurs, och utredningen i samband med den pågick i ett par år.³⁸⁶ Imnelius uppges ha varit ”en god skådespelare å sällskapsteatrar, i synnerhet i käringroller”, och han gav också ut en rad pjäser under den gemensamma rubriken Sällskaps-Theatern. De trycktes på Wennlundska tryckeriet där han då blivit faktor.

De två skillingtrycken från hans tryckeri är från 1821: de innehåller ”Höns-gummans visa” respektive ”Hönsgummans dotterdotters visa”.

F.B. Nestius (1820–1829)

Fredrik Bogislaus Nestius (1783–1829) gick i lära hos Carl Deleen och hade varit faktor hos en annan boktryckare samt i åtskilliga år varit konstförvanternas kassör innan han 1820 köpte ett tryckeri i Trumpetaregränden på Norrmalm.³⁸⁷ Där hade han också både sin bostad och bokförsäljning, som han flitigt annonserar om – särskilt i tidningen *Stockholms Posten*, som trycktes hos honom. Efter några år flyttade Nestius sitt tryckeri till Johannisgränd i Gamla Stan. Han hade en

³⁸³ K&N s. 426 f, SBL art. Anders Magnus Strinnholm (förf. Birgitta Fritz).

³⁸⁴ Torbacke 2000 s. 253.

³⁸⁵ K&N s. 432f, Torbacke 2000 s. 245, Lundstedt 1895 s. 10.

³⁸⁶ Bennich-Björkman 1988 s. 106.

³⁸⁷ Även kallad Spetsens backe, idag ett kvarter på Mäster Samuelsgatan, backen från Malmskillnadsgatan ner till Regeringsgatan.

ganska stor produktion av mycket blandat slag, både skönlitteratur, historia, trycksaker åt diverse myndigheter och även lättsam underhållningslitteratur. Han använder ibland titeln förläggare. Han tryckte även en del musik. När han avled 1829 sålde änkan tryckeriet till Lars Johan Hjerta (se nedan).

De tre vistryck jag träffat på från Nestius' tryckeri är beställda av Jacob Gustaf Björnståhl, bland annat ett om fregatten Fröyas resa på Medelhavet och en Bellman-text med illustration. Tre kataloger åt Björnståhl trycktes också här.

E(rnst) Ad. Ortman (1821–1827)

Efter att i flera omgångar ha hjälpt Anders Magnus Strinnholm ekonomiskt med hans tryckeri (se ovan) tog handelsbokhållaren Ernst Adolf Ortman över firman 1820, först som Strinnholm & Co, men därefter i eget namn. Tryckeriet låg först vid Norra Smedjegatan, men Ortman flyttade det snart till Riddarhustorget. Han hade flera planer på tidningsutgivning som inte blev av, men 1823 köpte han en tredjedel i nystartade *Stockholms Dagblad*. De andra tredjedelarna köptes 1824 av notarien Anders Reinhold Walldén, som var kompanjon med sina två bröder, grosshandlaren Abraham och bokhållaren Jonas Adolf Walldén. 1826 köpte de också Ortmans andel i tidningen, och året efter även tryckeriet (se nedan).³⁸⁸

Av de åtta vistrycken från 1821–23 är sju gjorda på beställning av Björnståhl, och alla utom ett är fyrsidiga. Det åttonde är ett antikvatryck som skildrar en eldsvåda på Blasieholmen 1822 och såldes till förmån för brandskadade i Norrköping.

J(ohan) Hörberg / Hörbergska Tryckeriet (1823–1837–1865)

Johan Hörberg (1789?–1837) hade varit faktor hos J.P. Lindh när han startade tryckeri på Riddarholmen i oktober 1823. Redan hans första trycklista, från november 1823 till slutet av 1824, är omfattande. Förutom allt annat finns där 11 historier och 35 visor. 1825 redovisas 5 historier och 53 visor sist på den långa listan. I 13 av vistrycken finns olika Fredmans Epistlar, och flera av de andra innehåller också Bellmantexter. 1826 tryckte Hörberg tre historier och en visa, och därefter finns inga fler vistryck redovisade på trycklistorna. Det finns all anledning att tro att samtliga visor på Hörbergs trycklistor, och säkert också historierna, var beställda av Jacob Gustaf Björnståhl, som efter 1826 beställde av andra tryckerier. Efter Hörbergs död vid 48 års ålder i juli 1837 fortsattes tryckeriet, som vid det laget hade sex pressar, av nya ägare under namnet Hörbergska tryckeriet.

³⁸⁸ K&N s. 426ff.

Det utvidgades ytterligare, och såldes 1856 till Albert Bonnier, som behöll det gamla firmanamnet ända till 1865, då det ändrades till Albert Bonniers tryckeri.³⁸⁹ Det skedde i samband med att tryckeriet måste flyttas: huset på Riddarholmen skulle rivas för att ge plats åt bygget av stambanan.

Det blev således summa 88 tryck på bara två år från Hörbergs tryckeri, och 89 allt som allt, detta enligt trycklistan. Men i Stephens samling finns därutöver 8 vistryck som inte redovisas på Hörbergs trycklistor (ett från 1826, fyra från 1828, och ett vardera från åren 1833, 1842 och 1843, nu åt andra beställare än Björnståhl). Det blir alltså 97 säkra tryck, varav 85 finns i GS. Dessa tryck ser likadana ut som de som samtidigt trycktes hos E&G: de flesta är firsidiga, alla saknar särskild titelsida.

C.M. Carlson (1826–1831)

Sekreteraren Carl Magnus Carlson (1797–1842) blev 1826 kompanjon med en boktryckare Holm, men tog redan samma år ensam över tryckeriet. Han gav ut en rad tidskrifter och tidningar i blandade ämnen, sannolikt anledningen till att han skaffat tryckeriet, som låg på Drottninggatan. 1831 sålde han firman.³⁹⁰

Ett av de tre vistrycken, om en kvinna som begått två mord i Norrköpingstrakten, såldes, enligt uppgift på trycket, i boklådan på Riddarhustorget och är kanske en beställning av dess ägare. De övriga två har stockholmsmotiv: avtäckningen av Bellmans-bysten 1829, författad ”Af den snart 61 års gamla gumman C.C.B.”, som förstås kan vara beställare, samt till sist ett prosatryck om Silfwer-Jan den andre.

Wennlundska boktryckeriet (1824–1827)

Carl Westman (1782–1836), som hade lånbibliotek, startade i oktober 1824 ett tryckeri på Gamla Kungsholmsbrogatan och kallade det Wennlundska boktryckeriet.³⁹¹ Tryckeriboden låg vid Tyska Brunn nr 3. Westman tryckte bland annat en hel del underhållningslitteratur på eget förlag, som romaner av Daniel Defoe, Walter Scott, Eugène Scribe med fler, och även folkböcker, spökhistorier och skildringar av brottslingars levnadshistorier som kanske var tänkta både för lånbiblioteket och till försäljning. Han annonserade flitigt i tidningarna om vad som fanns till salu i tryckeriboden.

389 K&N s. 434.

390 K&N s. 435.

391 K&N s. 435.

George Stephens har skaffat 20 skillingtryck från Westmans tryckeri, och ett par till finns i UUB. Bland dem finns både ett antal ganska genomsnittliga vistryck med "vanliga" visor, hälften fyrsidiga, samt fyra olika visor om boven Silfwer-Jan, ett mycket populärt tema år 1827, och två om en kvinna vid namn Wanselius som dömts för att hon mördat ett barn.³⁹² Av trycklistan att döma är de drygt 20 trycken från åren 1825–27 nära nog alla som trycktes här.

J(on) Ad(olph) Walldén (1827–1869)

1826 köpte tre bröder Walldén Ernst Adolf Ortmans andel i *Stockholms Dagblad*, och året därpå köpte de också hans tryckeri vid Riddarholmstorget (se ovan). Brodern Jonas Adolph Walldén stod för tryckeriet, medan till en början Anders Reinhold och Abraham Walldén växlade om som tidningens utgivare. Från 1834 blev J.A. Walldén (1807–1872) även tidningens utgivare.³⁹³ Walldéns hade lyckats köpa den ensamrätt till överståthållarämbetets och poliskammarens kungörelser som *Dagligt Allehanda* dittills haft. Dessutom var broder Anders Reinhold notarie i poliskammaren och kunde komma med senaste nytt om rättsfall, något som alltid gick hem i läsekretsen.³⁹⁴ Men det största spaltutrymmet hade annonserna – på 1860-talet upptog de 80 procent. Trots att upplagan inte var särskilt stor kunde Walldén skapa sig en förmögenhet tack vare annonsintäkterna. 1869 tog hans son Wilhelm Walldén över tidningen, och samtidigt bildade han bolag varefter tryckeriet blev Stockholms Dagblads Tryckeri.³⁹⁵

Tio vistryck finns i GS och UUB från Walldéns tryckeri. Ett av dem, Ankarströms klagan, är ett prosatryck där texten är uppbyggd som en teaterpjäs. Temat anknyter till åtskilliga andra tryck från samma tryckår, 1833, och är en politisk satir.³⁹⁶ Av de övriga är tre fyrsidiga tryck, bara ett är i antikva; några verkar anspela på dagsaktuella händelser.

M.G. Lundberg (1828–1832)

Magnus Gabriel Lundberg var föreståndare för det Marquardska tryckeriet några år. När han slutade fick han köpa med sig en liten del av tryckeriet för att starta eget. 1828 anmälde han tryckeri till överståthållaren men inte till hovkanslern, vilket han borde ha gjort. För detta dömdes han till 100 riksdaler

392 Visorna om Silfwer-Jan kommenteras i Ramsten 2019, avsnittet "Allt väl – Ni förstår mig väl" etc. Trycken om Wanselius brott granskas i Strand 1919, avsnittet om Brita Christina Wanselius.

393 K&N s. 427f.

394 Torbacke 2000 s. 261.

395 Johannesson 2001 s. 140.

396 Även detta tryck kommenteras i Ramsten 1919, avsnittet Nid och satir.

i böter. Han begärde, och fick, nåd: han angav att han var ”under cession, fattig, med hustru och sex barn.” Han hade fått lov av en ”gynnare” att använda hans pressar för att trycka en beställning han fått. Eftersom Lundberg just då var anställd vid Ecksteinska tryckeriet är det troligt att hans välgörare var Peter Adam Wallmark. Lundberg dog 1832 och hans änka tog över tryckeriet, men redan samma år sålde hon det till Ludvig Westerberg (se nedan).³⁹⁷

De sju vistrycken är samtliga firsidiga, i fraktur, och innehåller en enda vistext vardera. En är författad av en kvinna som kallar sig C.C.B., de övriga är anonyma.

L. J. Hjerta (1828–1848)

Efter examina i Uppsala och några första steg på en tilltänkt ämbetsmannabana gjorde Lars Johan Hjerta (1801–1872) inhopps på några tidningar, bland annat i Jacob Gustaf Björnståhls *Conversations-Bladet* och Johan Johanssons *Argus*. Vid riksdagen 1828–30 var han protokollförande notarie – han hade just lärt sig stenografi – och kom på idén att ge ut en riksdagstidning tillsammans med Magnus Jacob Crusenstolpe. Den utkom under den 18 månader långa riksdagen. Förutom att Hjerta fick öva sin publicistiska förmåga lärde honom utgivningen ytterligare en sak: vill man ge ut en tidning bör man ha eget tryckeri. Han hade varit tvungen att anlita fem olika tryckerier under ett halvår för att i tid få ut de tre eller fyra tidningsnumren per vecka.³⁹⁸ När planerna på *Aftonbladet* började ta form köpte han därför F.B. Nestius tryckeri i Johannisgränd för 10 000 riksdaler. Det var ett ganska litet tryckeri, men där fanns tre pressar av trä, och Hjerta satte genast igång med att planera upprustning. Han skaffade Stockholms första snällpress 1831, av eget fabrikat, och sedan ännu en från London. I och med att den anlände på hösten 1833 blev hans tryckeri det största i Stockholm – då gick han om P.A. Norstedt & Söner.³⁹⁹ Vid det laget hade Hjerta flyttat tryckeriet till större lokaler på Stora Glasbruksgatan vid Slussen, och 1836 vidare till Lilla Nygatan, ”midt emot Kongl. Posthuset”. 1834 anlade han dessutom ett stilgjuveri. Det kunde han behöva: *Aftonbladet*, som började utkomma i december 1830, hade redan 1833 över 3 000 prenumeranter, och tidningen kom ut sex dagar i veckan. Dessutom hade han också börjat sin omfattande utgivning av skönlitteratur i olika serier och i billighetsupplagor på eget förlag. 1848 flyttade tryckeriet till sin mest kända adress på Stora Nygatan 21, och samtidigt delades

397 K&N s. 435f.

398 K&N s. 398, Nordmark 2001 s. 20.

399 Bengtsson 1946 s. 162ff.

det: Aftonbladsdelen blev enbart tidningstryckeri, medan resten såldes till Hjertas faktor Johan Beckman och fick adressen Stora Nygatan 22.

Hjerta har gjort tidningshistoria och tryckerihistoria, men det är svårt att tro att skillingtryck var någon stor artikel för honom. Till GS har han bara bidragit med ett enda tryck från 1837, med en tämligen genomsnittlig visa om trogen kärleks belöning, och i UUB finns en gesällvisa i två olika upplagor 1837–1838.

A.G. Hellsten (1832–1843)

Anders Gustaf Hellsten hade arbetat först som sättare, sedan som faktor i flera år på Ordensboktryckeriet innan han 1832 satte upp eget tryckeri på Österlånggatan 21. På Ordensboktryckeriet hade han bland annat ombesörjt tryckningen av *Post- och Inrikes Tidningar* åt Svenska Akademien, och när tidningen från 1834 övertogs av staten under namnet *Statstidningen*, med Peter Adam Wallmark som redaktör, fick Hellsten uppdraget att trycka den ”i anseende till hans i många år ådagalagda nit, sorgfällighet och noggrannhet” vid tryckningen av *Post- och Inrikes Tidningar*. Eftersom regeringen snart beslöt att skaffa eget tryckeri åt *Statstidningen* blev Hellstens hedersamma uppdrag dock inte så långvarigt. Från 1836 tryckte han veckotidningen *Freja*, med en lång rad av tidens litteratörer som medarbetare och August Blanche som redaktör. Hellsten sålde 1843 tryckeriet till Per Gustaf Berg.⁴⁰⁰

De elva skillingtrycken i GS och UUB från hans tryckeri är knappast på eget förlag och verkar ha olika beställare. De är tryckta 1833–1842. Ett är ett helt ordinärt skillingtryck med fyra visor, övriga har bara en visa varav flera anspelar på aktuella händelser, en del uttryckligen i Stockholm, de övriga troligen också. Somliga är på fyra sidor, andra på åtta.

H.G. Nordström / Nordströmska Boktryckeriet (1832–1841)

Henrik Gustaf Nordström (f. 1800) gick i lära på det tryckeri hans farfar Anders Jacobsson Nordström hade grundat 1794. Det låg på Munkbrogatan 8. 1832 fick han själv ta över det efter sin far, och han skötte det till 1842. Då såldes det till Lars Johan Hjerta, som dock bara behöll det till 1843.⁴⁰¹

Tre säkra tryck finns från Nordströms tryckeri i GS. Ett av dem saknar visserligen tryckeriuppgift, men det har en handskriven text: ”Stockholm, Nordström 1833” och det är identiskt med ett annat tryck sånär som på att detta

⁴⁰⁰ K&N s.439f, Nordmark 2001 s. 32f.

⁴⁰¹ K&N s. 417f, Bengtsson 1946 s. 91.

andra tryck har just de nämnda uppgifterna om tryckeri och årtal. De handlar om en handelsman som sålt tjuvgods, "Hundturken Skälmstedt", och trycket annonseras flera gånger i *Stockholms Dagblad*. Ett anonymt tryck är osäkert, men ligger i anslutning till de övriga i GS och är, liksom Skälmstedt-trycken, satt i antikva och med en skämtsam vistext. Det fjärde trycket är firsidigt, i fraktur och med bara en vistext.

Ludv. Westerberg (1832–1834)

Magister Ludvig Westerberg (1797–1871) köpte Magnus Gabriel Lundbergs tryckeri (se ovan) av hans änka 1832. Kort därpå köpte han ytterligare ett tryckeri som ingick i hans firma på Tavastgatan. Westerberg var fil. dr, språklärare samt författare och översättare. Sitt tryckeri behöll han bara i två år.

Under de två åren hann han trycka elva skillingtryck som hamnat i GS och/eller i UUB. I åtskilliga av dem har visorna stockholmsmotiv, och flera skildrar skurkstreck av olika slag, är på åtta sidor och i fraktur. Ett par av dem annonserades i *Stockholms Dagblad* 1833.

Per (Pehr) Elias Norman (1834–1836, 1841–1846)

Pehr Elias Norman (1793–1864) var en alldeles osedvanligt rörlig boktryckare: han startade tryckerier hela tolv gånger, i sju städer. Både i Stockholm och i Arboga var han i tre omgångar, i Eskilstuna i två omgångar, och dessutom i Piteå, Kristinehamn, Karlstad och Norrtälje – ett svårslaget rekord. Han började i Stockholm där han hade tryckeri på Storgatan på Ladugårdslandet (Östermalm) 1834–1836. Efter två omgångar i Eskilstuna med mellanspel i Arboga var han tillbaka i Stockholm 1841–1846, då på Regeringsgatan 58 och Jakobs Bergsgränd 20. Efter ett halvår i Piteå var han i Stockholm för tredje och sista gången, som partner till J.A. Dahlström (se nedan). Därefter bytte han stad och tryckeri fem gånger till, fram till 1860. Han tycks ibland ha flyttat med sig ett tryckeri, ibland köpt och sålt.⁴⁰² Han står för ännu ett rekord: han är ensam om att ha gett ut nio landsorts-tidningar, varav fyra var de första i sin respektive stad (Eskilstuna, Arboga, Piteå, Kristinehamn).⁴⁰³ Under andra och tredje omgångarna i Stockholm gav han ut frireligiösa tidningar, varav en, *Pietisten*, skulle fortsätta långt efter hans tid, till 1918. Den startade 1842 och redigerades av en rad predikanter, i tur och ordning George Scott, Carl Olof Rosenius och

⁴⁰² K&N s. 441, 560, 563, 571.

⁴⁰³ Nordmark 2001 s. 66f.

Paul Petter Waldenström. Under en 20-årsperiod på 1860–1870-talen trycktes *Pietisten* hos Normans fosterson A.L. Norman.⁴⁰⁴

Norman tycks också ha gett ut skillingtryck vart han kom. I UUB finns 23 tryck från hans första Stockholmsperiod med tryckår 1835–1836, och 12 har anskaffats till GS. Från den andra perioden finns sex tryck i UUB. Både där och i GS finns också tryck från Kristinehamn, Eskilstuna och Arboga. Stockholmstrycken är i de flesta fall fyrsidiga med en eller två visor. De som har åtta sidor innehåller bara en vistext som är så lång att den kräver det omfånget. Alla trycken från landsortsstäderna är däremot på åtta sidor och innehåller mellan två och fem visor.

A. Wallin (1834–1840)

Anders Wallin köpte 1834 ett tryckeri på Söder och flyttade det till Svartmangatan 34. Han tryckte bland annat *Stockholms adresskalender* och *Stockholms Annonsblad*. 1837 uppgav han att det enda han tryckt det året var en psalmbok (vilket inte var alldeles sant, se nedan), och 1840 sålde han tryckeriet.⁴⁰⁵

Produktionen tycks ha varit minimal, men åtta skillingtryck härifrån finns bevarade, fem av dem i GS, sex i UUB (varav tre är andra än de i GS). De flesta är fyrsidiga. Ett av dem återger en dödsdömds tankar före och efter (!) avrättningen, ytterligare ett par handlar om mord, och ett prosastryck säljes till förmån för en blind och föräldralös flicka. Resten innehåller ”vanliga” visor.

D.M. Lublin & Co (1836–1839; vilande till 1844)

Grosshandlaren D.M. Lublin startade ett tryckeri på Hornsgatan 1834. Han antog snart en kompanjon, en före detta kantor, Levin Joseph, tryckeriet flyttades till Österlånggatan 22 och firmanamnet blev Lublin & Co från 1836. Redan efter två år avled Joseph, och efter ännu ett år, 1839, lades verksamheten ned och tryckeriet vilade till 1844, då det såldes till Nathan Marcus.⁴⁰⁶

Det enda kända vistrycket från Lublins är en nidvisa om en person vars skurkstreck tycks ha begåtts i Stockholm.

P.G. Berg (1843–1874)

Per Gustaf Berg (1805–1889) var från början bokhandlare med boklåda vid Stortorget nr 14 åren 1828–1841. Han blev också förläggare redan från 1829 och

404 Lundstedt 1898 s. 68.

405 K&N s. 437.

406 K&N s. 440.

var en av grundarna till bokförläggareföreningen 1843. Samma år köpte han A.G. Hellstens tryckeri (se ovan) vid Österlånggatan 21 som han drev till 1874 då han sålde det.⁴⁰⁷ Han specialiserade sig på folklig underhållningslitteratur, lättsmält folkbildning och böcker för barn och ungdom. Han gav ut en mängd billiga småhäften med varierande innehåll, ”de s.k. Bergs småhistorier och visböcker”, bland annat en serie *Ny Samling af Visor och Historier* nr 1–150 och ett stort antal olika serier med häften i skiftande ämnen, även en med visböcker.⁴⁰⁸ Det låter onekligen som om skillingtryck borde ingå i serien med visor och historier, men jag har inte lyckats finna något utöver de två nedan nämnda – kanske var det även här snarast fråga om visböcker. Hans mest kända förlagsartikel är *Svenskt Konversationslexikon* i fyra band där han även bidrog med artiklar.

Till GS har han bara bidragit med två skillingtryck från tryckeriets första år, dels en skillingtryckspastisch, ”Tryckt i år”, som möjligen handlar om en verklig person, dels ”Hönsgummans visa”.

L. Wikström (1843)

Lars Wikström, studerande, står från april 1843 som ansvarig för ett tryckeri på Svenska Prästgatan som ägdes av hans far. Redan i slutet av samma år tog en notarie Sundborg över skötseln av tryckeriet under firma Wikströmska tryckeriet.

Under namnet L. Wikström drevs tryckeriet alltså i mindre än ett år,⁴⁰⁹ men ett skillingtryck som hamnade i GS hann ändå komma ut. Det är ett anti-kvattryck som innehåller den dödsdömde mördaren Breitfeldts avsked med en prosaingress och en Stagnelius-dikt som avslutning. Breitfeldts dom och avrättning engagerade ett antal skillingtrycksförfattare år 1843.

Lundberg et Comp / J.W. Lundberg (1844–1851–1860)

Firman A. & C. Åberg etablerades 1842 på Skärgårdsgatan 8. Ingen av herrarna Åberg var boktryckare, och efter två år tog notarien August Åberg tillsammans med konstförvanten Johan Wilhelm Lundberg (1816–1881) över. De hade också ett förlag. 1851 blev Lundberg ensam ägare och hade tryckeriet till 1860, då han sålde det och flyttade till Skänninge.⁴¹⁰

Av de 14 vistrycken från firman är sex beställda av W. Löfving och två av C. Kihlberg, som hade varsin bokhandel och lånbibliotek i basarbyggnaden på

⁴⁰⁷ K&N s. 440.

⁴⁰⁸ Schück 1923 s. 441, Rinman 1951 s. 82f.

⁴⁰⁹ K&N s. 449.

⁴¹⁰ K&N s. 448f, Bonnier & Hånell 1935 s. 151f.

Södermalmstorg. De har tryckår mellan 1842 och 1852. Det är, med ett undantag, ordinära skillingtryck, åtta sidor i fraktur och flera visor i varje, med beställarens firmanamn på titelsidan. Undantaget är ett fyrsidigt tryck med en enda visa, sannolikt beställd av författaren. De av trycken som inte har beställare utsatta ser i övrigt likadana ut.

Rudolf Wall (1844–1857)

1844 arrenderade den unge Rudolf Wall (1826–1893) ett tryckeri som han kort därefter köpte – det måste ske i hans mors namn, eftersom han var omyndig. Det var inte större än att det inrymdes i ett rum i deras bostad.⁴¹¹ Från de förra ägarna övertog de utgivningen av den konservativa tidningen *Svenska Minerva* som kom ut tre gånger i veckan.⁴¹² Att inte mycket annat kunde tryckas under de första åren är knappast förvånande. 1846 kunde Rudolf själv ta över.⁴¹³ Hans enda erfarenhet av tidningsproduktion var som kontorspojke hos Lars Johan Hjerta och därefter som korrekturläsare på *Aftonbladets* redaktion.⁴¹⁴ Från 1847 utkom hans egen tidning *Friskyttan* och en hel del annat – tryckeriet blev allt större. På 1850-talet hade tryckeriet ett 20-tal anställda och flyttade flera gånger: till Baggensgatan, Bollhusgränd och Beridarebangatan. Från 1855 började konkurrensen från bland annat den nya *Illustrerad Tidning* bli för stor och Wall lade ner *Friskyttan* samtidigt med tryckeriet 1857. Först 1865 skaffade han ett nytt tryckeri där han började trycka *Dagens Nyheter*.⁴¹⁵

Hos Rudolf Wall trycktes med början 1847 ett drygt 40-tal skillingtryck, sannolikt på beställning och av flera olika beställare – 30 av dem finns i GS. De allra flesta är högst ordinära åttasidiga tryck i fraktur, men där finns också två ettbladstryck. Sex av trycken är på fyra sidor, och fyra av dem ser ut att ha samma beställare. De är alla i antikva med tryckår 1849, och visorna, en i varje tryck, har stockholmsmotiv. Tre andra tryck är beställda av C. Kihlberg som sålde skillingtryck från sin butik på Södermalmstorg; två av dessa tryck är på 16 sidor och innehåller två olika upplagor av den långa visan ”Anton, eller ödets underbara skickelse” av författaren J.G. Carlén – den blev en bästsäljare och trycktes också av många andra tryckerier.

⁴¹¹ Hasselberg 1944 s. 33.

⁴¹² Lundstedt 1896 s. 39.

⁴¹³ K&N s. 430.

⁴¹⁴ Hasselberg 1944 s. 26ff, Nordmark 2001 s. 102.

⁴¹⁵ Nordmark 2001 s. 106, K&N s. 430.

Marcus et Comp. / N. Marcus (1844–1850–1866)

Grosshandlaren Nathan Marcus (1800–1855) köpte 1844 D.M. Lublins tryckeri (se ovan) och med sin bror Isac som föreståndare drev han det som Marcus et Comp. till 1850. Då skaffade Isac eget tryckeri, och Marcus fortsatte under eget namn, men med hjälp av en föreståndare. Tryckeriet låg på Lilla Nygatan 19. Efter Nathan Marcus' död 1855 övertogs firman av sonen Meijer Marcus, och efter honom av ett par ägare till som alla behöll firmanamnet N. Marcus. Först 1866 ändrades firmanamnet till Bergström & Lindroth efter de nya ägarna.⁴¹⁶

Det finns sex vistryck från firman i GS. Ett av dem är den populära visan "Anton eller ödets underbara skickelse" av J.G. Carlén, med uppgift om både författarnamn och förlag, Albert Bonniers Förlag. Här finns också hela tre upplagor av visan om den tappre landssoldaten, en översättning från danskan och mycket populär ett par år kring 1850. I UUB finns ytterligare tre tryck varav två handlar om omtalade brottsfall; summan blir alltså nio skillingtryck, eller tio om vi också räknar ett skillingtryck i KB med två visor på danska, utgivet av en Fillip Wingenbach.⁴¹⁷

f.d. Schultze's Boktryckeri (1847–1861)

Boktryckaren Claes Schultze rymde utomlands 1846 från sitt tryckeri och sina akuta penningproblem, varpå tryckeriet drevs vidare under namnet f.d. Schultzes Boktryckeri. Först var kommissarien J.Ph Tollstorp disponent under ett år, och 1848 togs tryckeriet över av handelsbokhållaren och romanförfattaren Edvard Daniel Sjöberg (1822–1863), sannolikt för att han ville ha ett eget tryckeri för tidningen *Söndagsbladet* som han givit ut sedan 1845. Schultze hade tryckt den fram till april 1846, men sedan han lämnat landet hade Sjöberg tryckt *Söndagsbladet* hos Lundberg & Comp.⁴¹⁸ Tidningen var bland de första av en ny typ av tidningar som av motståndare skulle komma att kallas rabulistpress eller skandalpress. *Söndagsbladet* var klart politisk med en socialistisk framtoning och med Lars Johan Hjerta och hans liberala *Aftonbladet* som fiende nummer ett. Tidningen tog det arbetande folkets parti och kom ut på söndagar, den enda dag då de tilltänkta läsarna hade tid att läsa en tidning. *Söndagsbladet* blev oväntat framgångsrik – efter ett år hade den en upplaga på 2 000 och var landets tredje största tidning. Snart fick Sjöberg dock konkurrens i samma genre av sin kusin Franz Sjöberg och hans *Folkets Röst* (se nedan), och upplagan sjönk så

⁴¹⁶ K&N s. 440f.

⁴¹⁷ KB E 1851 e.

⁴¹⁸ Lundstedt 1896 s. 76.

småningom. Tryckeriet, som låg på Tyska Prästgatan 27, hade Sjöberg kvar till 1852, då han sålde det till en postvaktmästare Ljungdahl. Det upphörde 1861.⁴¹⁹

Tre skillingtryck härifrån finns i UUB och i GS, alla från Sjöbergs tid med tryckår 1849–1852. Alla tre är i antikva. Trycket från 1852, en nidvisa om hur herr Franz blir piskad på Riddarhustorget, har flera åskådliga illustrationer. Herr Franz är, pikant nog, just Edvard Sjöbergs kusin Franz, även hans argaste konkurrent.

J.A. Dahlström (1848–1852–1856)

Johan August Dahlström hade 1847 tryckeri tillsammans med Pehr Elias Norman – Norman & Dahlström – men blev redan året därpå ensam ägare då Norman flyttade från Stockholm. Dahlström drev tryckeriet ”under ytterst små omständigheter, en tid i en bagarstuga å Gamla Norrbro” enligt K&N.⁴²⁰ Från 1852 övertog han arrendet av det f.d. Ecksteinska tryckeriet (efter Rudolf Wall) och drev det under eget namn till 1856, varefter tryckeriet upphörde. Samma år sålde han också sitt första tryckeri (till lektor P. Elmblad, som fortsatte det under firmanamnet Dahlströmska tryckeriet i två år). Dahlström arbetade också som skribent på Edvard Daniel Sjöbergs *Söndagsbladet*.⁴²¹ Under en kort period 1858 var Dahlström anställd hos Pehr Elias Norman på dennes tryckeri i Arboga och fortsatte sedan till Lund.⁴²²

15 olika tryck finns i UUB och tre i GS – bara ett är gemensamt, så summan blir 17. Nästan alla kommer från Dahlströms första och tydligen oansenliga tryckeri, med tryckår 1849–1851. Tre är tryckta 1852–1854. En hel rad innehåller visor av namngivna författare som J.A. Wadman, F.A. Dahlgren, Johan Jolin och Wilhelm von Braun, ett ”Stockholms-sprättens afsked till sina björnar” (med två träsnitt), ett en skämtsam visa om korpral Sprätt. Åtskilliga texter har Stockholmsmotiv och anspelar på dagsaktuella händelser.

P.A. Huldbergs Tryckeri (1848–1852)

Per Adolf Huldberg (1816–1887) var bokhandlare, boktryckare och förläggare i stor skala. Han gick i lära på Norstedts tryckeri och blev sättare där innan han öppnade bokhandel med förlag och köpte tryckeri i Falun 1838. Där var han verksam till 1849. Året innan hade han köpt Elmén & Granbergs tryckeri i Stockholm – och han hade dessutom skaffat sig ett tryckeri i Hudiksvall. I

⁴¹⁹ K&N s. 449, Nordmark 2001 s. 97.

⁴²⁰ K&N s. 441.

⁴²¹ Enefalk 2013 s. 126.

⁴²² Hedberg 2009/10 s. 3.

Stockholm övertog han en bokhandel i den fashionabla basarlängan på Norrbro 1851, och hans förlagsverksamhet växte under stockholmsåren till att bli en av de största i Sverige. En förlagsartikel har särskilt intresse i vissammanhang: *Filikromen*. Denna visboks upphovsman, Ludvig Teodor Öberg, var den som Huldberg hade köpt E&G av, och Öberg blev kvar i tryckeriet som faktor, men nu i P.A. Huldbergs Tryckeri.⁴²³ Huldberg blev *Filikromens* förläggare, och det bör ha blivit en god affär: visbokens nio häften kom ut i många upplagor och fortsatte att göra det i många år efter Öbergs död 1860. *Filikromen* fick också betydelse för skillingtrycksmarknaden: åtskilliga av visorna som ingick kom att spridas vidare också i skillingtryck.

Från Stockholmstryckeriet, som såldes 1852, kom sex skillingtryck från 1849–1850 att hamna i GS medan elva finns i UUB. Samtliga är skämtsamt hållna texter över aktuella och lokala ämnen, och av trycken i GS är alla utom ett satta i antikva. Huldberg har också bidragit till Stephens samling med 13 vistryck från sitt Falutryckeri och med sex från Hudiksvall.

Franz Sjöberg (1851–57)

Hovrättsnotarien Franz Sjöberg (1818–1891) skaffade 1851 eget tryckeri på Västerlånggatan 31 för att själv kunna trycka tidningen *Folkets Röst* som han startat 1849. Innan dess hade han låtit trycka den hos i tur och ordning P.A. Huldberg, Rudolf Wall och I. Marcus. *Folkets Röst* var ”en egenartad blandning av skandaltidning och demokratiskt kamporgan” med angrepp på allt och alla. Tidningen blev till en början mycket framgångsrik och var med en upplaga på drygt 4 000 exemplar under några år en av landets största tidningar.⁴²⁴ Från 1857 antog Sjöberg sin faktor Carl Fredrik Lindahl till kompanjon, och firman blev Sjöberg & Lindahl fram till 1861, då tidningen lades ner efter ökade motgångar och tryckeriet upphörde.⁴²⁵

Det enda skillingtrycket saknar tryckår, men avhandlar prinsessan Eugénias födelse 1851. Det året hade Sjöberg just gjort en helomvändning från socialism till ”rojalism” – regeringen hade sett till att det skulle löna sig för honom.⁴²⁶ Trycket är satt i antikva.

⁴²³ Rinman 1951 s. 226; Bonnier & Hånell 1935 s.160.

⁴²⁴ Nordmark 2001 s. 98.

⁴²⁵ K&N s. 451.

⁴²⁶ Nordmark 2001 s. 109, Vegesack 2005 s. 160.

A. Cedergren (1851–efter 1883)

Boktryckaren Axel Cedergren (f. 1804) flyttade till Stockholm från Visby 1851 och började tryckeri på Munkbrogatan. Senare köpte han hus på Söder och flyttade tryckeriet dit. Han "fortfar ännu [1883] att sjelf sköta sitt lilla tryckeri och deltaga i arbetet, dervid han (...) ännu med egen hand tillverkar åtskillig materiel".⁴²⁷ Tryckeriet var då utrustat med en maskinpress, och Cedergren hade två anställda och en lärling.⁴²⁸

I Visby hade Cedergren tryckt åtskilliga skillingtryck, men från hans Stockholmstryckeri är bara två tryck kända. Det ena finns i GS. Det är ett ettbladstryck från 1855 med en kärleksvisa. Det andra finns i UUB och innehåller fem visor. Det är från 1866 och har uppgiften "Till trycket befordrad af J.P. Wingenbach." Denne var gatumusikant och beställde flera skillingtryck från andra tryckerier på 1860- och 1870-talen.

Typografiska Föreningens Boktryckeri (1852–1861)

P.A. Huldbergs tryckeri, f.d. Elmén & Granberg, såldes 1852 till ett bolag som bestod av ledamöter i Typografiska föreningen, Sveriges första fackförening. Tanken var att ledamöter skulle kunna köpa aktier i bolaget för att tjäna en extra slant, och också beredas arbete i tryckeriet om de behövde. Det tycks inte ha blivit som det var tänkt. Tryckeriet låg först i Bollhusgränd 1, därefter på Köpmangatan 10 och sist på Skärgårdsgatan 8, alla adresserna i Gamla Stan. Firman hade en rad boktryckare som föreståndare. Den siste i raden var Johan Gabriel Nordin (1835–1886) som blev föreståndare 1859 och tog över tryckeriet för egen räkning två år senare. Nordin skulle senare bli pionjär inom grafisk utbildning med sin *Handbok i boktryckarkonsten* 1881, och två år senare skrev han *Svensk boktryckerihistoria 1483–1883* tillsammans med riksbibliotekarien Gustaf Edvard Klemming till den svenska bokens 400-årsjubileum. Typografiska föreningen engagerade han sig starkt i, men 1867 sålde han tryckeriet och blev faktor på Sveriges största tryckeri, P.A. Norstedt & Söner, där han blev kvar till sin död.⁴²⁹

Det finns minst elva kända skillingtryck från Typografiska Föreningens tryckeri, vilket stämmer med deras trycklista. De flesta trycktes 1853–1856, ett 1860 och fyra 1864. Texterna i de sistnämnda rör samtliga det dansk-tyska kriget där många svenska soldater deltog som frivilliga. Åtta av de elva trycken finns i GS. Av dem är det sex stycken som sticker ut: de är nämligen ettbladstryck,

⁴²⁷ K&N s. 451.

⁴²⁸ K&N s. 587.

⁴²⁹ K&N s. 425, SBL art. Johan Gabriel Nordin (förf. Per S. Ridderstad), Peterson 1993 s.121.

vilket är ovanligt bland svenska skillingtryck. Ett par av dem är dessutom tryckta bara på ena sidan. Där ryms inte mer än ett par tre strofer, och priset är ändå 2 skilling, ett vanligt pris för ett tryck på åtta sidor. De övriga två trycken har mer normalt omfång, ett på 4 sidor (2 skilling) och ett på 8 (3 skilling). Här trycktes också visor i bokform: ett antal av A.I. Ståhls visböcker, bland annat flera häften av *Filikromen*, *Westgöten* och *Vald samling af svenska sångstycken*.

E(ric) Westrell (1854–1868)

Eric Westrell (1811–1882) anlade tryckeri 1854 på Brända Tomten N:o 4 i Gamla stan – också Skärgårdsgatan 4 uppges, men det bör vara samma adress. Westrell hade i många år studerat i Uppsala, dock utan att ta någon examen. Någon utbildning till boktryckare hade han heller inte, men ska ha fått ekonomisk hjälp av vänner att starta sitt tryckeri, som lär ha gått med förlust så att han till sist blev tvungen att sälja det.⁴³⁰ Att tryckeriet skulle ha gått dåligt märks inte på trycklistorna, som är innehållsrika och prydligt tryckta. Inslaget av folkliga trycksaker är märkbart, förutom visorna också en hel del folkböcker, samt ett antal visböcker (*Ny visbok*, *Aldranyaste visbok* i tre upplagor, *Alldeles ny visbok*). Med undantag för den allra första trycklistan, som bara omfattar de två sista månaderna 1854, finns det visor på varenda lista. De allra flesta bör ha beställts av C. Kihlbergs bokhandel i Södermalmsbasaren, som säkert har beställt över hälften av Westrells visproduktion. Tryckeriet flyttade så småningom till Lilla Nygatan N:o 19. I oktober 1868 såldes det till G.W. Blomqvist (se nedan).

Sammanlagt trycktes långt över 200 skillingtryck på Westrells tryckeri – 230 finns i UUB.⁴³¹ Jag har identifierat 218 vistryck på trycklistorna, men kan ha missat några – visorna står inte samlat på listorna och det är inte alltid kristallklart vad som är visor.

Associationsboktryckeriet (1867–1898)

Detta tryckeri har gamla anor: först från 1810 som Elmén & Granbergs, från 1827 under samma namn men med ny ägare, boktryckaren Ludvig Öberg som drev det till sin död 1845, då firman för en tid sköttes av sonen Ludvig Teodor Öberg. Bokhandlaren Per Adolf Huldberg övertog det Öbergska tryckeriet 1848. Han drev det under eget namn i fyra år och sålde det sedan; då blev det Typografiska Föreningens Boktryckeri (samtliga skildras ovan).

⁴³⁰ K&N s. 452.

⁴³¹ Enefalk 2013 s. 72.

1867 övertogs boktryckeriet av tre boktryckare, som kallade det Associationsboktryckeriet.⁴³² Detta namn behöll tryckeriet till 1898, då boktryckaren Knut Bernhard Boström övertog det och drev det under sitt eget namn. K.B. Boströms Boktryckeri existerade fram till 1918, då det såldes till Bokförlagsaktiebolaget Tiden.

Associationsboktryckeriet var tämligen stort med 24 anställda år 1883.⁴³³ Trycklistorna är omfattande. Tyngdpunkten ligger på populär litteratur av olika slag; några skämttidningar som *Kasper* och *Söndags-Nisse*, en del skolböcker, ett 10-tal upplagor av Gustava Björklunds kokbok, *Robinson Crusoe*, *Tidning för trädgårdsodlare*, och långa rader av folkböcker som *Münchhausen*, *Ullspegel*, *Lilja*, *Lasse-Maja*, *Lunkentus* och *Riddar Blåskägg*. Därtill kommer en hel del visböcker, bland annat minst sju upplagor av *Aldranyaste visbok*, *Vald samling Svenska Sångstycken* och minst tre upplagor av *Ny Visbok af B.C.* (Björn Cederberg), samt ytterligare några andra. Cederbergs visbok trycktes för övrigt i ännu några upplagor under Boströms tid.

Associationsboktryckeriet producerade minst 172 vistrycksupplagor (så många tryck kan beläggas) mellan 1870 och 1897 (därefter tillkommer ett enda från Boströms, tryckt 1900, men skillingtrycksproduktionen upphör med ägarbytet). De allra flesta av dem, c:a 110, trycktes på beställning av C. Kihlberg. Från omkring 1880 är nästan samtliga tryck beställda av Kihlbergs. Firman drevs från 1833 av Catharina Kihlberg (1797–1872), därefter av hennes medarbetare Johanna Söderberg. Trycken såldes från firmans bod på Södermalmstorg, och avsättningen tycks ha varit god att döma av de många skillingtrycksupplagorna. 1896 sålde Johanna Söderberg affären till bokhandlaren Axel Granlund.⁴³⁴ Han beställde i sin tur ett antal tryck under 1897. Därefter upphör både han och Associationsboktryckeriet med skillingtryck.

Trycken från Associationsboktryckeriet kunde lätt förväxlas med tryck från andra officiner. De håller sig till den traditionella utformningen för skillingtryck, med frakturstil och titelsida med rubriker (som "Fyra alldeles nya visor" och liknande) och innehållsförteckning. Framsidan är ganska ofta prydd med någon vinjetfigur, vilket möjligen är något mindre vanligt. Om trycket är förlagt av Kihlbergs så anges detta på titelsidan, medan tryckeriets namn i stället återfinns på baksidan (s. 8).

432 K&N s. 424f.

433 K&N s. 587.

434 Bonnier & Hånell 1935 s. 129, 306.

G.W. Blomqvists Boktryckeri (1868–1874)

Konstförvanten Gustaf Wilhelm Blomqvist (1839–1915) var delägare i Associationsboktryckeriet i tre år fram till 1868, då han gick ur firman för att driva eget tryckeri. Han köpte Erik Westrells tryckeri, grundat 1854. Westrell, som inte var typograf till yrket, hade inte lyckats få firman att bära sig (se ovan). Blomqvist tycks ha lyckats bättre ekonomiskt än Westrell, åtminstone om man kan utgå från antalet poster på hans trycklistor, som är mycket omfattande. Förutom de sedvanliga stadgarna, protokollen och katalogerna finns här också en hel del skönlitteratur, både av mer litterärt och av folkligt slag, dessutom skolböcker och akademiska avhandlingar (även på utländska språk) och åtskilliga sångböcker, utöver de många vistrycken. Blomqvist drev tryckeriet till i oktober 1874, då han sålde huvuddelen till Stockholms största tryckeri, P.A. Norstedts, och resten till flera andra firmor.⁴³⁵

Efter 1870 finns 62 vistryck belagda, något fler än trycklistorna uppger. I dem finner man för övrigt också 5–6 tryck från det första hela verksamhetsåret, 1869. Många av vistrycken är gjorda på beställning, c:a en tredjedel av dem åt C. Kihlbergs, en kund som följt Blomqvist från Associationsboktryckeriet. Under åren 1871–1874 kom bara två Kihlbergstryck från Associationsboktryckeriet, och det bör åtminstone delvis kunna förklaras med att beställningar då gick till Blomqvist i stället. 1875, då Blomqvist sålt sitt tryckeri, kom minst åtta vistrycksupplagor för Kihlbergs räkning ut, tryckta på Associationsboktryckeriet igen.

Till utseendet är vistrycken från G.W. Blomqvists tryckeri helt lika dem från Associationsboktryckeriet – i flera fall använder Blomqvist till och med samma vinjetfigur.⁴³⁶ Även här gäller att när ett tryck är beställt av firma C. Kihlberg så står det angivet på titelsidan.

J.W. Svensson / E. Svensson / Nya Boktryckeriet

(1872–1875, 1875–1878, 1880–1893)

Boktryckaren Johan Wilhelm Svensson hade tryckeri från 1872 (enligt trycklistan; enligt K&N från 1871) till 1893. Under sin karriär köpte och sålde han tryckerier, döpte om dem och flyttade dem så många gånger att det är svårt att följa med i svängarna. På vistrycken förekommer tre olika firmanamn och sex olika adresser under årens lopp. Strängt taget är det fråga om flera olika tryckerier som Svensson innehade. Vanligen har jag följt ett tryckeri, oavsett vem ägaren är, men i detta fall har jag valt att följa en ägare/tryckare genom åren.

⁴³⁵ K&N s. 452.

⁴³⁶ Jfr till exempel E 1870 m och h3 från Blomqvists med E 1877 i2 från Associationsboktryckeriet.

Det tryckeri som Johan Wilhelm Svensson övertog 1872 hade grundats 1865 och låg på Skärgårdsgatan (= Själagårdsgatan) i Gamla Stan. Året efter köpet flyttade J.W. Svenssons Boktryckeri till Svartmangatan alldeles i närheten – båda dessa adresser står på vistryck från 1873. 1875 sålde Svensson firman till AB Forsete och var föreståndare för den till 1876.⁴³⁷ Forsete tryckte 17 skillingtryck 1875–1877 (se nedan), men 1877 gick firman i konkurs och upphörde, enligt uppgift på trycklistan. Samma år startade Svensson eget tryckeri igen, fortfarande i Gamla Stan men nu under hustrun Emmas namn: på sex vistryck från 1877 står firmanamnet E. Svenssons Boktryckeri. 1878 sålde Svensson firman till ett pappersbruk, men 1880 har han eget tryckeri än en gång, nu på Västerlånggatan i Gamla Stan och under eget namn.⁴³⁸ 1883 anmälde han nytt firmanamn, Nya Boktryckeriet. Adressen var då Ålandsgatan 10. Denna adress står på nio tryck från 1884. Men på tre tryck från 1884 och ett från 1885 står det Nya Boktryckeriet, St Badstugatan nr 5 å Söder. Och i den mapp i KB där trycklistorna ligger står det antecknat om Nya Boktryckeriet: "Flyttadt i slutet af 1884 till Mäster Samuelsgatan 57." (Denna adress förekommer också på vistryck, men flera år senare.) Tre olika adresser under samma år – hur går det ihop? Två av dem kan möjligen vara samma. I den stora namnrevisionen av Stockholms gator 1885 beslöts det att namnet Ålandsgatan skulle utgå och ersättas med Mäster Samuelsgatan, vilket redan var namnet på Ålandsgatans förlängning väster om Malmskillnadsgatan. Adressen Stora Badstugatan 5 (numera Brännkyrkagatan) har troligen anknytning till J.W. Svenssons hemadress, Lilla Badstugatan 6.⁴³⁹ De båda adresserna bör ha legat mycket nära varandra, möjligen i samma kvarter. Någon del av verksamheten kan ha varit förlagd dit, men en flytt av hela tryckeriet till den adressen kan det inte ha varit fråga om. Det är också uteslutet att det skulle röra sig om flera tryckerier med samma namn. Tillräckligt många av trycken med de olika adresserna går att identifiera på trycklistorna från J.W. Svenssons firma för att detta ska vara helt klart. Det finns inte trycklistor från något annat Nya Boktryckeriet, och tryckens typografiska utformning är dessutom nästan identisk. Tryckeriet hann flytta minst en gång till, till Jakobsbergsgatan 19, innan Svensson i december 1893 sålde det till Frans Oskar Peterzén, som flyttade det till Liljeholmen och kallade det Sjöviks tryckeri (O. Peterzén). Redan 1894 blev tryckeriet förstört i en mordbrand och verksamheten upphörde.

437 K&N s. 452.

438 K&N s. 455.

439 Enligt *Adresskalender för Stockholm* åren 1883–85. Lilla Badstugatan heter numera Pryssgränd.

Svensson hann med att trycka minst 124 skillingtrycksupplagor från 1872 till 1893. Med undantag för de två perioder då Svensson inte hade eget tryckeri (1875–1876 och 1879–1880) finns åtminstone något vistryck bevarat från vart och ett av de 19 åren. Genomsnittet ligger på 6–7 tryck om året. Flest tryck kom 1883–1885 (13, 14, respektive 16 tryck finns bevarade; trycklistan uppger hela 21 för året 1884, varav alltså 14 har påträffats).

Tryckens utseende växlar lika mycket som adresser och firmanamn på J.W. Svenssons tryck. Så är till exempel åtskilliga av de tidigaste satta i antikva, vilket var tämligen ovanligt ännu i början av 1870-talet. Många senare tryck blandar tryckstilar så att titelsidan har antikva och resten fraktur, eller titelsidan och visrubrikerna är i antikva och bara själva vistexterna i frakturstil. I mitten på 80-talet använde man fraktur till hela trycket utom ordet VISOR på titelsidan som är satt i antikva. Några tryck (från åren 1873–1874 och 1878) är gjorda åt Kihlbergs boklåda på Södermalmstorg, och de är samtliga i fraktur liksom alla Kihlbergs tryck.

I början av år 1888 började Nya Boktryckeriet ge ut en serie numrerade vistryck. Häftena var illustrerade och innehöll dagsaktuella visor, samt en sida med reklam för visorna. Av den framgår att det var meningen att det skulle komma nya visor var fjortonde dag. De allra första häftena kanske kom så ofta. Med hjälp av innehållet i visorna går en del av trycken att placera någorlunda i tiden. Nr 1 bör ha kommit omkring 1 februari, nr 2 och 3 kan också ha kommit i februari, och nr 4 handlar om en snöstorm. Nr 5 har en påsk- och en mars-visa, nr 6 en aprilvisa, nr 7 "Beväringens midsommarvisa", och nr 8 handlar om stadsbränderna i Umeå och Sundsvall 25 juni 1888. Alla dessa visor kan enligt reklamsidan inköpas i vad som först kallas Femöres-Bibliotekets Expedition (visorna kostar dock 10 öre!), därefter Bokförlags-expeditionen eller Förlagsexpeditionen. Adressen är i alla fall densamma, Mäster Samuelsgatan 57, vilket alltså är tryckeriets adress. När nr 9 kommer, osäkert när under andra halvåret 1888, har adressen ändrats till Jakobsbergsgatan 19. Annars är annonsens innehåll detsamma: man efterlyser driftiga kolportörer som lovas hög provision, och kommissionärer får hela 50 % provision om de sänder in rekvisitioner till Bokförlagsexpeditionen. De kan till och med ringa in beställningar. Firman uppger telefonnummer för båda adresserna. Men visan nr 9 blev tydligen det sista numrerade trycket det året. Det kom ett nr 10 också, som innehöll en nyårsvisa och troligen trycktes först 1889. Trycket är inte bevarat, men det finns på trycklistan för 1889 och det nämns i reklamen på en ny upplaga av trycket nr 2, som kom i hela fem upplagor 1888–1892; innehållet är en visa om riksdagsmannen Liss-Olof Larsson.

Under 1889–1890 var visutgivningen mycket sparsam, men 1891 sätter den fart igen. 12 tryck finns bevarade, innehållet i de flesta är nyhetsvisor, och författaren till många av dem är pseudonymen (?) ”Karl August Frisk, Snickaregesäll”. Flera av trycken från 1891 innehåller en reklamsida med en lista på trycksaker som kunde beställas från Nya Boktryckeriet. Förteckningen upptar ett 30-tal nummer i prislägen från 1:50 till 10 öre (visor). Under 1892 utkom bland annat ett vishäfte som har nr 19, (innehållande två visor av Karl August Frisk), men inga mellanliggande nr finns. Ett annat av de fyra vistrycken uppger som visförfattare ”Pelle Stick på fabriken”.

Under 1893 ska enligt trycklistan tre vishäften ha kommit ut, men bara ett har påträffats. I december såldes tryckeriet, och den nye ägaren Oskar Peterzén hann ge ut fyra vistryck (flera av vistexterna var hämtade ur förre ägarens häften) innan tryckeriet upphörde efter mordbranden.

Vill man ytterligare krångla till J.W. Svenssons redan komplicerade tryckerihistoria så kan man lägga till att under den period då Forsete innehade Svenssons första tryckeri, 1875–1877, ägde Forsete också firma J. & A. Riis. Efter Forsetes konkurs köpte bröderna Riis tillbaka sitt tryckeri.⁴⁴⁰ Sedermera tryckte de tre skillingtryck. Tillsammans med Forsetes 17 vistryck får man här ytterligare 20 tryck att lägga till summan från dessa på olika sätt lierade tryckerier.

J.W. Holm / C.O. Grönstedts Boktryckeri / Östermalmstryckeriet (1873–1900–1906–1910)

Konstförvanten Johan Wilhelm Holm grundade 1869 ett tryckeri i Falun (där han förutom *Falu-Posten* bland annat hann med att trycka två skillingtryck) men sålde det 1873 och flyttade till Stockholm där han genast började tryckeriverksamhet på nytt. Trycklistan för år 1873 är gemensam för Falun och Stockholm och visar inte på något avbrott i verksamheten. J.W. Holm avled i augusti 1882, 43 år gammal. Tryckeriet, med 23 anställda år 1883,⁴⁴¹ drevs under några år av änkan, Hedvig Holm, fortfarande under namnet J.W. Holms boktryckeri. Fru Holm tycks ha gift om sig med en typograf och blivit änka på nytt år 1900 eller 1901; trycklistorna för 1892 och 1893 är signerade Hedvig Lundqvist.⁴⁴² Från 1900 eller 1901 sköttes tryckeriet av C.O. Grönstedt, som redan i flera år haft eget

⁴⁴⁰ K&N s. 452.

⁴⁴¹ K&N s. 587.

⁴⁴² Se även Rehnberg 1952 s. 179. Det tryckeri som omtalas i denna minnesskildring namnges inte, men det låg på Lästmarkargatan 18, och där låg då J.W. Holms tryckeri.

tryckeri. Enligt en uppgift gifte sig Grönstedt med innehavarinnan.⁴⁴³ Paret fortsatte tryckeriet under hennes första mans namn: det står J.W. Holm på vistrycken till och med augusti 1906, med undantag för 1904 då nästan samtliga tryck har namnet C.O. Grönstedts Boktryckeri. I september 1906 bytte tryckeriet ägare och namn och blev Östermalmstryckeriet (det låg då på Artillerigatan på Östermalm). Det upphörde år 1910.

Detta tryckeri är Stockholms flitigaste producent av skillingtryck under perioden från 1870, och störst i landet efter C.A. Andersson & Co i Malmö. 397 olika tryck finns bevarade från åren 1880–1910. Praktiskt taget hela denna produktion har tryckts på beställning åt J.H. Chronwalls Svenska Visförlaget, som började verksamheten 1893, och anlidade Holms från 1895 (bara sex av de 397 trycken är från före 1895). Det finns skäl att tro att antalet olika upplagor varit ännu större. Så många som 70 av de nu kända trycken har påträffats endast i privata samlingar, och det finns säkert fler i privat ägo.

J.W. Holm tryckte visor i annan form än skillingtryck långt före Svenska Visförlagets tid. På 1870-talet trycktes där fem olika häften av *Filikromen* och ett par andra av A.I. Ståhls visböcker (jfr under Associationsboktryckeriet). Och under 1880-talet tryckte man en mängd småskrifter åt J.H. Chronwall, som bedrev förlagsverksamhet långt innan han började ge ut vistryck. Även efter 1893 beställde Chronwall en hel del annat än vistryck från detta tryckeri.

Aktiebolaget Forsetes Boktryckeri (1875–1877)

Tryckeriet anlades som M.P. Dahlskog & Co år 1853. Ägare första året var stilgjutaren Johan Riis och M.P. Dahlskog, som var faktor. Redan 1854 övertog Johan Riis och hans bror August hela firman, och drev både tryckeri och stilgjuteri under firma J. & A. Riis. Tryckeriet sålde de 1875 till Aktiebolaget Forsete, som samtidigt köpte J.W. Svenssons boktryckeri (se ovan) och anställde Svensson som föreståndare till 1876. Han ersattes då av bokhållaren A. Kjellberg, men 1877 gick firman i konkurs och såldes åt olika håll; bland annat köpte bröderna Riis tillbaka sitt tryckeri.

Samtliga 17 vistryck från denna firma kom under åren 1875–1877, och bara ett av dem är från 1877, så resten kom till när J.W. Svensson var föreståndare. Han tryckte visor på alla de (ganska många) tryckerier han ägde eller förestod under sin karriär. Före hans tid trycktes inga vistryck av denna firma; däremot finns det tre tryck från J. & A. Riis under åren 1878–1883 (firman var verksam under samma namn till 1893, då den såldes till A.F. Sandihn boktryckeri).

443 A.a.

**Axel Moquists tryckeri / C.V. Smedbergs tryckeri / Smedbergs Boktryckeri
(1883–1893–1895–1962)**

1883 övertog Axel Amandus Moquist (f. 1849) sin fars boktryckeri på Hornsgatan, grundat 1860.⁴⁴⁴ Han drev det till hösten 1893, då det köptes av Carl Viktor Maria Smedberg, som hade det i två år under namnet C.V. Smedbergs tryckeri. I maj 1895 avled Smedberg.⁴⁴⁵ Tryckeriet övertogs av två herrar Pettersson, som dock fortsättningsvis lät firman heta Smedbergs tryckeri. Tryckeriet låg kvar på Hornsgatan 12 till c:a 1903, då det flyttade till Ragvaldsgatan. Båda dessa adresser låg helt nära Södermalmstorg, där C. Kihlbergs boklåda fanns i basarbyggnaden, och det kan ha bidragit till att tryckeriet kom att dela, och så småningom överta, Kihlbergs roll som leverantör av vistryck åt Söders gårdsmusikanter. Redan på Axel Moquists tid uppges visorna vara tryckta på beställning, och detsamma gäller i fortsättningen Smedbergs. Mycket ofta är visorna i trycken signerade med olika initialer följda av "eftertryck förbjudes", vilket troligen bara betyder att vederbörande, säkert identisk med beställaren, försöker få ensamrätt på tryckning och framförande av visan i fråga, inte att han/hon har författat den. En del av dessa initialer kan uttydas. Så står till exempel E.S. och A.W.L. för Emilia Sjöström och Axel Walfrid Lindvall, mer kända som Djurgårds-Kalle och Emma. J.A. Jonasson, Emmas styvfar, satte i allmänhet ut hela sitt namn, och S. D'O-m-nt nästan hela – han hette D'Orchemont, född Gustafsson. Alla dessa personer var gårds- och gatumusikanter.

Smedbergs boktryckeri fortsatte under samma namn till 1962, då det övertogs av Grafiska konstanstalten, sedermera Grafikon, en firma som för övrigt tryckte visor åt Gehrman's musikförlag, Melodiförlaget och Svenska Visförlaget (beläget i Gamla Stan och ej identiskt med J.H. Chronwalls förlag med samma namn). Efter en konkurs 1978 köptes Grafikon av Allan Spångbergs Tryckerier AB, som finns kvar ännu.

117 tryck från åren 1889–1913 är kända från detta tryckeri. 18 av dem är från Moquists period (varav 13 från 1891). Från Smedbergs finns det tryck för varje år från 1894 till 1913, i 20 år (c:a fem tryck om året i genomsnitt). Tryckeriet tycks ha varit ganska litet. När Moquist övertog det efter fadern bestod personalen av en sätтарlärling och en tryckare.⁴⁴⁶ Och trycklistorna upptar, utöver visorna, nästan enbart diverse stadgar, års- och revisionsberättelser, protokoll och liknande.

Vistrycken är alla mycket lika varandra till utseendet, så pass att man kan

444 K&N s. 454.

445 Grip 1981 s. 174.

446 K&N s. 587.

skilja ett Smedbergstryck från andra, trots att de är så konventionellt och "typiskt" utformade, med en titelsida där ordet VISOR är framträdande och med en prydlig förteckning över de visor trycket innehåller. Utmärkande är dock att de är satta i antikva ända från första åren. Det är tydligen tryckeriet och inte beställarna som stått för den grafiska utformningen. Trycken förblev också likadana genom alla år – bara på tryckåret kan man se skillnad på ett tryck från Moquist 1889 och ett från Smedbergs 1913.

Gustaf Lindströms Boktryckeri (1893–1914)

Carl Gustaf Arvid Lindström (1866–1934) övertog i januari 1893 G. Valfrid Vilhelmsons tryckeri och drev det under sitt eget namn till och med 1914. Då övertogs det för några år av andra ägare, men Lindström köpte tillbaks tryckeriet och det drevs under hans namn ända till 1969, då det blev Mauritzons Boktryckeri AB. Denna firma upphörde på 1980-talet.

Skulle man tro firmans trycklistor har de bara åstadkommit 21 vistryck, men minst 71 stycken finns bevarade, alla utom ett från åren 1896–1899. Av de 71 finns 25 i KB:s samling och 46 i privata samlingar. Precis som när det gäller J.W. Holm och hans efterträdare kan man här anta att det kan finnas ytterligare tryck att upptäcka i andra samlingar. Samtliga påträffade tryck har gjorts på beställning av J.H. Chronwall för Svenska Visförlaget, och de är utseendemässigt lika Chronwalls alla andra tryck. Gustaf Lindström var i stor utsträckning sin egen förläggare och uppenbarligen också bokförsäljare.⁴⁴⁷

K. Mobergs tryckeri / Vasatryckeriet (1898–1900?)

För Vasatryckeriet finns bara en enda trycklista, som gäller perioden 1/12 1899–3/9 1900. Listan upptar en enda post, ett antal nummer av tidningen *Restauratören*. Tidningen trycktes mycket riktigt där under ungefär den period trycklistan anger.⁴⁴⁸ Ett registerkort i KB:s ämbetsarkiv har hänvisningen "Vasatryckeriet, se K.E. Mobergs tr." Något tryckeri med det namnet finns inte, däremot ett K. (Karl) Mobergs. Även för detta tryckeri finns bara en trycklista; den gäller för 1898 och till 15 september 1899. Från januari till september 1899 trycktes tidningen *Restauratören* av K. Mobergs tryckeri. Det är möjligt att det fanns något samband mellan dessa två tryckerier – det kan mycket väl vara samma firma som låg nere ett par månader och så började på nytt under annat namn – men det har inte gått att få fram fler uppgifter. Ytterligare en sak har de gemensamt: de har

⁴⁴⁷ Bonnier & Hånell 1935, s. 340.

⁴⁴⁸ Strängt taget från 15/11 1899, se Lundstedt 1902 s. 466.

båda tryckt vishäften åt J.H. Chronwall, och ingen av dem har redovisat dessa tryck på trycklistorna. Från Vasatryckeriet har 15 vistryck återfunnits, två från 1899 och 13 från 1900. Tre av dem finns i KB, troligen införskaffade i efterhand. Från Mobergs finns sju stycken, inget av dem i KB. Fem av dem trycktes 1899, de övriga två saknar tryckår. Alla 22 är tryckta för Chronwalls räkning.

Tryckeri AB Skandia (1906–1917)

Tryckeri AB Skandia var verksamt från 1906 till 1917. Tryckeriet anlitas av Svenska Visförlaget redan från 1907 för enstaka småskrifter, men tryckningen av förlagets vistryck fick inte Skandia hand om förrän från 1910, då Östermalmstryckeriet (f.d. J.W. Holms) hade upphört. Vid det laget hade den ursprunglige förläggaren J.H. Chronwall avlidit och hans bror Mårten tagit över förlaget. Mårten ville tydligen inleda sin verksamhet som förläggare med välfyllda lager, för han satte igång en omfattande nytryckning av broderns tidigare utkomna numrerade vistryck; det sista hade nr 116. Mårtens ambition var att hålla samtliga gamla nummer i lager, samtidigt som han fortsatte utgivningen av nya.⁴⁴⁹ Produktionen blev mycket riktigt avsevärd. Skandia var huvudleverantören, och praktiskt taget varenda skillingtryck från dem är beställningar från det Chronwallska förlaget. I fråga om antalet producerade vistryck från och med 1870 ligger Skandia trea i landet och tvåa i Stockholm efter J.W. Holm/Östermalmstryckeriet med 338 tryck på 8 år. Det gör ett genomsnitt på drygt 42 upplagor om året. Ett av trycken har faktiskt tryckåret 1918, då Skandia av allt att döma hade upphört – det kan vara ett tryckfel. Flest finns bevarade från 1916, nämligen 78 tryck. Trycklistorna uppger 276 numrerade tryck, men 316 finns i KB:s samling och 22 i andra samlingar.

Räknat i antal vistryck i genomsnitt per år ligger Skandia skyhögt över de närmaste konkurrenterna med sina 42 upplagor. Under sina år som leverantör till J.H. Chronwall kommer Holms med efterträdare upp i 23–24 upplagor om året: 278 tryck åren 1895–1910, det vill säga 16 år, medan C.A. Andersson & Co inte ens under sin mest produktiva period nådde mer än 16 tryck om året i genomsnitt. Men det stora antalet är naturligtvis inte Skandias förtjänst, utan Mårten Cronwalls (han stavade oftast namnet utan h, och kallade sig Martin, eller bara M.H. Cronwall).

449 Danielson 1981 s. 135f.

Christenssons Tr. (1910–1918)

Enligt uppgifter som bifogats trycklistorna i Kungl. biblioteket skulle Georg Christenssons Boktryckeri ha varit verksamt i Stockholm 1913–18. Men det finns faktiskt trycklistor även för åren 1910–12. Listorna är ytterst summariska, ofta står trycksaker för flera år på samma lista. Den vanligaste posten är "Diverse blanketter", och inte för något år finns det fler än fem poster, vanligast ett par, tre stycken.

För året 1915 finner man posten "Visor no 104, ..." etc., nio olika nummer är uppräknade. Det stämmer med det antal vistryck från Christenssons med tryckår 1915 som finns i KB:s samling skillingtryck. Där finns också ett från 1913 och ett från 1916, alltså 11 allt som allt. Men till dags dato har ännu fler påträffats i andra samlingar, hos privatpersoner och i SVA, och 34 olika tryck daterade 1913–18 från Christenssons tryckeri har spårats. Samtliga har gjorts för Svenska Visförlaget och dess dåvarande ägare Mårten Cronwall.

Wändahl & Andersson (1905–1918)

Firma Wändahl & Andersson existerade under detta namn från 1905 till 1918. Åtminstone från 1913 hette ägaren N.R. Hedberg (han har signerat en trycklista detta år). 1918 ändrades namnet till AB Affärstryck, med samme ägare. Det firmanamnet behölls till 1961, då tryckeriet bytte namn till EOstryck – eller såldes till en firma med detta namn.

Elva vistryck från Wändahl & Andersson finns i KB, alla med tryckåret 1912. Samtliga är gjorda för Mårten Cronwalls visförlag.

Bok- & Acc.-tr. Viking (1917–1933)

Tryckeriet anlades 1917 och upphörde vid jultid 1922 på grund av konkurs.⁴⁵⁰ Någon verksamhet bedrevs tydligen ändå 1923 – man tryckte nämligen då ett par tidningsnummer som levererades till KB. Första året, 1917, har man noterat på trycklistan "Under året endast småtryck", och det blev åtskilligt sådant även under kommande år.

Till produktionen hörde 12 vistryck för Svenska Visförlaget och Mårten Cronwall – han har troligen beställt några andra småskrifter också till sitt förlag. De daterade vistrycken är från 1917–18, medan några saknar tryckår. Något av dessa kan vara från 1919. På trycklistan för det året finns posten "Kupletter 3 häften". Inga vistryck med det tryckåret har påträffats, men Mårten Cronwall

⁴⁵⁰ Registerkort i KB:s ämbetsarkiv.

använde ibland rubriken kupletter på sina vishäften, så det kan vara hans beställning. Bara 6 vistryck finns på trycklistorna, inklusive de tre kupletterna.

Edvard Rydahls Boktryckeri (1917–1970?)

Edvard Rydahls tryckeri började sin verksamhet 1917 i Vasastan i Stockholm, och där fanns det kvar till åtminstone början på 1970-talet under namnet Rydahls Boktryckeri. Mellan 1918 och 1931 trycktes här minst 31 vistryck – och en del andra skrifter också – åt Mårten Cronwall och Svenska Visförlaget. Tryckeriets produktion var tämligen omfattande och dominerades under denna period av folklig läsning av olika slag (*Spåboken*, *Jack London*) och av skolböcker, det framgår av trycklistorna.

Här trycktes fler visor än man kan läsa ut av trycklistorna. Somliga år, 1918 och 1920 till exempel, förtecknade och levererade tryckeriet alla vistryck till KB, andra år inga alls. Av de 31 hittills påträffade trycken, alla för Mårten Cronwall, finns 15 i KB, resten i privata samlingar och i SVA. De två trycken från 1931 tillhör för övrigt de allra sista skillingtryck som över huvud taget trycktes. Rydahls fick också beställning på en visbok på 48 sidor för Mårten Cronwalls räkning. Visorna i den ”äro nygjutna efter gamle Cronwalls pappersmatriser”, det vill säga efter i många fall bortåt 30 år gamla och synnerligen väl använda matriser. Tryckkvaliteten blev inte den bästa, men Mårten Cronwall ursäktar sig i förordet och påpekar att priset i stället är mycket lågt, 1 krona. På samma sätt framställdes också en större visbok, på 112 sidor, för 2 kr.

Strängnäs

Biskopen i Strängnäs, Laurentius Paulinus Gothus (1565–1646), hade lämnat arbeten till tryckning hos Stockholms boktryckare, men det drog så långt ut på tiden att han till sist anhöll hos konungen om ekonomiskt stöd för att anlägga eget tryckeri. Det beviljades 1622, och han lovades få ”niuthe och behålle all behållen kyrkiotijende vthi Jädre, på Rekerne”. Tiondet skulle med tiden ändras till 50 tunnor spannmål, som i sin tur något år fick omvandlas till 100 riksdaler, eftersom det då var slut på spannmål i Södermanland.

Tryckeriet var biskopens privata, och där trycktes huvudsakligen hans egna skrifter. Det sköttes av faktorer och var verksamt tills Laurentius blev ärkebiskop 1637 och flyttade till Uppsala. Han lät även flytta tryckeriet till Uppsala och hade det där ett par år, men 1641 var det tillbaka i Strängnäs igen, då som konsistoriets egendom. Det sköttes av flera olika boktryckare fram till 1690, då

det upphörde, troligen sålt till Stockholm, möjligen till Henrik Keyser, men det tycks vara osäkert.⁴⁵¹ Tre år senare, 1693, fick Strängnäs sitt andra tryckeri. Då flyttade Stockholmsboktryckaren Johannes Billingsley en del av sitt tryckeri till Strängnäs som filial och hade det till sin död 1695. Därefter sköttes det av en rad boktryckare, och periodvis av deras änkor. De brukade kalla sig gymnasii-boktryckare eller "Kongl. Gymnasii och Domkyrkans boktryckare".⁴⁵² 1798 arrenderades tryckeriet av förre lektorn vid läroverket, fil. mag. och med. dr A.J. Segerstedt, som 1802 fick tillstånd att arrendera för egen räkning mot att han uppfyllde en lång rad villkor. De belyser vilka regler som kunde gälla ännu så sent. Så till exempel skulle han betala fyra tunnor spannmål årligen för boktryckerilokalen samt återlämna "den nedra delen af trädgårdstäppan midt för gymnasium" som boktryckarna dittills nyttjat. De stilar och redskap som ägdes av domkyrkan fick han använda mot att han lovade att återlämna motsvarande om han lämnade ifrån sig tryckeriet. Han skulle åta sig konsistoriets och läroverkets "vanliga tryck", men även större arbeten på deras förlag mot skäliga villkor; skatten för boktryckerirörelsen var hans ansvar, men "fönsterluftsavgiften af huset samt procenten af hyran" betalade domkyrkan "efter vanligheten".⁴⁵³

Följande ägare återgick till den tidigare ordningen och arrenderade för domkyrkans räkning. Tryckeriet förblev stadens enda fram till 1857, och var verksamt till efter 1882.

C.P. Westerlund(s boktryckeri) / Westerlundska boktryckeriet

(1857–1881–1919)

Carl Peter Westerlund var arrendator för domkyrkans tryckeri 1846–1847, och under den perioden gav han också under något år ut *Strängnäs Tidning*. Tio år senare, 1857, anlade han ett eget tryckeri – han hade köpt ett i Arboga som han flyttade till Strängnäs. Han handlade med tryckerier och hade sådana i flera städer.⁴⁵⁴ Redan 1854 hade han återupptagit utgivningen av *Strängnäs Tidning*. Han var också en av redaktörerna, och från 1857 kunde han alltså trycka den på eget tryckeri. 1880 överlät han tryckeriet till sin son Adolf Westerlund, som efter faderns död 1881 också blev *Strängnäs Tidnings* redaktör.⁴⁵⁵ Adolf Westerlund kallade firman Westerlundska boktryckeriet, och så hette den till

451 K&N s. 197f, tillägg s. 104.

452 K&N s. 198, 251.

453 K&N s. 465f.

454 K&N s. 467.

455 Lundstedt 1902 s. 330f.

1919, då namnet ändrades till AB Strängnäs Tidning, som den kallades till 1957.

22 vistryck efter 1870 är bevarade från Westerlunds tryckeri. De är daterade från 1871 till 1899. Men trycklistorna visar att Westerlund tryckte åtminstone en visa redan under första året, en "Ny Bevärings Wisa". De flesta år under resten av 1850-talet och 60-talet trycktes här inte annat än någon enstaka visa, *Strängnäs Tidning* och en eller ett par saker till. 1866 stöter man på posten "Wisor från Boktryckeriet i Mariefred". Westerlund hade året innan startat ett tryckeri även i Mariefred. Det arrenderade han ut, så varför han skulle redovisa något som tryckts där är svårt att förstå.

Tryckeriet blev uppenbarligen skadat i den stora branden i Strängnäs 1871; tryckleveransen för 1870 tycks ha uteblivit. Men från och med 1871 kom det ett eller ett par vistryck mest varje år – och fortfarande inte värst mycket mer – fram till 1882. Bara tre av vistrycken kom efter detta år (1890, 1893 och 1899).

Sundsvall

A.P. Landin, som redan hade tryckeri i Gävle sedan några år, startade tryckeri i Sundsvall 1840 och gav ut tidningen *Alfvar och Skämt* från 1841. Landin sålde tryckeri och tidning redan 1843, och därefter bytte det ägare ytterligare ett par gånger fram till 1870, då det såldes till J.H. Struve (se nedan). Vid det laget hade Sundsvall hunnit få ytterligare ett tryckeri.

E.A. Hollner & Comp. / Boktryckeri-Aktie-Bolaget (1853–1873–1971)

Bokhandlaren E.A. Hollner och boktryckaren Carl Magnus Berg anlade 1853 ett tryckeri i Sundsvall, stadens andra. Sedan Hollner avlidit redan 1855 fortsatte hans änka att driva firman tillsammans med Berg, som dock samtidigt hade tryckeri i Östersund (jfr nedan). 1860 köptes det Hollnerska tryckeriet av bokhandlaren P.G. Jansson. Han gav ut och redigerade *Sundsvalls-Posten* från januari 1859 – den fortsatte tidningen *Dilettanten*, som Hollner börjat ge ut 1853. Jansson drev tryckeriet med oförändrat firmanamn till sin död 1871, och hans efterträdare Axel Lundgren – även han redaktör för *Sundsvalls-Posten* – gjorde detsamma. Men från mars 1873 hette firman Boktryckeri-Aktie-Bolaget och ägdes av ett tremannabolag, som dock inte tycks ha tagit del i skötseln av tryckeri och tidning. Tryckeriföreståndare var S. Axell.⁴⁵⁶ Tryckeriet fortsatte under samma firmabeteckning till 1971 och övergick då till Tryckeribolaget i Sundsvall AB.

456 K&N s. 566, Lundstedt 1902 s. 334.

Hollner tryckte något dussin vistryck på 1850- och -60-talen. Från perioden efter 1870 finns det tre skillingtryck med tryckerinamnet E.A. Hollner & Comp. De är från 1870–1871. Från Boktryckeri-Aktie-Bolaget finns 29 upplagor belagda från 1873 till 1883. Något färre förekommer på trycklistorna, men i stort sett redovisas trycken. Efter att ha gett ut sex vistryck 1883 slutar man helt med den produktionen. I övrigt trycktes under denna period, förutom *Sundsvalls-Posten*, ganska mycket stadgar, kataloger och liknande. Av visorna har fem stycken tryckts på beställning. Återstoden har möjligen tryckts för egen räkning, och med två bokhandlare bland tryckeriets ägare fanns en tänkbar försäljningskanal i den Hollnerska bokhandeln.

J.H. Struve / Sundsvalls Tidnings [Bok]tryckeri / Hägerstrand & Bergman / Sundsvalls Tidnings AB (1870–1879–1888–1894–1897–1913)

År 1870 köpte redaktören Johan Henrik Struve det tryckeri Landin grundat 30 år tidigare. Den tidigare ägaren hette Johan Olof Nyberg och var konstförvant. Nyberg hade varit föreståndare för tryckeriet under den föregående ägaren innan han själv tog över 1862. Han var också utgivare av den tidning som startats av Landin 1841 under titeln *Alfvar och Skämt*, men som på Nybergs tid, från 1860, hette *Nya Norrländska Korrespondenten*. Han tryckte skillingtryck enligt en annons i tidningen: "Wisor och Historier ett stort antal, såväl boksals som styckevis, å denna tidnings tryckeri."⁴⁵⁷ Nyberg sålde tryckeriet 1870, för att 1878 köpa ett annat tryckeri i Sundsvall som han hade till 1882.⁴⁵⁸ Där tryckte han fyra skillingtryck.

Struve tog över tidningen, och 1873 ändrade han titeln till *Sundsvalls Tidning Norrländska Korrespondenten*. 1879 tog boktryckaren Ludvig Gillberg över tryckeriverksamheten, medan Struve fortsatte som tidningens redaktör. Tryckeriets namn ändrades till Sundsvalls Tidnings (Bok)tryckeri och fortsatte till 25 juni 1888, då det förstördes i den stora branden.⁴⁵⁹ Efter några månaders uppehåll fortsatte verksamheten, men uppenbarligen under ny ledning, för firmanamnet är nu Hägerstrand & Bergman (Sundsvalls Tidning); J. Oscar Hägerstrand efterträdde Struve som redaktör för tidningen.⁴⁶⁰ Vem Bergman var framgår inte (tryckeriets nye ägare?). 1894 övertog Gustaf R. Petersson både redaktörskapet för tidningen och tryckeriet, som han återgav namnet Sundsvalls

⁴⁵⁷ *Nya Norrländska Korrespondenten* 1865-09-06.

⁴⁵⁸ K&N s. 565f.

⁴⁵⁹ Lundstedt 1902 s. 334f.

⁴⁶⁰ A.a.

Tidnings Tryckeri. 1897 blev firman aktiebolag och heter därefter Sundsvalls Tidnings Aktiebolag – det existerar än.

Att trycka tidningen var uppenbarligen huvudsyftet med detta tryckeri. Tidningen utkom 3 ggr/vecka 1871–1890 (därefter oftare) och utöver den trycktes till en början nästan enbart vistryck, för det mesta minst en upplaga om året. Produktionen av vistryck pågick fram till 1913, om än alltmer sporadiskt, och uppgår till sammanlagt 63 kända upplagor.

H.V. Vesterlunds boktryckeri (1884–1888)

H.V. Vesterlund anlade tryckeri i Sundsvall i november 1884; ”en del deraf utgöres af Gefle Accidenstryckeri, som V. i sept. 1884 inköpt af Emma Jäder”, upplyser en anteckning på trycklistan. Vesterlunds tryckeri blev inte långvarigt. Liksom stadens andra tryckerier förstördes det i den stora branden 1888 och nedlades.

Förutom tidningen *Norrlänningen* (utgiven av Johan Lindström Saxon från 1887) och åtskilligt annat – trycklistorna är ganska långa – hann Vesterlund med att trycka 13 vistryck under åren 1885–1888 (före branden i juni). Vesterlund ägde några år senare Sundsvalls Nyheters tryckeri, 1891 – januari 1893, och där trycktes då nio vistryck.

Johan Lindströms boktryckeri / Norrlänningens tryckeri / Sundsvalls Nyheters tryckeri / Léon Halléns Tryckeri, med fler (1888–1890–1891–1894–1897–1917)

Johan Lindström, sedermera Saxon, var sedan juni 1887 redaktör för den nya tidningen *Norrlänningen*, som trycktes på H.V. Vesterlunds tryckeri i Sundsvall. Den 25 juni 1888 brann större delen av staden, och samtliga tryckerier blev förstörda. Lindström lät trycka några nummer av tidningen i Gävle. Då utkom den två gånger i veckan. Redan på dagen en månad efter branden utkom det första nummer av tidningen *Norrlänningen* som var tryckt på Johan Lindströms tryckeri i Sundsvall. Tryckningen av tidningen var huvuduppgiften för honom och för tryckeriet, men han åtog sig också att trycka annat, bland annat åtskilliga vistryck.⁴⁶¹ 11 upplagor finns belagda från hans tryckeri från de båda åren 1888 och 1889, och i ett av dem ingår visan om Elvira Madigan och löjtnant Sixten Sparre, med text av Lindström, enligt vad han själv berättat.⁴⁶¹ Det finns för övrigt anledning att misstänka honom för att ha författat fler vistexter än den – han påstår själv att han också skrev en visa om Sundsvalls brand.⁴⁶² Ytterligare några

⁴⁶¹ Saxon 1932 s. 43.

⁴⁶² A.a. Någon visa som stämmer med Saxons beskrivning har tyvärr inte påträffats.

visor, om Yngsjö-mordet, Mayerling-dramat och Jack the Ripper, går i samma stil som Madigan-visan och har samma författarpseudonym, B.C. Carlsson.⁴⁶³

Lindström drev tryckeriet åtminstone till slutet av år 1889 och överlät det sedan. Tryckeriets ägar- och namnbyten är tämligen besvärliga att följa – enda källa är de delvis motsägelsefulla uppgifterna på trycklistorna i KB (de finns samlade under rubriken Norrlänningens tryckeri) och i någon mån Lundstedt och uppgifterna på vistrycken.

I mars 1890 övertogs Lindströms tryckeri av Casten Lyckow (Lychou), och redan från maj månad hade firman ytterligare tre delägare, varav en var den nye redaktören för *Norrlänningen*, Gottfrid Frösell. I samband med ägarbytet i maj ändrades firmans namn till "Norrlänningens tryckeri, Casten Lyckow" enligt uppgift på trycklistan – på tidningen *Norrlänningen* och bevarade vistryck står det ibland Norrlänningens boktryckeri eller boktryckeri-aktiebolag, däremot inte Lyckows namn. Från 1 april 1891 ändrades firmanamnet igen (men med samma ägare som förut), nu till Sundsvalls Nyheter tryckeri, detta med anledning av att man i stället för *Norrlänningen* började utge *Sundsvalls Nyheter*, även denna tidning med Gottfrid Frösell som redaktör. *Sundsvalls Nyheter* upphörde dock redan i september 1892, och samma dag som dess sista nummer utkom övertog en av delägarna, boktryckaren Alexis Björkman, ensam tryckeriet under namnet Dagbladstryckeriet. Från hösten 1893 fick firman en ny ägare, men Björkman fortsatte som föreståndare till 1895, då tryckeriet enligt uppgift i trycklistan såldes till Smålands tryckeri i Jönköping.

I samma mapp i KB med påskriften "Norrlänningens tryckeri" där samtliga ovanstående uppgifter finns förvarade tillsammans med trycklistorna ligger emellertid också ett ark som upplyser om att Norrlänningens tryckeri anmäldes av Leonhard Hallén 24 september 1891. Från oktober månad 1891 utkommer mycket riktigt tidningen *Norrlänningen* igen, efter ett halvårs uppehåll, på ett tryckeri med detta namn.⁴⁶⁴ Det är möjligen ett helt nytt tryckeri Hallén nu startar, men hans trycklistor har placerats i omedelbar anslutning till alla de ovannämnda som om det vore fråga om en fortsättning av samma firma. 1894 döps tidningen om till *Nya Norrlänningen* och tryckeriet till Leon Halléns Tryckeri, och från april 1897 kallas det Hallén & Fonténs tr., vilket väl betyder att han blev kompanjon med litteratören Johan Gustaf Adolf Fontén, utgivare av *Nya Norrlänningen*. Från 1898 växlar trycklistornas benämning på tryckeriet

⁴⁶³ Se KB skillingtryck O Madigan a, O Månsdotter a, O Rudolf, O Jack b.

⁴⁶⁴ Lundstedt 1902 s. 337.

mellan de två sistnämnda namnen och Sundsvalls Dagblads tryckeri.⁴⁶⁵ Sista listan från detta tryckeri bär årtalet 1903. Men det finns en särskild mapp med påskriften Leon Hallén 1901–1917. Enligt denna anmälde Leon Hallén nytt tryckeri i januari 1901. Hallén själv förblir tryckeriets föreståndare tills firman av allt att döma upphör år 1917, men ägarna växlar, och tryckeriets namn med dem: från november 1903 Knut Didrik Hallén, från oläsligt årtal (bör vara 1906 eller 1907) E.M. Hallén, och från mars 1910 Signe Eleonora Hallén. Firman ger ut och trycker tidningen *Norrlands Tidningen* 1901–1917.

Hur det ligger till med dessa, möjligen åtskilliga olika, tryckerier har varken Kungliga Biblioteket eller jag lyckats bringa reda i, och jag har föredragit att trots allt sammanföra dem som om det vore fråga om ett enda tryckeri och därmed också lägga ihop alla deras vistryck: summan blir 54 upplagor.

J.A. Henriksson Tr. / (Tryckeriföreningen) Nya Samhället(s Tr.) (1900–1902–1980)

J.A. Henriksson anmälde tryckeri i december 1900. I maj 1902 övertogs hans tryckeri av Tryckeriföreningen Nya Samhället u.p.a., som utgav tidningen *Nya Samhället*, och som tryckte under föreningens namn. Detta firmanamn behölls till 1980, och därefter hette tryckeriet AB Sundsvalls Grafiska.

14 tryck härifrån är belagda, ett från 1902 med J.A. Henrikssons namn, resten (varav ännu ett från 1902) från Tryckeriföreningen. Det sista kom 1919. Enligt trycklistan skulle det kommit minst fyra till utöver de tryck som idag är kända; å andra sidan saknas några av de befintliga trycken på listan. De flesta har troligen tillkommit på beställning, även om det inte alltid är angivet.

Nordiska Centraltryckeriet (1901–1938)

Nordiska Centraltryckeriet anlades 1901, och dess ägare hette Alb. Andersson och Erik F. Sundell, enligt trycklistans brevhuvud. Här trycktes bland annat tidningen *Norrlands-Kuriren*. Både tryckeri och tidning upphörde 1938.

13 vistryck framställdes här under åren 1911–1920, sex av dem 1911. Alla har tryckts på beställning för olika återförsäljare.

⁴⁶⁵ *Sundsvalls Dagblad* började utkomma i september 1898 med Gottfrid Frösell som redaktör, och enligt Lundstedt 1902 s. 340 trycktes den hos Hallén & Fontén.

Söderhamn

Söderhamns första boktryckeri tillkom 1845, från början för att trycka skrifter åt predikanten Erik Jansson och anhängarna av hans religiösa sekt, Erik Janssen. Tryckeriet låg i en by utanför Söderhamn och sköttes ursprungligen av en fältväbel Blombergsson som tillhörde anhängarna. Erik Jansson for redan 1846 till Amerika där han som bekant grundade kolonin Bishop Hill, men tryckeriet fortsatte, efter att ha flyttat till en by närmare staden – tryckerier fick bara anläggas i städer, och detta hade stoppats för att det låg för långt från staden. Det bytte ägare mycket ofta, med nya firmanamn för varje ägare; bland annat ägdes det en period av A.P. Landin och två av hans söner. Det var fortfarande verksamt 1883 då K&N avslutades. Ett mycket kortvarigt andra tryckeri grundades 1871 men upphörde efter mindre än tre år.⁴⁶⁶

Tryckeri-Aktiebolaget / Söderhamns Nya Tryckeri-Aktiebolag / Söderhamns Tidnings Tryckeri (1879–1883–1908?–1963)

Stadens tredje tryckeri blev långvarigare. Det grundades 1879 som Tryckeri-Aktiebolaget med konsul Adolf Hillman jr som ansvarig. Hillman var en av grundarna av *Söderhamns Tidning* 1878, och en av de flitigaste medarbetarna i den. Han förestod tryckeriet till 1 april 1883 och efterträddes av H.A. Sahlin. De första tre månaderna 1883 drevs tryckeriet under namnet C.G. Schönings tr., efter den nye ägaren, grosshandlare Gabriel Schöning, men resten av året och därefter hette det Söderhamns Nya Tryckeriaktiebolag.⁴⁶⁷ Någon gång mellan 1905 och 1908 ändrades namnet än en gång, men varken trycklistor eller registerkort i KB:s ämbetsarkiv har kunnat ge definitivt besked om exakt när. Det nya namnet blev Söderhamns Tidnings Tryckeri. Tidningen lades ned 1963.

Det finns sammanlagt 21 vistryck från tryckeriet med tre av de olika firmamannen: åtta från Tryckeri-Aktiebolaget 1879–1881, tio från Söderhamns Nya Tryckeri Aktiebolag 1883–1901 och slutligen tre från Söderhamns Tidnings Tryckeri 1916–1920. Flera av trycken har gjorts på beställning. Om två olika tryck från 1883 heter det för övrigt på trycklistan ”eftertryck på beställning”; sannolikt betyder det att beställaren haft med sig två tryck av någon tidigare upplaga och lämnat dem som tryckmanus. Det var säkert inte ovanligt, tvärtom, men det är enda gången jag träffat på en sådan uppgift på en trycklista.

⁴⁶⁶ K&N s. 570f.

⁴⁶⁷ K&N s. 571, Lundstedt 1902 s. 343. Enligt K&N ägde Schöning tryckeriet från slutet av 1881, men både trycklistor och Lundstedt uppger att tryckeriet använde hans namn enbart från januari till mars 1883.

Söderköping

Söderköping hade tryckeri några år på 1520-talet. Det anlades av biskop Hans Brask, men han tvingas lägga ned det efter några års verksamhet därför att Gustav Vasa inte ville ha något ”prentarij” i Söderköping – det skulle bli till förfång för det tryckeri han just anlagt i Stockholm till stor kostnad.⁴⁶⁸ I över 300 år var staden sedan utan tryckeri – Söderköpings andra tryckeri startades först 1852 av faktorn N.F. Tengzelius. Han gav ut *Söderköpings Tidning*. 1859 flyttade han både tryckeri och tidning till Linköping.⁴⁶⁹

A. Söderström / C.V. Sjöling / Gustaf Thorén(s boktryckeri)

(1862–1866–1873–1878–1950)

När konstförvanten Gustaf Pettersson anlade ett nytt tryckeri i Söderköping 1860 var det således stadens enda. Pettersson hann ge ut tidningen *Söderköpings Allehanda* i ett och ett halvt år innan han flyttade till Gävle 1862, men bokbindaren Anders Söderström (1813–1882) övertog tryckeriet samma år och började ge ut *Söderköpings nya Tidning*. Under perioden juni 1866 – maj 1873 ägdes tryckeriet av C.V. Sjöling, men så köpte Söderström tillbaka det och fortsatte driva det tills han i december 1878 sålde det till Gustaf Thorén, en boktryckare som gått i lära bland annat hos Westin i Kalmar (se ovan). Thorén övertog också *Söderköpings nya Tidning*, men i december 1879 döpte han om den till *Söderköpings-Posten*.⁴⁷⁰ Denna tidning upphörde 1948, medan tryckeriet fortsatte till 1950.

På A. Söderströms tryckeri kom två vistryck 1874, och enligt trycklistorna kom det också ett eller ett par på 1860-talet. Från Sjölings tid finns inga vistryck bevarade, medan 18 finns från Thoréns tryckeri. 17 av dem trycktes under åren 1880–1891, och det sista kom först 1918. Över hälften är tryckta på beställning, varav fyra åt den blinde försäljaren Wilhelm Wotz från Norrköping, med visor som han gör anspråk på att ha författat.

Uddevalla

Uddevalla fick sitt första tryckeri 1826. Det drevs av en lång rad ägare som i de flesta fall också utgav en tidning, mer eller mindre kortvarig. Tryckeriet upphörde först 1883. 1853–1854 hade Göteborgsboktryckaren Anders Lindgren en filial här.⁴⁷¹

⁴⁶⁸ K&N s. 149f.

⁴⁶⁹ K&N s. 575, Lundstedt 1902 s. 345.

⁴⁷⁰ K&N s. 576, Lundstedt 1902 s. 345f.

⁴⁷¹ K&N s. 555.

Ture Malmgren(s Boktryckeri) (1883–1918)

1878 flyttade boktryckaren Ture Malmgren tillsammans med andra hit ett tryckeri från Göteborg och började ge ut tidningen *Bohusläningen* under firmabeteckningen Bohusläns Boktryckeri-Aktiebolag. Malmgren var tidningens utgivare och en av dess redaktörer. Från april 1883 hette tryckeriet Ture Malmgren(s Boktryckeri). Malmgren var först arrendator, men efter ett år köpte han tryckeriet.⁴⁷² Föreståndare var dock C.G. Malmgren, som signerade trycklistorna från 1883 till 1899. Firman bibehöll Ture Malmgrens namn till 1918, varefter den hette Bohusläningens (AB:s) tryckeri. Tidningen trycks numera av V-TAB, Nordens största tryckerikoncern med anläggningar på många håll.

Tolv vistryck finns bevarade från Ture Malmgrens tryckeri. De är från åren 1883–1917, och nio av dem har gjorts på beställning.

Umeå

E.G. Lindroth / Edw. Lindroth, Umeå (1846–1881–1899)

Umeås första boktryckeri anlades 1840, men tycks ha gett ägaren, P.M.F. Lundberg, en mycket knapp bärning, trots att närmaste konkurrerande tryckeri låg så långt bort som i Härnösand. Efter tre år sålde Lundberg tryckeriet till provinsialläkaren Carl Haij (Hay). Också han sålde tryckeriet efter tre år, och 1846 blev Erik Gustaf Lindroth (1825–1881) innehavare av Umeås enda tryckeri. Han fick kortvarig konkurrens 1856–1857, men först 1869 fick han en stadigvarande medtävlare i Nya Boktryckeribolaget, vars ägare C.G. Johansson dessutom gav ut tidningen *Vesterbotten*, konkurrent till Lindroths egen *Umebladet*. Båda tidningarna utkom en gång i veckan, på fredagarna.⁴⁷³

Lindroths tryckeri övertogs så småningom av sonen Edward. Enligt K&N skedde detta i maj 1881, straxt före faderns död i november; av trycklistorna att döma tog Edward över redan 1878, fast han behöll faderns namn på firman fram till 1881 och först då började använda sitt eget. Edward Lindroth drev tryckeriet under sitt eget namn fram till 1899, då det upphörde.

Trycklistorna uppvisar till en början en blygsam produktion, men de blir efterhand allt mer omfattande. *Umebladet* var först veckotidning, men från 1880 kom två nummer i veckan.⁴⁷⁴ Utöver tidningen och sedvanliga smärre tryckalster gjorde Lindroths bland annat kataloger för en mängd olika skolor.

472 K&N s. 555; Lundstedt 1902 s. 357.

473 K&N s. 566f, Lundstedt 1902 s. 360f.

474 Lundstedt 1902 s. 360.

År 1883 bestod firmans personal av fem personer. Vid samma tidpunkt hade enda konkurrenten, Nya Boktryckeriet, nio anställda.

Vad gäller vistryck hade Lindroths just ingen konkurrens alls i Umeå. Från åren 1870–1896 finns belägg för 52 upplagor. Inget annat tryckeri i staden har mer än fyra. Lindroths tryckte visor redan från sitt första verksamhetsår, men före 1870 är denna utgivning ändå ganska sporadisk, enligt trycklistorna. Som mest kom fyra vistryck på ett år, vanligast ett eller två, ofta inget alls. UUB har 18 skillingtryck från åren 1848–1863. Efter 1870 kom de oftare. Från de 27 åren fram till 1896 har som sagt 52 tryck påträffats, och tillsammans med UUB-trycken finns alltså sammanlagt 70 säkra tryck från detta tryckeri. En hel del av dem är gjorda på beställning, men långt ifrån alla. De övriga kan ha tryckts för firmans egen räkning, för att ha på lager till salu åt kringresande försäljare och musikanter.

Uppsala

Åren 1510–1519 fanns boktryckaren Paulus Gris ”uti erkedjeknen Ravalds hus tryckande böcker” skriver Gustaf Klemming.⁴⁷⁵ Paulus Gris använde de stilar som Stockholms förste boktryckare, Johan Snell, hade lämnat efter sig, och det verkar sannolikt att ärkebiskop Jakob Ulfsson hade köpt dem. Hans vapen finns på flera av de huvudsakligen teologiska verk som Paulus Gris tryckte. Men bland hans bevarade skrifter finns också två latinska skolböcker, två legender och en psalm på svenska, alltså något mer lättillgänglig och folklig läsning. Två boktryckare till var mycket kortvarigt verksamma i Uppsala, båda på 1530-talet, men därefter fick staden klara sig utan tryckerier till 1613. Sammanlagt sju tryckerier tillkom under 1600-talet, de flesta av närmast privat karaktär och med mycket kort livslängd, och år 1700 fanns bara två av dem kvar. Det ena var det akademiska tryckeriet, som skulle komma att bli mycket långlivat, det andra ägdes av Olof Rudbeck d.ä. från 1685, med hans svåger Henric Curio som föreståndare. Curio hade tidigare varit föreståndare för det akademiska boktryckeriet men fått avsked därifrån.⁴⁷⁶ Rudbecks tryckeri förstördes som bekant i den stora branden i Uppsala 1702. Under seklets lopp inkom flera ansökningar om att få börja tryckerier, men konsistoriet avslag; det ansågs att det akademiska tryckeriet borde få behålla ensamrätten i Uppsala.⁴⁷⁷ Det

475 K&N s. 148.

476 K&N s. 183–190.

477 K&N s. 249f.

akademiska tryckeriet kunde med andra ord ostört verka under en lång rad ägare och delägare ända fram till 1811. Först då grundades det första av de tryckerier som skulle tillkomma under 1800-talet.

Em. Bruzelius (1811–1833)

Emanuel Bruzelius (1786–1832) öppnade 1809 bokhandel i Uppsala och 1811 grundade han ett tryckeri tillsammans med J.G. Oudar. 1815 tog Bruzelius ensam över. Han hade säkert skaffat tryckeriet för att kunna förverkliga sina utgivningsplaner på *Bibliothek der Deutschen Classiker*, en jättesatsning som så småningom skulle omfatta 76 band. Som medarbetare i detta vågade projekt hade han medicine doktorn Swen Petter Leffler, som stod för det mesta av det rent litterära arbetet och urvalet av författare, medan Bruzelius skötte den affärsmässiga sidan och försäljningen. Häpnadsväckande nog blev denna satsning ekonomiskt lyckosam, med 1 200 prenumeranter i Sverige, men också genom försäljning i Finland och de baltiska länderna, och Bruzelius hade snart tjänat 16 000–20 000 riksdaler. Han köpte sig ett stort gammalt hus i Uppsala som han byggde om så grundligt att allt han tjänat, och mer till, gick åt.⁴⁷⁸ Efter att ha in-tecknat huset till mer än dess värde och dessutom lånat pengar blev den ekonomiska situationen naturligt nog ganska pressad, vilket också märks på tryckeriets produktion. Från att ha tryckt enbart högklassig litteratur börjar han nu ge ut allt fler populära titlar, barnböcker, visor och historier, sådant som kunde få snabb avsättning.⁴⁷⁹

De första visorna, ännu bara två stycken, kom ut 1824 och har begåvats med nummer från 501 i en serie med både visor och historier. Den löpte på i flera år. Trycklistan för 1832 redovisar nummer upp till 645 – hur många av dem som är visor framgår inte. Bruzelius dog i december det året, men änkan och sonen drev tryckeriet under första halvåret 1833 och hann med att ge ut några vistryck till: nummer 648 finns i GS, som totalt innehåller 78 vistryck från Bruzelius tryckeri. 53 av dem är fyrsidiga, och här finns också ett ettbladstryck. I registret över tryck i UUB finns 89 skillingtryck från Bruzelius.

Därefter övertogs tryckeriet av Swen Petter Leffler, som tryckte åtminstone ett tryck "På Em. Bruzelius' förlag".⁴⁸⁰ Senare tycks Bruzelius arvingar ha anlitat andra tryckerier. Från 1836 finns till exempel ett tryck från Norrköping och ett

⁴⁷⁸ Berg 1924 s. 26f.

⁴⁷⁹ K&N s. 460, SBL art. Emanuel Bruzelius (förf. B. Möller).

⁴⁸⁰ GS 1287.

från ett annat tryckeri i Uppsala som anges vara till salu i Bruzelii Bokhandel i Uppsala samt hos bokbindaren Sandman vid Carl XIII:s torg i Stockholm.

Förutom bokhandeln i Uppsala hade Bruzelius boklådor på flera andra ställen. Först i Stockholm från 1818, så i Karlstad och Västerås 1820 och i Örebro 1821, och enligt en osäkrare uppgift även i Kristinehamn, ovisst när.⁴⁸¹ Näst efter Uppsalabokhandeln var den i Karlstad den långvarigaste, till 1833, de övriga troligen ganska kortvariga. Bokförsäljning var väl det primära, men även skillingtrycken såldes i de boklådor han hade kvar när visproduktionen kom igång, det framgår av trycken: "Säljes för 2 sk. Banko i Bruzelii Boklådor i Upsala och Carlstad. – På samma ställen säljas styckewis eller i parti många hundrade slag wisor och historier. Då minst 24 ark köpas, erhållas de till hälften af det påtryckta priset, men wid handel af flere böcker, erhållas de till ännu lindrigare pris."⁴⁸² Åren 1826–27 tryckte Bruzelius ett antal tryck för J.G. Björnståhls räkning, och de såldes i Björnståhls bokhandel i Stockholm enligt uppgift på tryckens framsidor.

Sw. P. Leffler (1833–1850)

Swen Petter Leffler (1776–1850) övertog i juli 1833 föregående tryckeri efter Bruzelius änka och son, och han fortsatte bland annat med tidningen *Correspondenten. Tidning för litteratur och politik* som Bruzelius startat med Leffler i redaktionen. Sin medicinska utbildning till trots hade han sedan länge enbart sysslat med litterär verksamhet, och J.G. Nordin beskriver honom som "bland de verksamaste beforderarna af fosterländsk bildning under förra hälften af detta århundrade."⁴⁸³ 1834 köpte Leffler hälften av det akademiska tryckeriet tillsammans med sin måg Fr. Viktor Sebell. Han fortsatte dock att driva sitt eget tryckeri separat, och han behöll det till sin död 1850.⁴⁸⁴

Leffler började ganska omgående att ge ut en egen serie numrerade skillingtryck, "Wisor och berättelser, jemte andra små stycken, äldre och nyare." Sammanlagt blev det 43 nummer mellan 1834 och 1837.⁴⁸⁵ Första året kom 6 nummer, året därpå nr 7 till åtminstone 25, 1836 har nummer till 39 i GS. Trycken såldes på boktryckeriet på Sysslomansgatan: "Kostar å Lefflers Boktryckeri i Upsala 2 skill. Banko; men för större parti, då minst 24 ark köpas, betalas blott halfwa priset eller än mindre." Av de 37 tryck som finns i GS är 35 fyrsidiga.

⁴⁸¹ K&N s. 460, Bonnier 1902 s. 178, 396.

⁴⁸² KB E 1832 s3 m.fl. Böcker: en bok är ett mångdmått för papper och är lika med 24 ark.

⁴⁸³ K&N s. 459.

⁴⁸⁴ K&N s. 459f, tillägg s. 107.

⁴⁸⁵ Lundstedt 1902 s. 367.

Edquist & Berglund / Esaias Edquists Boktryckeri / (R.) Almqvist & (J.) Wiksells Boktryckeri (1859–1882–1888)

Fil. dr Esaias Edquist (1822–1893) övertog 1859 ett tryckeri som grundats 1839 och därefter drivits av flera olika ägare. Åren 1862–1873 hette firman Edquist & Berglund, men sedan medarbetaren A.O. Oskar Berglund slutat drev Edquist den själv under namnet Esaias Edquists Boktryckeri.⁴⁸⁶ Edquist hade disputerat på en avhandling i filosofi, och han var snarare förläggare och tidningsutgivare (*Upsala-Posten*) än boktryckare. Han var en av Uppsalas storförläggare under 1860–1880-talen, och en mycket iderik och okonventionell sådan. Dessvärre var han ekonomiskt opraktisk och hans försäljningsmetoder kanske för okonventionella för hans samtid – i alla händelser tvingades han till sist i konkurs, och förlagsverksamheten avtynade.⁴⁸⁷ 1882 köptes tryckeriet av fil. kand. Robert Almqvist och studeranden Julius Wiksell.⁴⁸⁸ Till 1888 hette tryckeriet R. Almqvist & J. Wiksells boktryckeri, därefter försvann initialerna, och Almqvist & Wiksell hette tryckeriet som bekant ända tills det upphörde år 2005.

Det var redan 1883 ett stort tryckeri, med 22 personer anställda i sätteriet – lika många som i Berlings tryckeri (se nedan). Verksamheten var omfattande även under Edquists tid, det framgår av trycklistorna som är mycket långa. Läget i en universitetsstad gör sig märkbart här liksom hos Berlings. Vissa år är närmare hälften av de uppräknade arbetena akademiska avhandlingar. Bland övriga poster märks både skönlitteratur av alla slag, även folklig sådan, och läroböcker och religiös litteratur. Här förekommer strängt taget alla typer av trycksaker – listorna avslutas ofta med posten "Diverse accidenser", det vill säga små trycksaker som visit- och inbjudningskort, blanketter och liknande. Visorna är en försvinnande liten del av detta stora utbud. Precis som hos Berlings är de nästan undantagslöst bevaringsvisor, oftast en per tryck om fyra sidor. De flesta kom under 1870- och 1880-talen: 31 av de summa 51 trycken kom under Edquists tid, alltså fram till 1882, i en takt om minst ett och upp till sex tryck om året. Detsamma kan sägas om visproduktionen på 1860-talet. Minst 13 vistryck finns på trycklistorna, och nästan alla innehåller bevaringsvisor.

Om själva trycken gäller detsamma som för Berlings tryck. Den sista bevaringsvisan trycktes 1903 av Almqvist & Wiksell och är då inte längre avsedd för Uppsalas bevaringar utan för Waxholms. Annars är flera av de sena trycken

⁴⁸⁶ K&N s. 461.

⁴⁸⁷ Rinman s. 358ff.

⁴⁸⁸ K&N s. 461f.

tveksamma som skillingtryck betraktade: de tycks ha tillkommit för revyer eller fester och kanske snarast bör kallas skillingtryckspastischer.

Som ovan antytts bedrev Esaias Edquist framför allt under 1860–1870-talen en ganska omfattande försäljning av egna förlagsartiklar, framför allt genom skriftliga kontakter med bokhandlare och andra återförsäljare över hela landet och genom cirkulär riktade direkt till tilltänkta kunder. Visserligen verkar också vistrycken vara på eget förlag – bara två av dem är uttryckligen gjorda på beställning – men att de skulle ha sålts på liknande sätt är högst osannolikt. De hade ju dessutom bara lokalt intresse. Troligen köptes de av återförsäljare som vände sig direkt till tryckeriet.

P. Hanselli (1859–1879)

Per Hanselli (1815–1879) hette från början Hansson, men bytte namn då han 19 år gammal kom till Uppsala och började arbeta i bokhandel 1834. Efter tio år fick Hanselli överta sin arbetsgivares bokhandel, och efter ytterligare ett år, 1845, köpte han också ett tryckeri (en del av Gustaf Torssells tryckeri). Samtidigt började Hanselli ge ut tidningen *Upsala* och var också dess redaktör. Sedan han dömts till böter för en ärekränkande artikel och tidningen beslagtogs sålde Hanselli både tryckeri och tidning till Johan Olof Sundvallson (författare till den förgripliga artikeln i *Upsala*). Hanselli måste också lämna sin bokhandel. Två år senare blev han bokauktionär för Uppsala universitet, och 1856 började han den verksamhet som mest gjort honom känd, som förläggare och utgivare av *Samlade vittnerhetsarbeten af svenska författare från Stjernhjelm till Dalin*. 1859 skaffade han åter eget tryckeri, som han drev till sin död i januari 1879, då det såldes och flyttades från Uppsala.⁴⁸⁹ För Hanselli var naturligtvis tryckningen av de egna vittra förlagsartiklarna huvudsaken, och de dominerar också trycklistorna. Men en del vistryck förekommer där också. På listorna från det första tryckeriet, 1845–1851, finns sju vistryck redovisade vid sidan av skönlitteratur, läroböcker och mängder av bokauktionskataloger. Från det andra tryckeriet finner man åtta vistryck på listorna för 1859–1869, och från 1870-talet är 13 vistryck från Hanselli bevarade i KB:s samlingar (något färre står på trycklistorna). Ett av dessa tryck ådrog Hanselli ännu en rättsprocess. Gatumusikanten Rudolf Roos stämde honom nämligen för att han 1871 hade tryckt en vistext som Roos angav sig som författare till. Hanselli försökte bevisa att texten hade en annan författare, men rätten ansåg inte att detta styrktes.⁴⁹⁰ Trycket ifråga

⁴⁸⁹ K&N s. 462, Bonnier 1920 s. 586ff, Lundstedt III s. 370.

⁴⁹⁰ Naumann 1872 s. 202ff.

hade Hanselli troligen tryckt på beställning åt någon gatumusikant, och det finns knappast skäl att tro att något av hans vistryck var egna förlagsartiklar. Flera av dem är beväringvisor.

Det kan tilläggas att också J.O. Sundvallson tryckte vistryck sedan han övertagit Hansellis första tryckeri: åtta upplagor finns belagda från åren 1870–1873 – Sundvallson dog 1874. Bland vistrycken finns för övrigt just det där Roos uppgav sig som författare till den nyssnämnda vistexten. Liksom Hanselli var Sundvallson både bokhandlare och förläggare, men inte heller i hans fall finns det anledning att tro annat än att vistrycken var beställningsartiklar, som i Roos' fall.

Ed(w). Berlings boktryckeri (1869–1924)

Det akademiska tryckeriet övertogs 1 juli 1869 av Edward Berling.⁴⁹¹ Han kallade firman för Akademiska boktryckeriet Edw. Berling, eller också använder han enbart sitt eget namn. På skillingtrycken står aldrig något annat än boktryckarens namn. Man kanske avsiktligt undvek den anspråksfulla benämningen Akademiska boktryckeriet på just den typen av trycksaker. Annars gör tryckeriet skäl för detta namn. Här trycktes avhandlingar på latin och andra språk, periodvis i stora mängder, lärd litteratur på franska, engelska, spanska, liksom verk i naturvetenskapliga ämnen och en hel del religiösa skrifter. Men på trycklistorna förekommer också en del arbeten av blygsammare art, som priskuranter för en fröhandel och en vinhandel, och så visorna. Trycklistorna är långa, och tryckeriet ganska stort. 1883 arbetade 22 personer i sätteriet, medan fem var sysselsatta i tryckeriet vid fyra pressar. En skildring av tiden vid sekelskiftet 1900 eller något av åren närmast därefter beskriver firman som "ett underligt tryckeri". Berättaren, som då var en sättare i 20-årsåldern, påstår att de flesta av "typerna" var födda på 1830-talet: "Man trodde sig förflyttad hundra år tillbaka i tiden. Det var far och son Berling, som skötte om det hela. Någon faktor fanns ej. Ibland delade senior, ibland junior ut arbetena." Sättaren fortsätter med att berätta att herrarna Berling hade hönsgård utanför tryckeriet.⁴⁹² Från 1909 slutade firman att kalla sig Akademiska boktryckeriet och använde enbart Edv. Berlings Boktryckeri (från 1924 EBs Nya Boktr. AB). 1928 upphörde tryckeriet med sin verksamhet.

De visor som trycktes här – 84 upplagor är belagda 1870–1908 – var nästan uteslutande beväringvisor, oftast bara en visa i ett tryck om fyra sidor. Visorna var riktade till Upplands regementes beväringar, endera i största allmänhet eller,

491 K&N s. 459.

492 Rehnberg 1952 s. 74f.

oftare, till antingen första klassens eller andra klassens beväringar. De flesta såldes kanske av försäljare direkt vid Polacksbacken, Uppsala stads exercisplats. Berlings gav normalt ut minst en visa för första och en för andra klassens beväring varje år, men mycket ofta trycktes ännu fler. Fyra är inte ovanligt, och upp till sex renodlade beväringstvistryck förekommer, trots att konkurrensen var hård – i början av 1870-talet tryckte alla Uppsalas då fyra tryckerier beväringstvisor: förutom Berlings och Edquists också J. Sundvallsons tryckeri fram till ägarens död 1874, efterträdaren tryckte tydligen inga visor; och Per Hansellis fram till dennes död 1879, då tryckeriet köptes och flyttades från Uppsala. Båda dessa tryckeriägare hade också bokhandlar i staden. Den enda riktigt långlivade av konkurrenterna på detta område var dock Esaias Edquists Boktryckeri, senare Almqvist & Wiksell (se ovan), men det tillkom åtskilliga andra under 1880 och 1890-talen som tryckte åtminstone några, eller många, beväringstvisor. Strängt taget tycks inte många "vanliga" skillingtryck, med blandat visinnehåll, ha tillkommit i Uppsala efter mitten av 1800-talet.

Ingenting visar på att Berlings tryck med beväringstvisor skulle ha tillkommit på beställning. Både trycken och vistexterna är ganska lika varandra. De har en enkel titelsida med en rubrik, till exempel "Bewäringswisa / för / första klassens Bewäringar / år 1878.", och de är satta i frakturstil fram till 1892, då antikvan börjar användas, men med samma uppställning i övrigt till 1899, då titelsidan tas bort: vistexterna börjar direkt på första sidan under en rubrik.

Berlings har tryckt åtminstone 84 vistrycksupplagor 1870–1908. Under 1850 och 1860-talen finns bara 5–6 vistryck med på trycklistorna, mest beväringstvisor, förstås. Från sju av åren saknas visbelägg, i övrigt är trycken någorlunda jämnt fördelade över perioden. Den sista beväringstvisan trycktes 1905. Fem av de sista trycken är vanliga blandade skillingtryck som alla innehåller en och samma vistext i jagform om en blind musikanter som enligt sista strofen säljer vistryck. Texten är undertecknad W. Jansson. Man vågar nog anta att han är den blinde musikanter och att han också beställt trycken. Även de flesta av de andra vanliga skillingtrycken tycks vara gjorda på beställning av musikanter/försäljare (ett drygt dussin tryck från åren 1885–87 har till exempel sannolikt beställts av J.A. Jonasson, vars namn förekommer i flera av dem).

P. Nilsson(s Boktryckeri) / Arbetshemmets Tryckeri / P.G. Sellin
 (1879–1886–1890)

Konstförvanten Per Nilsson anlade 1879 ett tryckeri på en gård strax utanför Vaksala tull vid Uppsala.⁴⁹³ Trycklistorna visar på en ganska blygsam produktion av enklare populär läsning, bland annat en del samlingar av skämtsamma anekdoter, och vistryck – på listorna finner man bara sju stycken, men 14 finns bevarade från 1880–1886. Nilsson avled i november 1885, men tryckeriet drevs tydligen i hans namn en tid efteråt, troligen tills det i augusti 1886 blev Arbetshemmets Tryckeri med J.Th. Hellman som föreståndare. Denne tycks inte ha stannat så länge, för redan trycklistan för första halvåret 1887 är undertecknad av P.G. Sellin. Han har inte bara skött tryckeriverksamheten utan också skrivit en del av det som trycktes, bl.a. "En visa om skräddaregesällen Claes Eklunds giftmord" 1887 och "Wärnpligtiges sång" 1888. I september 1888 meddelar Sellin att Arbetshemmets tryckeri "tillsvidare upphört med dess arbete och jag som dess föreståndare afgått". Men uppehållet varade tydligen bara någon månad, varefter Sellin själv övertog tryckeriet och drev det under eget namn till november 1890, då det såldes på exekutiv auktion "för en skuld, som jag ådrog mig som husfader i Sanssouci" (= Arbetshemmet? Namnet förekommer som tryckeriets adress på ett par trycklistor). Därmed upphörde tryckeriet för gott, men hann under de sista åren åstadkomma ytterligare tre vistryck, plus en hel del av Sellins egna alster. Summa 20 tryck finns bevarade från detta tryckeri.

Varberg

C.A. Kindvall / J.P. Nybergs boktr. / Vestkustens Tryckeri
 (1857–1877–1901–1940)

Varbergs första tryckeri grundades 1842. Det var till en början mycket litet och verksamheten blygsam. 1857 fick det sin tredje ägare i folkskolläraren Carl Axel Kindvall (1832–1880), som 1864 också började trycka och utge *Norra Hallands Tidning*. Den slogs senare ihop med tidningen *Vestkusten* och därefter hette den *NHT Vestkusten* (från 1876). Kindvall hade också förlagsbokhandel.⁴⁹⁴ Svenska bokförläggareföreningens kommissionär fick Kindvall dock bli först sedan han lyckats avlägsna sin företrädare i Varberg genom att anmärka på att denne bara hade bokhandeln som binäring till en klädeshandel.⁴⁹⁵

493 K&N s. 463.

494 K&N s. 568.

495 Rinman 1951 s. 259.

I november 1877 sålde Kindvall tryckeriet till litteratören Johan Peter Nyberg, som också övertog redaktörskapet för tidningen.⁴⁹⁶ Strax efter sekelskiftet bytte tryckeriet namn till Vestkustens Tryckeri. Enligt trycklistorna skulle detta inte ha skett förrän 1907, men två av de sista tre bevarade skillingtrycken, som är från 1901, har redan det nya firmanamnet. Det behöll man tills verksamheten upphörde 1940. Tryckeriet förblev Varbergs enda till i mitten på 1880-talet, men ingen av de senare konkurrenterna tryckte skillingtryck.

Tryckeriet var inte särdeles stort, och *NHT Vestkusten* med 2 nr/vecka är den helt dominerande arbetsuppgiften. Under ett par år trycktes också tidningen *Vestgöten* här. Bland de övriga trycksakerna utgör visorna en ganska stor del. 77 tryck har påträffats. De är från 1877–1901. Två av de tre trycken från Kindvalls tid räknar jag för ögonblicket inte med här. De är båda från 1872, och visorna är uppenbarligen skrivna för speciella tillfällen. De är också ovanligt dyra, och satta i antikva; de har antagligen inte varit avsedda för skillingtrycksmarknaden. Nästan alla övriga tryck har beställts av musikanten och försäljaren J.A. Thorén, som också är författare till en del av visorna. Själva trycken ser ut som skillingtryck ”ska” se ut, med en titelsida uppställd på sedvanligt sätt. Längst ner står det: ”Tryckt på beställning af försäljaren J.A. Thorén” (Torén, Thorin, Torin). Själva uppställningen förblir sig lik ända till 1901, men de sista åren användes många omväxlande och delvis moderna typsnitt. Många av Thoréns tryck är faktiskt satta i antikva redan från omkring 1880 – dock långtifrån alla. Frågan är hur mycket Thorén själv bestämde eller ens visste om tryckens utseende – som så många andra i yrket var han blind. De tryck han samtidigt beställde från ett tryckeri i Falkenberg ser ungefär likadana ut, men då det rör sig om en så traditionell utformning säger det knappast så mycket. Dessutom är det sannolikt att Thorén använde sina gamla tryck som förlaga vid beställning av nya, och i så fall blir de naturligtvis mycket likartade.

Vimmerby

Vimmerby fick sitt första, mycket kortvariga, tryckeri 1844 genom Anders Petersson från Kalmar (se ovan), som kom hit med en del av tidningen *Barometerns* tryckeri och gav ut *Wimmerby Tidning* i ett halvår. Han återvände därefter till Kalmar. Ett nytt tryckeri kom till 1856 och blev långvarigare. Härifrån utgavs en tidning som omväxlande kallades *Wimmerby Wecko-Tidning* och *Wimmerby*

496 K&N s. 568, Lundstedt 1902 s. 392.

Tidning. Ägare till tryckeri och tidning – och tidvis dess redaktör – var från 1862 C.J. Nilsson. Litteratören Jakob Julius Jahn var redaktör för *Wimmerby Wecko-Tidning* (som den just då hette) från september 1882 till mars 1883.

J. Jahn(s Boktryckeri) (1883–1893)

Från 1883 hade Jacob Julius Jahn eget tryckeri och började ge ut *Wimmerbys Tidning*, som han också var redaktör för. Han gav dessutom ut *Kinda Tidning* och *Vernamo-Posten*. I november 1893 flyttade Jahn till Jönköping med sitt tryckeri. Under årets två återstående månader tryckte han *Kinda Tidning* och *Vernamo-Posten* där för att så lägga ned dem. *Wimmerbys Tidning* trycktes i Oskarshamn en tid, men från april 1894 var den tillbaka i Vimmerby, där Oskar Söderling tog över den (se följande tryckeri).⁴⁹⁷

Så värst mycket utöver sina tre tidningar tryckte inte Jahn, men 15 vistryck kom det härifrån mellan 1884 och 1893, dock ojämnt fördelade; det vore riktigare att säga att de kom 1884–85 och 1892–1893. Enbart från 1893 finns sju tryck bevarade. Bara fyra av samtliga tryck anges vara gjorda på beställning.

O. Söderling = Wimmerbys Tidnings tryckeri / Wimmerby-Kurirens (bok) tryckeri = O. Söderlings Tidnings- och Boktryckeri (1894–1896–1899)

Stadsfogden Oskar Söderling anmälde 1 mars 1894 tryckeri i Vimmerby som han drev, dels under eget namn, dels också som Wimmerbys Tidnings tryckeri (O. Söderling), då han övertog Jahns *Wimmerbys Tidning* samtidigt som han skaffade tryckeriet. Han blev också tidningens redaktör. 1896 ändrade han tidningens namn till *Wimmerby-Kuriren* – säkert med tanke på att C.J. Nilssons före detta *Wimmerby Weckotidning* sedan 1888 åter hette *Wimmerby Tidning* (utan -s). Tryckeriet heter därför Wimmerby-Kurirens tryckeri på några av de bevarade vistrycken från 1896. På de två tryck som har tryckåret 1897 står det dock O. Söderlings Tidnings & Boktryckeri (han gav också ut *Kinda Tidning*). Enligt Lundstedt använder sig tryckeriet enbart av beteckningen O. Söderling på tidningarna, på *Wimmerby-Kuriren* ända till 1900.⁴⁹⁸ I oktober 1899 togs tryckeriet över av Frans August Tapper, som också blev ansvarig utgivare och redaktör för *Wimmerby-Kuriren*. I oktober 1901 upphörde tryckeriet.

Tolv vistryck kom ut mellan 1894 (varav åtta stycken just det året) och 1901.

497 K&N s. 568f; Lundstedt 1902 s. 410ff; trycklistor.

498 Lundstedt 1902 s. 411–413.

Vänersborg

Sitt första tryckeri fick Vänersborg redan 1774 sedan landshövdingen några år tidigare anmält behov av ett. Det var verksamt till 1849. Innan det upphörde hade två tryckerier till anlagts, båda mycket kortvariga. Det ena tillhörde den ständigt kringflyttande Johan Leonard Belfrage, som närmast kom från Arboga, anmälde tryckeri 1836 och lämnade staden för Lidköping. Det är osäkert hur länge han var kvar i Vänersborg och om han alls kom igång. Det andra tryckeriet varade 1840–1841. Året innan det äldsta tryckeriet upphörde fick staden sitt andra varaktiga tryckeri, uppsatt 1848 av boktryckaren i Uddevalla, bokhandlaren Samuel Viktor Bagge.⁴⁹⁹

Wenersborgs-Postens (bolags bok)tryckeri / D. Holmbergs Boktryckeri (1866–1876–1878)

Bagges tryckeri fanns kvar som Bagge & Pettersson när Wenersborgs-Postens tryckeri kom till 1866. Det hade köpts i Stockholm och flyttades hit av Sven Ohlsson och medintressenter. Man gav ut *Wenersborgs-Posten* från april 1866, med lektorn, fil. dr Johannes Svedberg som ansvarig utgivare och redaktör. Svedberg var också tryckeriets föreståndare från 1867 till 1873. När han slutade hade *Wenersborgs-Posten* upphört och ersatts av *Wenersborgs Allehanda*, utan att tryckeriet för den skull bytte namn. Tidningens utgivare, sekreteraren i drätsel-nämnden Daniel Bergström, arrenderade också tryckeriet från 1873–1876. Vid det laget hade även *Wenersborgs Allehanda* upphört. 1876 köptes tryckeriet av konstförvanten Daniel Holmberg. Han drev det under eget namn, och tydligen utan att ge ut någon tidning, till 1878, då han flyttade till Landskrona. Tryckeriet såldes till Bagge & Pettersson.⁵⁰⁰

Från Wenersborgs-Postens tryckeri utkom en mängd vistryck under 1870-talet, 26 upplagor 1870–1876 (varav tio enbart 1876, men däremot bara ett under 1860-talet). Två tillkom under Holmbergs tid, båda 1878. Många av dem är bevaringsvisor och såldes säkert på närmaste exercisplats. Det kan tilläggas att sedan Bagge & Pettersson köpt detta tryckeri kom det skillingtryck även från dem, sju upplagor 1878–1881 – före köpet tryckte de inga alls.

499 K&N s. 272f, 528ff.

500 K&N s. 530.

Västervik

C.O. Ekblad & Co, Västervik (1832–)

Konstförvanten Carl Olof Ekblad grundade 1834 Västerviks första tryckeri tillsammans med sin kompanjon Carl Peter Björklund, som var bokbindare. De var båda födda i Nyköping och hade gått i lära på P.E. Wings tryckeri där. Redan under sitt första år som tryckeriägare började Ekblad ge ut *Westerviks Weckoblad*, och efter en del motigheter kunde Björklund få burskap i Västervik som bokbindare. Från 1838 drev firman också bokhandel.⁵⁰¹ Trots åtskilliga ägarbyten behöll tryckeriet sitt namn till långt fram i tiden men blev så småningom Ekblads Tryckeri. Tidningen existerar än idag och är en av landets äldsta – den bytte namn till *Västerviks-Tidningen* 1919. Även C.O. Ekblads Bok- Musik- & Pappershandel kan sägas existera idag, fast den nu heter Erik Hultgrens Bokhandel.

Carl Olof Ekblad hör till de mer betydande skillingtrycksproducenterna i landet både före och efter 1870. Med sina 147 till dags dato inräknade tryck efter 1870 ligger det i storleksordningen närmast efter de ledande tryckerierna i Stockholm, Göteborg och Malmö. Redan den första trycklistan från 1834 upptar mer än 20 vistryck, ungefär hälften av det totala antalet poster. De närmast följande åren var verksamheten av betydligt mindre omfattning – både vad beträffar visor och totalt räknat, men den ökar så småningom. Åren 1834–1869 utkom, enligt trycklistorna, sammanlagt minst 147 vistryck, vilket alltså råkar vara exakt lika många som de som finns bevarade från 1870 och därefter, summa 294 alltså. Tidsrymden är faktiskt också densamma på ett år när: 36 år före 1870 och 37 år efter, fram till det sista trycket 1906.

Ekblads tryckte också visor i bokform, till exempel flera upplagor av *Nysvensk Wisbok* och några samlingar andliga sånger. Även i övrigt var produktionen av det folkliga och populära slaget. Utöver visorna utkom åtskilliga folkböcker, skrifter för allmogen, handböcker och liknande, som populärt kallades Västerviksböcker. Allt detta var utgivet på eget förlag, för att försälgas i bokhandeln, via kolportörer och på marknader. Bara en handfull av vistrycken har enligt uppgift gjorts på beställning. Att trycken gjordes för egen räkning styrks av det faktum att, åtminstone från 1890, många av dem är numrerade och således tycks ingå i serier. Det är dock svårt att avgöra hur långa serier det är fråga om, för många nummer saknas, och de har tydligen inte utkommit i nummerordning. Nästan alla tryck från 1890–1902, ett drygt 40-tal, är numrerade. Från 1892 finns till exempel numren 17–22 i en serie med titeln *Fosterländska sånger* – men inga

⁵⁰¹ C.P. Björklunds biografiska minnesanteckningar i SBT nr 5, 1892.

tidigare nummer har påträffats. En ytterligare komplikation ligger i att dessa drygt 40 tryck visserligen finns i KB:s samling, men det är bara sex av dem som finns med på trycklistorna. Fram till dess (1870–1890, alltså) har man mycket utförligt räknat upp vistrycken på listorna, som stämmer väl med antalet påträffade tryck. Om numren 1–16 i den nyssnämnda serien har existerat så skulle det totala antalet tryck bli över 300.

Till utseendet är Västervikstrycken i allmänhet helt konventionella, åtta sidor i fraktur och med titelsida. I George Stephens samling finns 88 tryck från Ekblads tryckta mellan 1834 och 1856. Där finns åtta fyrsidiga tryck från åren 1834–1837, varav flera utan titelsida. Men senare tycks alla tryck motsvara bilden av det typiska skillingtrycket, och det är dessutom mycket liten skillnad mellan ett tryck från till exempel 1850 och ett från 1901. Från 1899 trycktes de dock i antikva – men 1902 utkom *Ny svensk visbok*, 300 sånger som var satt i fraktur. Det förklaras möjligen av att det var åttonde upplagan av denna visbok.

Västerås

Johannes Rudbeckius d.ä. (1581–1646) blev biskop i Västerås 1619. I en kunglig skrivelse från Gustav II Adolf, daterad 1622, står att eftersom biskopen var sinnad att upprätta ett tryckeri och en boklåda skulle han få lov att utse en lämplig obebyggd tomt att bygga på. Vid det laget var redan ett tryckeri i full gång i Västerås alltsedan november 1621, då boktryckaren Olof Olofsson Helsing anlänt från Stockholm. Boktryckaren fick ett årligt anslag på tio tunnor spannmål från kyrkotiondet i Lillehärad, ett anslag som skulle komma att beviljas ända till 1850. "(...) samma af Rudbeckius anskaffade typer och vignetter, som man ser i Westeråstryck från 1620-talet, förekomma i en mängd (utan ort och år) tryckta skillingvisor långt in i följande århundrade." skriver Ewert Wrangel i sin uppsats om folkets visor.⁵⁰² Rudbeckius hade också grundat det läroverk som blev Sveriges första, det Rudbeckianska gymnasiet. Tryckeriet kallades först Domkapitlets tryckeri, men från slutet av 1660-talet Consistorii och Gymnasii tryckeriet.⁵⁰³ Det hann ha många ägare under årens lopp, bland andra Peter Momma ett par år och J.L. Horrn II (1726–1801), som hade det desto längre: han gifte sig med företrädarens änka 1752 efter att ha varit hennes faktor några år.

⁵⁰² Wrangel 1894 s. 73.

⁵⁰³ K&N s. 196, tillägg s.109f.

Han antogs till gymnasiboktryckare, och det förblev han till sin död 1801. Även Nils Magnus Lindh från Örebro ägde tryckeriet några år.⁵⁰⁴

T.R. Björkbom (1813–1849)

Under den period då Nils Magnus Lindh ägde gymnasieboktryckeriet, från 1811, förestods det av faktorn Ture Reinhold Björkbom (1780–1849), som tidigare under en period hade varit föreståndare för det Lindhska tryckeriet i Örebro. Lindh sålde 1813 Västeråstryckeriet till Björkbom, som behöll det till sin död 1849. Tryckeriet sköttes av sterbhuset som Björkbomska tryckeriet till 1850, då det såldes till domkyrkokomministern Carl Olof Odelberg, som redan efter ett år sålde det i sin tur. Innan dess, 1850, hade Kungl. Maj:t dragit in kronotiondet spannmål som nu ansågs obehövt.⁵⁰⁵

Från Björkboms tid som ägare finns det 42 skillingtryck i UUB och 40 i GS, förmodligen i stort sett samma tryck. De är tryckta under åren 1831–38. Jag misstänker starkt att alla utom två är beställda av J.G. Björnståhl som flyttat från Stockholm till Västerås hösten 1827. Där hade han sedan en längre tid haft en bokhandelsfilial. Den behöll han till sin död 1837, och säkert ville han fortsätta att sälja skillingtryck så som han gjort i Stockholm. Det står inte Björnståhls namn på ett enda av trycken, men de påminner till utseendet om Stockholmstrycken, och 16 av dem är fyrsidiga utan titelsida. Det faktum att Björkbom av allt att döma inte tryckt några visor alls under alla år före 1831 talar också för det. De två nyss nämnda undantagen är ett av trycken från 1837 där det står "På trycket lemnade af Karl Gustaf Tellgren", samt det enda trycket från 1838, då Björnståhl var död. Det finns inga vistryck från åren därefter heller. Jämför för övrigt med följande tryckeri.

D. Torssell (1830–1857)

Gymnasietryckeriet var stadens enda till 1830, då konstförvanten Daniel Torssell köpte ett tryckeri i Stockholm som han flyttade till Västerås. Från 1831 gav han ut och redigerade *Westmanlands Läns Tidning*.⁵⁰⁶ VLT finns som bekant än idag. Torssell öppnade bokhandel 1836, och 1851 köpte han också gymnasietryckeriet av Odelberg (se ovan). Efter Torssells död 1857 togs tryckeriet över av hans bror, som var bokbindare, och hette då Torssellska tryckeriet. Under åren 1865–1871 hade denna firma konkurrens av ett annat tryckeri i staden, men 1882, då K&N

⁵⁰⁴ K&N s. 251, 463.

⁵⁰⁵ K&N s. 464.

⁵⁰⁶ Lundstedt 1902 s. 399.

trycktes, var det om igen stadens enda.⁵⁰⁷ Det hette då A.F. Bergs Boktryckeri sedan 1869, och med det namnet har det lämnat spår efter sig i form av sju skillingtryck från åren 1904–1908.

Från Torssells tid finns det 20 tryck i UUB och åtta i GS. Inte alla är samma, så några och tjugo tryck kan det bli. Alla utom ett är tryckta 1831–37, och precis som i fallet med Björkboms tror jag att de är beställda av Björnståhl. I två fall är det ingen tvekan alls: det står "Säljes i Björnståhls Bokhandel" på dem. Sin vana trogen beställer han tryck från flera tryckerier samtidigt, här har han bara två att välja på och väljer båda. Ett enda tryck är från 1855, och det innehåller en visa "författad af blinde mannen Carl Isak Nyman från Motala." Det finns skäl att tro att han har beställt trycket.

Oskar Hultbergs Tryckeri, Västerås (1891–1897?)

Efter 1882 har flera tryckerier tillkommit, bland dem Oskar Hultbergs Tryckeri.⁵⁰⁸ De enda uppgifterna om detta tryckeri finns i KB tillsammans med trycklistorna. Där uppges att Oskar Hultberg anmälde tryckeri i oktober 1888 och fortsatte till april 1893, då tryckeriet övertogs av handlanden Johan Fredrik Lindgren. Han i sin tur sålde det i slutet av 1895 till Erik Johansson, "som sedermera anmälde det d 26 mars 1897 under firma Westerås accidenstryckeri och Centraltryckeriet i Westerås". Det är två olika tryckerier med separata trycklistor, det förstnämnda för 1895–1897, det andra 1896–1897. Sedan tycks bägge ha upphört. Johansson skulle alltså ha haft två tryckerier samtidigt, och anmält dem först sedan de upphört, eller strax dessförinnan.

Det är bara från tiden som Hultbergs tryckeri som det finns vistryck bevarade, tio stycken från 1889–1892. Antal och tryckår stämmer helt med trycklistorna.

Växjö

Redan 1627 gjordes ett försök att skaffa tryckeri till Växjö. Det var, som så ofta, biskopen som skrev till kungs och bad att för domkyrkans räkning få inköpa ett tryckeri från Kalmar som boktryckaren där var tvungen att sälja för att betala en skuld. Man vet inte vad som var skälet, men tryckeriet hamnade i stället i Linköping, och det var inte förrän 1745 som Växjö fick sitt första tryckeri. Då antogs Johan Christoffer Merckell, tidigare verksam i Jönköping, till gymna-

⁵⁰⁷ K&N s. 461, tillägg s. 110.

⁵⁰⁸ Lundstedt 1902 s. 402.

siiboktryckare.⁵⁰⁹ Tryckeriet fortsatte under ett antal olika ägare, men mot slutet av 1700-talet ansågs det vara i dåligt skick. Det hela komplicerades av två delägare som inte kom överens. För att få sitt latinska lexikon tryckt hade domprosten måst skaffa egna stilar som boktryckaren fick begagna "utan att enkan i dem någon del egde" – den andra delägaren var förre ägarens änka.⁵¹⁰ Kort sagt, när tryckeriet efter några år till stor del förstördes i stadsbranden 1799 fanns förhoppningar om att det skulle kunna "upphjelpas och räddas från ytterligt förfall" genom en ny ägare.

Swen Rask / (Direktör) Swen Rasks Enka / f.d. Rasks Boktryckeri

(1807–1819–1840–1844)

Den man fäste sina förhoppningar vid hette Swen Rask (1781–1819) och var handelsbokhållare, "en sedig och anständig yngling" (23 år) ansåg konsistoriet, som rekommenderade honom. Han fick köpa en hälft av tryckeriet, och den andra hälften fick han genom giftermål med dottern till änkan efter den andre hälftenägaren. Änkan hette Christina Catharina Thetzell, och de första fem åren hade tryckeriet den något omständliga titeln "Wäxiö Kongl. Gymnasii Boktryckeri, Swen Rask och Christina Catharina Thetzell, Interessenter." Från 1807 står enbart Swen Rasks namn. Från 1810 gav han ut *Wexiö-Bladet* som vid några tillfällen på 1810-talet gav honom en del problem: några indragna nummer och ett åtal för "missfirmande uttryck" i en artikel; Rask blev dock frikänd.⁵¹¹ Han fick titeln direktör 1812. Fram till dess var hans tryckeri stadens enda, men 1812–1817 hade han konkurrens av Carl Fredrik Berg. Rask drev tryckeriet fram till sin död 1819, vid 38 års ålder. Hans änka, Beata Rask, behöll tryckeriet, som uppenbarligen drevs på sparlåga och med stora ekonomiska bekymmer. Hon kunde inte hålla en gesäll, utan fick reda sig med sin trettonårige sons hjälp och ytterligare två pojkar i samma ålder. Därför kunde hon bara trycka stiftstidningen, landshövdingeämbetets kungörelser och *Wexiö-Bladet*. Detta skriver hon som svar på en anmärkning om uteblivna arkivexemplar. Hon fortsatte ändå till 1840, då tryckeriet såldes. Den nye ägaren, Nimrod Schmidt, kallade det f.d. Rasks Boktryckeri och sålde det redan 1844 till Johan Petter Lönnegren, ägare till stadens andra tryckeri, grundat 1834. Han slog ihop de två och drev dem till 1855, då han upphörde med verksamheten, avslutade *Wexiö-Bladet* och

⁵⁰⁹ K&N s. 265.

⁵¹⁰ K&N 266f.

⁵¹¹ Lundstedt 1895 s. 148.

lämnade Växjö.⁵¹² Två tryckerier fanns då kvar i staden, H.S. Cederschiölds och C.G. Södergrens (jfr nedan).

Sven Rasks änka glömde nämna att hon också tryckte skillingtryck, och det gjorde även Rask själv, samt deras efterträdare. Från Rasks tid finns några vistryck utan tryckeriets namn, bara ett årtal och tryckorten Växjö. Det var inte ovanligt att utelämna tryckeriets namn så länge man var ortens enda tryckeri. Rask gav för övrigt också ut kistebrev.⁵¹³ Från ankans tid finns ett 10-tal vistryck i GS och UUB, och från Schmidt/f.d. Rasks tryckeri finns likaså ett tiotal.

C.G. Södergren (1851–1875)

Carl Gustaf Södergren (1807–1886) grundade en bokhandel i Växjö 1832. 1843 blev han Svenska bokförläggareföreningens kommissionär och 1850 ledamot i samma förening. Han var en av de främsta bokhandlarna på sin tid. Redan från början sålde han skillingtryck i sin bokhandel. Det framgår av flera annonser och prislistor från de första åren.⁵¹⁴ Från 1851 till 1875 hade han dessutom ett eget tryckeri där han framställde åtskilliga trycksaker, både på beställning och på eget förlag.

Dit hörde bland annat en mängd vistryck med påskriften "Säljes i C. G. Södergrens Bokhandel". Redan på den första trycklistan finner man nio stycken (listan täcker troligen drygt 1 års produktion, fram till juni 1853). Många av vistrycken ingick i en numrerad serie som slutade med nr 110 år 1874. Därefter lade Södergren ned sitt tryckeri; den sista trycklistan gäller perioden oktober 1874 till september 1875 och upptar bara en enda bok. Inte alla de 110 numren i serien är vistryck. Här finns också sex prosatryck, bland annat "N:o 82 Sievers Christelige Tanke-Almanack", "N:o 104 Poem af Kullberg", en samling gåtor och ett par julböcker för barn. Flera av numren har tryckts i mer än en upplaga. Det förekom också att Södergren tryckte visor åt andra.⁵¹⁵ På trycklistorna finns 132 vistryck, bland religiösa skrifter och folklig litteratur. 125 tryck finns i UUB.⁵¹⁶ 30 av upplagorna har tillkommit under perioden från och med 1870. Med ytterst få undantag (de beställda) har de alltså sålts i den egna bokhandeln, och de såldes säkert också på marknader i trakten tillsammans med böcker och annat. Södergren skriver i ett brev till SBF 1844: "Hösten medför dessutom,

⁵¹² K&N s. 504.

⁵¹³ Palm 1899 s. 295

⁵¹⁴ Danielson 2015 s. 187, 193.

⁵¹⁵ På ett par tryck står det till exempel "Tryckt på C. Kruses förlag", bland andra på E 1865 q.

⁵¹⁶ Enefalk 2013 s. 72.

för landsortsbokhandeln, viktiga marknader så i som utom stad med deras små förberedelser, (...) så tillstundar Julen, samt för Vexjö m. fl. städer deras betydligaste vintermarknader i Januari och Februari månader (...)"

Sin bokhandel och sitt kommissionärskap för SBF överlät Södergren på sin son Carl Axel samtidigt som han lade ner tryckeriet, 1875. Sonen bedrev bokhandel till 1881 då han sålde till Axel Quiding.⁵¹⁷

E(dw.) Ljungströms arfwingar / Otto Sporsén (1870–1879–1893)

Lektor Henrik Samuel Cederschiöld hade 1853 köpt ett tryckeri som var grundat 1846 av Anders Gustaf Deurell, tidigare faktor hos Lönnegren. Deurell började samtidigt ge ut *Nya Wexjö-Bladet*, som ingick i köpet när Cederschiöld tog över efter Deurells änka, Carolina Deurell. Hon hade skött firman sedan mannens död 1849.

1858 sålde Cederschiöld tryckeri och tidning till sin faktor Edward Ljungström. När han dog 1870, 43 år gammal, fortsatte firman som E. Ljungströms arfwingar (Ljungströms mor, hustru och syster). Sedan också modern avlidit såldes tryckeriet till Otto Sporsén i januari 1879. Sporsén hade tidigare medarbetat i tidningen *Barometern* i Kalmar, och nu tog han över som redaktör och ansvarig utgivare av *Nya Wexjö-Bladet*.⁵¹⁸ Han fortsatte med det till sin död 22 december 1893. De återstående numren av *Nya Wexjö-Bladet* för år 1893 trycktes på hans tryckeri under namnet O. Sporséns arfwingar (hustrun Hedda Sporsén), men vid årsskiftet 1894 tycks tryckeriet ha lagts ned. Tidningen fortsatte att utkomma och trycktes på ett tryckeri som kallades *Nya Wexjö-Bladets Tryckeri*, men uppgifter på trycklistorna tyder på att det var en helt ny firma. Den fanns kvar till 1981.

14 vistryck kom från E. Ljungströms arfwingars tryckeri under åren 1872–1878, åtta av dem på beställning. Ett tryck från 1874 har faktiskt firmanamnet *Nya Wexjö-Bladets boktryckeri*. Inga visor alls finns på trycklistorna från 1860-talet. Under Otto Sporséns tid trycktes bara två vistryck till, åren 1881–1882.

Smålands-Postens Tryckeri / Smålandspostens boktryckeri

(1870–1899–2006)

Tidningen *Smålands-Posten* började utges i december 1866 av seminarieadjunkten Frans Johan Munther, som själv redigerade tidningen tillsammans med fil. dr Carl Lundgren. De första åren trycktes *Smålands-Posten* på Herman Stenbecks

⁵¹⁷ Bonnier 1920 s. 400f; K&N s. 505; Rinman s. 140 och 152 [brevcitatt]; trycklistor.

⁵¹⁸ K&N s. 265ff, 503ff; Lundstedt 1902 s. 405f.

tryckeri i Växjö, jämn gammalt med tidningen. Stenbeck uppgav på en av sina trycklistor att *Smålands-Posten* hade en upplaga på 300 ex. Från 1870 tryckte Munther den på eget tryckeri, Smålands-Postens tryckeri. Han ägde det tillsammans med flera andra, bland andra bokhandlaren Gustav Rydeberg, som ensam övertog tryckeriet från januari 1872. Redan i slutet av samma år sålde han det till Hjalmar Ekerot, litteratör och senare känd under signaturen Alma Rek. Ekerot köpte också tidningen och blev dess redaktör. 1876 inköptes Herman Stenbecks tryckeri av apotekaren Bror Fredrik Ekerot, tillika riksdagsman och bankdirektör samt fader till Hjalmar. I köpet ingick *Kronobergs läns Tidning*, som Stenbeck började ge ut när han slutade trycka *Smålands-Posten*.

Nu slogs de två tidningarna och tryckerierna ihop, och *Smålands-Posten* fick undertiteln *Kronobergs läns tidning*. Herrarna Ekerot sålde dock alltsammans 1877 till läroverksadjunkten Axel Forsberg för 25 000 kr. Från 1884 blev Alfred Hedenstierna delägare. Han började som tillfällig medarbetare på 1870-talet, blev först redaktionssekreterare och så redaktör 1890–1898. Han skrev i nära 30 år ett kåseri varje vecka under signaturen Sigurd. Kåserierna gavs ut i bokform från 1902 och gjorde Hedenstierna till en av Sveriges mest sålda författare, vilket i sin tur bidrog till att *Smålands-Posten* blev landets mest spridda landsortstidning, en av få med riksspridning. 1899 blev tryckeriet till Smålands-Postens Boktryckeri-Aktiebolag, fortfarande med Hedenstierna och Forsberg som delägare. Tryckeriet var verksamt som tidningstryckeri till 2006, då tryckningen av *Smålandsposten* flyttades till Karlskrona.⁵¹⁹

28 skillingtrycksupplagor finns belagda från Smålands-Postens tryckeri, 25 av dem 1872–1887, två 1895 och en 1903. 20 har gjorts på beställning.

Örebro

J.P. Lindh / N.M. Lindh (1783–1798–1835)

Landshövdingen i Örebro Nils Reuterholm hade 1748 gjort ett försök att få ett tryckeri till sin residensstad, men den gången gick tryckeriet i stället till stifts-staden Karlstad, som då också hörde till hans län. När han 1752 återkom med sin begäran hade han på förslag Johan Lindh (1723–1783), en boktryckargesäll från Örebro. Denna gång godkände Kanslikollegiet förslaget, varpå Lindh fick privilegium och kunde anlägga Örebros första tryckeri.⁵²⁰ Lindh hade gått i lära

⁵¹⁹ Lundstedt 1902 s. 406ff; K&N s. 505f; trycklistor; Svenskt litteraturlexikon, art. Hedenstierna; Svenska män och kvinnor, art. Hedenstierna; Peterson 2001 s. 264.

⁵²⁰ K&N s. 268f.

hos Lars Salvius i Stockholm och lyckades av allt att döma bra med sitt tryckeri. Han anlade också ett pappersbruk. Den första av hans trycklistor som är bevarad ser visserligen lite mager ut. Den är så sen som från 1765 och innehåller, förutom några delar av ett sjölexikon, bara sju bröllopsskrifter och sex gravskrifter, alla i upplagor om sex (6!) exemplar. Men två år senare vittnar nästa trycklista om att han börjat ge ut den sorts skrifter som framför allt gjort tryckeriet välkänt: så kallat "bondgods". På listan finns 6 000 psalmböcker, 4 500 katekeser "utan språk" (bibelspråk) och 6 500 ABC-böcker. Förargligt nog skriver han också "(...) jemte mycket mera af mindre betydelighet, som ej så noga kan specificeras."⁵²¹ Här skulle det mycket väl kunna dölja sig ett antal skillingtryck. Den Lindhska officinen brukar nämnas bland de stora skillingtrycksproducenterna, men mina stickprov har inte resulterat i några tryck från Johan Lindhs tid, däremot en del från hans båda söners. De tog över i tur och ordning efter faderns död 1883. Äldste sonen, Johan Pehr Lindh (1757–1820) fortsatte till en början i faderns fotspår, men flyttade 1791 till Stockholm, där han köpt Johan Georg Langes tryckeri och förlag.

15 skillingtryck från Johan Pehr Lindhs tid finns i UUB och ytterligare tre unika i GS; alla är från åren 1787–1790. Från åren 1796–1798 finns också 11 tryck signerade av faktorn Eric Widblad. Den betydligt yngre brodern, Nils Magnus Lindh (1775–1835) utvidgade verksamheten i Örebro så att hans tryckeri omkring 1830 var det största i landet. Produktionen utmärkte sig till en början snarare för kvantitet än kvalitet, och som Lindh dessutom var en god affärsman med tämligen hänsynslösa metoder blev han rik på sitt tryckeri, något som knappast hörde till vanligheten på den tiden. Till tryckeriet hörde, förutom pappersbruket, också ett stilgjuteri. Stickprov i KB:s skillingtrycksbestånd har gett till resultat 49 vistryck från Nils Magnus Lindh.

Länstidningens (bok- och sten)tryckeri(-AB) (1864–1937)

N.M. Lindh efterträddes 1835 av sonen Per Magnus. Av honom köpte stadsfiskalen Svante Falk stilar och satte upp ett eget tryckeri där han från 1843 tryckte *Nerikes Allahanda* som han tidtals också redigerade tillsammans med fil. dr Otto Joël Gumaelius, som efterträddes av sin son Arvid. 1854 övertogs tryckeriet av Carl Otto Vilhelm Hägerstrand, en tid faktor på det Lindhska tryckeriet. Han fortsatte med tidningen men kallade den *Nerikes Nya Allahanda*. Han anlade också ett stentryckeri. 1864 köptes tryckeriet av tidningens redaktör sedan

⁵²¹ Nordqvist 1968 s. 9, trycklistor i KB.

1855, Arvid Gumaelius, tillsammans med andra intressenter. De kallade firman Länstidningens Bok- och stentryckeri – tidningen hade undertiteln *Örebro Läns Tidning* – och från 1868 fick tidningen heta *Nerikes Allehanda*; så heter den fortfarande. Gumaelius övertog ensam firman från 1875.⁵²² Därefter hette den Länstidningens tryckeri till 1891, så Länstidningens Tryckeri-Aktiebolag till 1937, och därefter Nerikes Allehandas tryckeri. Från 1965 var det enbart tidningstryckeri.

Här trycktes 16 vistryck efter 1870, ojämnt fördelade över perioden 1875–1903. Flera av dem är bevaringsvisor.

Tryckerifören. Nerikes Tryckeri (1903–1916)

Tryckerifören. Nerikes Tryckeri var verksamt mellan 1903 och 1916. Här trycktes 12 vistryck, varav 11 kom under de tre åren 1903–1905 och ett 1913.

Östersund

Östersund fick stadsprivilegier 1786 och var då en extremt liten stad – 21 invånare 1790! – och blev residensstad 1810, vilket förklarar varför det första boktryckeriet grundades först 1845.⁵²³ Det grundades av Anders Petter Landin, en f.d. medicine studerande som fått politiska och litterära intressen och, med egna ord, ”vurmade (...) på att litterärt kolonisera Norrland” genom att anlägga tryckerier där.⁵²⁴ Han hade inlett sitt projekt med att anlägga ett tryckeri i Gävle 1837 och fortsatte i Sundsvall 1840, och så kom då turen till Östersund. Firman där överläts 1849 på Carl Magnus Berg.

C.M. Berg / Jemtlands Tidnings (bok)tryckeri / Jämtlands Allehandas tr. / Jämtlands Tidnings tryckeri (1849–83–89–95–1957)

Carl Magnus Berg (1824–1881) tycks ha haft ambitioner liknande Landins; också han kom närmast från Gävle, där han haft tryckeri i ett år, och 1853–1860 drev han tryckeri i Sundsvall vid sidan om verksamheten i Östersund. Efter Bergs död i augusti 1881 sköttes tryckeriet av hans änka, Edla Berg, till augusti 1883, då hon sålde det till redaktören Johan Valfrid Blomqvist. Han ändrade firmans namn till Jemtlands Tidnings tryckeri. Tidningen, som Blomqvist blev redaktör för, hade börjat ges ut redan vid tryckeriets start 1845. Den var troligen starkaste

⁵²² Lundstedt 1902 s.428ff, K&N s.516f.

⁵²³ Svensk uppslagsbok art. Östersund.

⁵²⁴ Brev till J.G. Nordin, återgivet i K&N s. 526.

skälet till att tryckeriet kom till, efter påtryckningar från bland annat med. dr Carl Anton Wetterbergh, välkänd författare under signaturen Onkel Adam. Han var tidningens förste redaktör.⁵²⁵ C.M. Berg tog över redaktörskapet redan 1847, alltså innan han köpt tryckeriet, och behöll det till sin död, då Blomqvist tog över. Efter dennes död 1887 övergick både tryckeri och tidningens redaktörspost för en kortare tid till Herman Sällvin. Så ombildades firman till ett aktiebolag, som dock gick i konkurs i april 1889, varvid även *Jemtlands Tidning* upphörde.⁵²⁶ I december köptes tryckeriet av predikanten K.G. Hellström, som började ge ut en tidning vid namn *Jämtlands Allehanda* och kallade tryckeriet Jämtlands Allehandas tryckeri. Ny ägare, samt redaktör och ansvarig utgivare för tidningen efter Hellström, blev från 1891 Johan Lindström (Saxon; se även Johan Lindströms tryckeri, Sundsvall). Sommaren 1895 firades tryckeriets 50-årsjubileum, och med anledning av det beslöt Lindström att återge tidningen namnet *Jämtlands Tidning*, som den ju hetat från början.⁵²⁷ Också tryckeriet återgav han dess förra namn. Tryckeriet hette Jämtlands Tidnings tryckeri ända till 1957, då det köptes upp av Berndtssons tryckeri (f.d. G.F. Berndtsson & Son).

Det finns belägg på 77 vistrycksupplagor efter 1870 från detta tryckeri. Dessutom framgår av trycklistorna från C.M. Berg att här producerades minst 10-talet vistryck under 1850- och 1860-talen, och i UUB finns det 16. Av de 77 är 29 från Bergs tid (av 45 totalt), 21 från åren som Jämtlands Allehandas tryckeri, och resten, 27 upplagor, är från Jemtlands, resp. Jämtlands, Tidnings tryckeri. Inga av dem har uppgiften "tryckt på beställning". Påfallande många av visorna i trycken från 1890-talet och senare handlar om olika julmarknader i trakten och har säkert skrivits för att säljas på dessa marknader, men också Bergs tryck avhandlar i flera fall lokala ämnen.

Vad beträffar vistrycken från Bergs tid finns ett dokument med intressanta uppgifter, en kassabok för åren 1861–1875. Visforskaren Christina Mattsson har redogjort för bokens innehåll i en uppsats. Berg har i kassaboken fört in vilka uppdrag han fått och av vem, liksom oftast upplagestorlek och tryckkostnad, vilket naturligtvis är mycket värdefulla uppgifter. Tyvärr har han under de fjorton åren bara bokfört tre vistryck. Det första är från 1867, de följande från 1870 och 1873. Kassaboken har i juni 1867 en beställning av en korpral Hållström på "1 ris Wisor 20:-".⁵²⁸ KB:s enda tryck från Bergs för det året, KB E 1867 v, stämmer

525 K&N s. 569, Lundstedt 1902 s. 441.

526 Lundstedt 1902 s. 441, trycklistor.

527 Jansson 2005 s. 36 ff, Lundstedt 1902 s. 445.

528 Mattsson 1974 s. 18ff.

med uppgiften på trycklistan: "Trenne nya visor ½ ark 8:o". Den bekräftar också Mattssons förmodan att trycken varit på ½ ark vardera, och därmed vet vi säkert upplagans storlek, 1 000 ex (1 ris = 500 ark), och det pris per tryck som beställaren fått betala, 2 öre. Det försäljningspris som står angivet på trycket är 12 öre. Den första visan i trycket handlar om en korpral som får förmodas vara beställaren, sannolikt också författaren. De två övriga vistexterna handlar om skarpskytterörelsen och nämner Offerdals skarpskyttar – kanske korpral Hållström var en av dem.

Från 1870 finns också bara ett tryck bevarat. I trycklistan står det "En ny kärleksvisa ½ ark 8:o" och i kassaboken "500 ex Ny Kärleksvisa 13:-" beställd av Johan Andersson, Kale, Granberg. Trycket N 1870 a innehåller mycket riktigt en enda, men lång, kärleksvisa – den fyller 6 av tryckets 8 sidor (s. 2 är blank). Priset, 25 öre, förefaller mycket högt vid en tid då 10 öre var det vanligaste priset på tryck av den här storleken.

Det sista vistryck som bokförts i Carl Magnus Bergs kassabok anges kortfattat som "1 ris visor 18:-". Namn på beställare saknas, liksom titel på trycket, och därmed är det omöjligt att avgöra vilket av sex tryck från 1873 som avses. Eftersom priset för tryckningen bara var 18: för ett ris (jämfört med 20:- för samma mängd 1867) kan man anta att omfånget på de beställda trycken var mindre än ½ ark 8:o. Två av trycken blir därmed mindre troliga, men det återstår fortfarande fyra att välja bland; två av dem är på 1/4 ark 16:o (vikta till 8 s. per exemplar) och två på 1/8 ark 16:o (4 s/ex). Berg har alltså bokfört tre skillingtrycksbeställningar under åren 1861–1875, medan trycklistor och bevarade exemplar visar att han under denna period tryckt minst 15 upplagor (en post "Diverse Visor och Sånger 7/8 ark 16:o" på trycklistan 1860/61 är inte medräknad). Om inte Berg bara slarvat med bokföringen så är rimligaste gissningen att övriga tryck gjorts för hans egen räkning.

Förteckning/Register

Källor och litteratur

Källor

Kungliga biblioteket (KB)

Vardagstryck: Trycklistor.

Ämbetsarkivet: Register över nedlagda tryckerier.

Svenskt visarkiv (SVA)

Skillingtryckssamlingen.

George Stephens skillingtryckssamling (digital kopia).

Kungliga bibliotekets skillingtryckssamling, kopia på mikrofilm; samtliga tryck från och med 1870 samt signum E och N 1790–1810.

Nordiska museet

Frågelistor Nm-serien: 104 Arbetssånger I. 1941.

Stockholms stadsarkiv

Mantalsuppgifter

Litteratur

Adresskalender för Stockholm 1883–1885. Stockholm.

Bennich-Björkman, Bo, 1988a: "Jacob Gustaf Björnståhl: sago- och viskung i Stockholm på 1820-talet". I: *Litteraturens vägar. Litteratursociologiska studier tillägnade Lars Furuland*. Red. Bo Bennich-Björkman, Eric Johannesson, Sonja Svensson. Hedemora.

Bennich-Björkman, Bo, 1988b: "Träsnittet som lockvara." I: *Den svenska litteraturen. De liberala genombrotten 1830–1990*. Red. Lars Lönnroth, Sven Delblanc. Stockholm.

Bengtsson, Bengt, 1946: *Stockholms konstförvanter. Teknik och arbetsförhållanden under 1800-talets förra hälft*. Särtryck ur: Typografiska föreningen i Stockholm ett hundra år. Stockholm.

Bengtsson, Bengt, 1961: "Svensk gotisk tradition" och "Gustav II Adolfs bibel". I: *Kulturen*. En årsbok till medlemmarna i Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige 1961. Lund.

Berg, Ruben G-son, 1924: "Palmblad och Brockhaus." I: *Samlaren* 1924.

Billow, Anders, 1934: "Officina typographica, Skansen". I: *Fataburen*. Nordiska museets och Skansens årsbok 1934. Stockholm, Nordiska museet.

- Bjersby, Martin, 1984: "Skillingtrycken om mördaren Pehr Victor Göthe. Undersökning och diskussion kring en grupp folkliga tryckalsters källunderlag och framväxt." I: *Brott i skillingtryck*. Litteratur och samhälle. Årg. 20, 1984, nr 1/2. Uppsala.
- Björkman, Margareta, 1996: "Om lånbibliotekarier i allmänhet och Magnus Swederus i synnerhet." I: *Hand och penna. Sju essäer om yrken på 1700-talet*. Stockholm.
- Boëthius, Bertil, 1944: "Pappersbrukens råvarubekymmer under frihetstiden. Anteckningar om lumpanskaftningen." I: *En bok om papper. Tillägnad Carl Joh. Malmros den 23 december 1944 av Aktiebolaget Klippans finpappersbruk*. Uppsala.
- Bonnier, Isidor Adolf, 1920: *Anteckningar om svenska bokhandlare I. Landsorts-bokhandlare (utom Uppsala)*. Stockholm.
- Bonnier, Isidor Adolf & Hånell, August, 1935: *Anteckningar om svenska bokhandlare II. Stockholm och Uppsala*. Kompletterade och utgivna av August Hånell. Stockholm.
- Bring, Samuel E, *Boktryckerisocieteten 1752–1900*. Sthlm 1943.
- Carlander, C.M., 1889: *Svenska bibliotek och exlibris* [1]. Stockholm.
- Charlesen, Janne, 1993: *Karlshamns boktryckare 1819–1875*. En bibliografisk studie. Sölvesborg.
- Christiansen, Eva Stina, 1984: "'Lyssna menskor här till sången'. Småtrycken om Troppmann och morden i Elsass och Pantin, deras förbindelse med svensk dagspress och inbördes påverkan." I: *Brott i skillingtryck*. Litteratur och samhälle. Årg. 20, 1984, nr 1/2. Uppsala.
- Curman, Johan, 2000: *Boktryckarn själva. J.P. Lundström i Jönköping 1783–1868*. Stockholm.
- Danielson, Eva, 1981: "'Visan författad, satt och gjuten af Chronvall'. Om Svenska Visförlaget och bröderna Chronwall." I: *Sumlen – årsbok för vis- och folkmusikforskning* 1981. Stockholm.
- Danielson, Eva, 2015a: "En bokhandlares vedermödor." I: *Lekstugan. Festskrift till Magnus Gustafsson*. Red. Mathias Bodström. Växjö.
- Danielson, Eva, 2015b: "Att försörja sig på skillingtryck." I: *Tryckta visor. Perspektiv på skillingtryck som källmaterial*. Red. Märta Ramsten, Karin Strand & Gunnar Ternhag. Uppsala.
- Enefalk, Hanna, 2013: *Skillingtryck! Historien om 1800-talets försvunna mass-medium*. Opuscula Historica Upsaliensis 51. Uppsala.

- Eneroth, Otto, 1944: "Papperets specialisering." I: *En bok om papper. Tillägnad Carl Joh. Malmros den 23 december 1944 av Aktiebolaget Klippans finpappersbruk*. Uppsala.
- Falk, Valter, 1978: *Bokstavsformer och typsnitt genom tiderna*. Stockholm.
- Flodmark, Johan, 1914: "Sextioåriga bokhandelsminnen". I: *Pro novitate pars secunda. Festskrift utg. av Svenska bokhandelsmedhjälpareföreningen till minne af dess 25-åriga tillvaro 1888–1913*. Stockholm.
- Grafisk uppslagsbok*. Utarbetad av Ove Persson och utg. av AB Sveriges litografiska tryckerier, 1950–51. Stockholm.
- Grip, Ragnar, 1981: *Konstförvanter och bokbindare i Stockholm 1850–1914: studier av härkomst och social rörlighet hos arbetare inom boktryckar- och bokbindaryrkena. En kollektivbiografi*. Monografier utgivna av Stockholms kommun 44. Stockholm.
- Hasselberg, Gudmar, 1946: "Press och litteratörer". I: *Ur Gävle stads historia*. Gävle.
- Hasselberg, Gudmar, 1944: *Rudolf Wall, Dagens Nyheters skapare*. Stockholm.
- Hedberg, Gunnel, 2009/10: "'...därvid användande enbart fruntimmer som arbetare'. Om Louise Söderqvist-Flodin, Sveriges första kvinna med eget utgivningsbevis." I: *Biblis* nr 48. Stockholm.
- Herlenius, Emil, 1928: *Ur Dalarnes kultur- och personhistoria: tvenne uppsatser*. Falun.
- Hofberg, Herman, 1906: *Svenskt biografiskt handlexikon. Alfabetiskt ordnade lefnadsteckningar af Sveriges namnkunniga män och kvinnor från reformationen till närvarande tid*. Förra delen, A-K. Stockholm.
- Högberg, Ulf, 1983: *Svagårens barn. Ur folkhälsans historia*. Stockholm.
- Jansson, Sven-Bertil, 2005: *Den uppkäftige såningsmannen. Johan L. Saxon och hans tid*. Stockholm.
- Jersild, Margareta, 1975: *Skillingtryck. Studier i svensk folklig vissång före 1800*. Svenskt visarkivs handlingar 2. Stockholm. Diss.
- Johannesson, Eric, 1980: *Den läsande familjen. Familjetidskriften i Sverige 1850–1880*. Stockholm.
- Johannesson, Eric, 2001: "Med det nya på väg (1858–1880)". I: *Den svenska pressens historia II. Åren då allting hände (1830–1897)*. Stockholm.
- Johannesson, Lena, 2015: "Kliché på kliché? Nyhetsidiom och folkkonstikonografi i det svenska skillingtryckets bildvärld." I: *Tryckta visor. Perspektiv på skillingtryck som källmaterial*. Red. Märta Ramsten, Karin Strand & Gunnar Ternhag. Uppsala.

- Jonsson, Bengt R., 1967: *Svensk balladtradition. I. Balladkällor och balladtyper*. Svenskt visarkivs handlingar 1. Stockholm. Diss.
- Kjellgren, Lennart, 1987: "Så fort något af intresse händer så utkommer i regeln en visa därom". Om Nils Lindström och Malmö Visförlag." I: *Sumlen*. Årsbok för vis- och folkmusikforskning 1985. Stockholm.
- Klemming, G.E. & Nordin, J.G, 1983: *Svensk boktryckerihistoria 1483–1883*. Med inledande allmän öfversigt. Jubileumsutgåva med tillägg 1983. Stockholm.
- Landqvist, Marianne, 1986: *Det tryckta ordet. Artiklar om svensk tryckeriteknik under 500 år*. Stockholm.
- Liljewall, Britt, 2001: *Självskrivna liv. Studier i äldre folkliga levnadsminnen*. Stockholm.
- Lindberg, Sten G, 1994: *Boktryckare och banbrytare. Essayer*. Stockholm.
- Loos, Viggo, 1958: *En avisa genom två sekler. Norrköpings tidning 1758–1958*. Norrköping.
- Lundstedt, Bernhard, 1895: *Sveriges periodiska litteratur. Bibliografi. I. 1645–1812*. Stockholm.
- Lundstedt, Bernhard, 1896: *Sveriges periodiska litteratur. Bibliografi. II. Stockholm 1813–1894*. Stockholm.
- Lundstedt, Bernhard, 1902: *Sveriges periodiska litteratur. Bibliografi. III. Landsorten 1813–1899*. Stockholm.
- Mattsson, Christina, 1974: "Då Carl Magnus Berg tryckte skillingtryck". I: *Föreningen Gamla Östersunds Årsskrift 1974*. Östersund.
- Mattsson, Christina, 1990: *Norbergsmagasinet. Ett tillfälligt förlag för skillingtrycksutgivning. I: Inte bara visor. Studier kring folklig diktning och musik tillägnade Bengt R. Jonsson*. Stockholm.
- Möller, Bert, 1945a: "Lunds första boktryckare." I: *Berlingska Boktryckeriet i Lund 1745–1945*. Lund.
- Möller, Bert, 1945b: "Berlingska boktryckeriet genom fyra generationer." I: *Berlingska Boktryckeriet i Lund 1745–1945*. Lund.
- Naumann, Christian (red.), 1872: *Tidskrift för lagstiftning, lagskipning och förvaltning*. Årg. 9. Stockholm.
- Nordin, Joh. Gabr., 1881: *Handbok i boktryckarekonsten*. Stockholm.
- Nordmark, Dag, 2001: "Liberalernas segertåg (1830–1858)" I: *Den svenska pressens historia II. Åren då allting hände (1830–1897)*. Stockholm.
- Nordqvist, Nils, 1968: *Bondgods och rövarromaner. Kring boktryckaredynastin Lindh i Örebro och Stockholm*. Stockholm.

- Nordström, Annika, 1980: *Det hände sig i Göteborg: visor från stan*. Göteborg.
- Nordström, Annika, 1996: "'Den lille röe skomakarn i Haga'. Alfred Lidholms skillingtryck från Göteborg 1885–1910". I: *Vardag som vetenskap*. Red. Håkan Andréasson. Skrifter från Etnologiska Föreningen i Västsverige. 22. Göteborg.
- Olrog, Ulf Peder, 2011: *Studier i folkets visor*. Utgivna och kommenterade av Mathias Boström, Märta Ramsten och Karin Strand. Stockholm.
- Ordbok över svenska språket (SAOB) 1893 –, utgiven av Svenska akademien. Lund.
- Oskarsson, Ingemar, 2000: "Med tryckfrihet som tidig tradition (1732–1809)." I: *Den svenska pressens historia I. I begynnelsen (tiden före 1830)*. Stockholm.
- Palm, Carl U., 1899: "Gamla svenska kistbref." *Ord och Bild* 8, 1899. Stockholm.
- Peterson, Bo, 1993: *Boktryckaren som förläggare. Förlagsfunktion och utgivningspolitik hos P.A. Norstedt & Söner 1879–1910*. Stockholm.
- Peterson, Bo, 2003: *Välja & sälja, Om bokförläggarens nya roll under 1800-talet, då landet industrialiserades, tågen började rulla, elektriciteten förändrade läsvanorna, skolan byggdes ut och bokläsarna blev allt fler*. Stockholm.
- Petersson, Birgit, 2001: "Tidningar som industri och parti (1880 – 1897)." I: *Den svenska pressens historia II. Åren då allting hände (1830 – 1897)*. Stockholm.
- Ramsten, Märta, 2019: *De osynliga melodierna. Musikvärldar i 1800-talets skillingtryck*. Stockholm.
- Ranius, Allan, 1994: *Skillingtryck i Linköping. Förteckning över tryck 1671–1918*. Linköping.
- Rehnberg, Mats (red.), 1952: *Typografminnen*. Svenskt liv och arbete nr 15.
- Ridderstad, Per S., 1995: "Lundatryckerier." I: *Bokkulturen i Lund. Kulturen 1995*. En årsbok till medlemmarna av Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige. Lund.
- Rinman, Sven, 1951: *Svenska Bokförläggareföreningen 1843–1887. En historisk översikt utarbetad med anledning av föreningens 100-årsjubileum*. Stockholm.
- Rudberg, Gösta, 1954: "Den siste skillingtryckaren." I: *Bokvännen*. Utgiven av Sällskapet Bokvännerna. Nr. 2, årgång 9 1954. Stockholm.
- Saxon, J.L., 1932: *Elvira Madigans kärlekssaga och hur visan om henne kom till*. Stockholm.

- Seligmann, Jos., 1893: "Några drag ur Svenska bokförläggareföreningens värksamhet 1843–1893." I: *Festskrift med anledning af Svenska Bokförläggareföreningens femtioårsjubileum*. Stockholm.
- Strand, Karin, 2019: *En botfärdig synderskas svanesång. Barnamord i skillingtryck mellan visa och verklighet*. Möklinta.
- Svedjedal, Johan, 1987: *Almqvist – berättaren på bokmarknaden. Berättarteknik och litteratursociologiska studier i C.J.L. Almqvists prosafiktion kring 1840*. Stockholm.
- Svensk uppslagsbok* 1947–55. Red. Gunnar Carlquist, Josef Carlsson. Andra omarb. och utvidgade uppl. Malmö.
- Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok* 1942–55. Stockholm.
- Svenskt biografiskt lexikon*. Under redaktion av Göran Nilzén. 1918–. Stockholm.
- Svenskt litteraturllexikon*. Andra utvidgade upplagan 1970. Lund.
- Svensk bokhandelstidning* nr 5, 1892 (C.P. Björklunds minnen). Stockholm.
- Torbacke, Jarl, 2000: "Nu grundläggs den moderna utvecklingen (1809–1830)". I: *Den svenska pressens historia I. I begynnelsen (tiden före 1830)*. Stockholm.
- Vegesack, Thomas von, 2005: 1851. *Staden, människorna och den konservativa revolten*. Stockholm.
- Wetterberg, Gunnar, 2018: *Träd. En vandring i den svenska skogen*. Stockholm.
- Wollin, Nils G., 1943: *Industrierna vid Hargs ström under fyra sekler*. Stockholm.
- Wrangel, Ewert, 1894: "Några ord om folkets visor i uppteckningar och skillingtryck." I: *Sammlaren*. Uppsala
- Åhlén, Bengt, 1986: *Ord mot ordningen. Farliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk censurhistoria*. Stockholm.

Förkortningar

- E&G Elmén & Granberg
 GS George Stephens skillingtryckssamling
 KB Kungl. biblioteket
 K&N Klemming & Nordin, *Svensk boktryckerihistoria 1483–1883*
 SAOB *Ordbok över svenska språket*, utgiven av Svenska akademien
 SBL *Svenskt biografiskt lexikon*
 SBT *Svensk bokhandelstidning*
 UUB Uppsala universitetsbibliotek

Register över skillingtryckare

Tryckeriernas firmanamn, sådant de anger det på skillingtrycken. I alla de fall där ägarens efternamn ingår i firmanamnet är tryckeriet sorterat på detta namn snarare än på första ordet/bokstaven.

Aktiebolaget Forsetes Boktryckeri, Stockholm 211
Aktiebolaget Skellefteå Nya Tidnings Tryckeri, Skellefteå 174
Aktiebolaget Skånska Centraltryckeriet, Lund 153
Aktiebolagets Tryckeri, Luleå 149
Aktie-Bolags-Tryckeriet, Karlskrona 138
(R.) Almquist & (J.) Wiksells Tryckeri, Uppsala 229
Amiralitetsboktryckeriet, Karlskrona 137
Amiralitets- och Stadsboktryckeriet, Karlskrona 137
C.A. Andersson & Co., Malmö 154
Arbetshemmets Tryckeri, Uppsala 233
Arbetets tryckeri(bolag), Malmö 157
Associationsboktryckeriet, Stockholm 205
P(ehr) O(L.) Axmar, Falun 108
Abr. A. Berg & Co, Mariestad 161
C.M. Berg, Östersund 246
P.G. Berg, Stockholm 198
C.E. Bergstrand, Nora 162
Ed(w). Berlings boktryckeri, Uppsala 231
Berlingska Boktryckeriet, Lund 150
J.A. Björk (& Co.), Jönköping 131
T.R. Björkbom, Västerås 239
Blekinge Folkblads Tryckeri, Karlskrona 139
G.W. Blomqvists Boktryckeri, Stockholm 207
Bok- & Acc.-tr. Viking, Stockholm 215
Boktryckeri-Aktie-Bolaget, Sundsvall 218
Boktryckeribolaget, Malmö 157
Boktryckeribolaget, Skövde 175
Boktryckeri-Aktiebolaget, Hudiksvall 126
(Bok)tryckeri-Aktie-Bolaget(s Tryckeri), Kristianstad 141
Bolagstryckeriet, Karlskrona 138
Em. Bruzelius, Uppsala 227
C.M. Carlson, Stockholm 193
A. Cedergren, Stockholm 204
Christenssons Tr., Stockholm 215
Carl Deleen, Stockholm 185
Ecksteinska Boktryckeriet, Stockholm 189
P.J. Edholm, Hedemora 125
Edquist & Berglund, Uppsala 229
Esaias Edquists Boktryckeri, Uppsala 229
C.O. Ekblad & Co., Västervik 237
Elmén & Granberg, Stockholm 187

P.O. Ellverson(s Boktryckeri), Skellefteå 174
 Eskilstuna-Kurirens Tryckeri, Eskilstuna 106
 Eskilstuna Tidnings tryckeri(-aktiebolag), Eskilstuna 105
 Eslövs Typografiska Anstalt 106
 Falu (Nya) Boktryckeri-Aktiebolag, Falun 111
 Falu-Postens (Bok)tryckeri, Falun 111
 Filipstads Tidnings Boktryckeri, Filipstad 112
 J.V. Florén, Filipstad 112
 J.V. Floréns Enka, Filipstad 112
 Forssell & Lundgren, Malmö 156
 J.F. Forssells Boktryckeri, Falköping 107
 H. Fougte, Stockholm 182
 Gefle-Postens Tryckeri, Gävle 114
 C.E. Gernandt, Halmstad 123
 Gernandtska boktryckeriet, Halmstad 123
 Förr detta Grefingska Tryckeriet, Stockholm 180
 Groth & Petré, Linköping 145
 C.O. Grönstedt(s Boktryckeri), Stockholm 210
 S. Gummesson(s Boktryckeri), Helsingborg 125
 Léon Halléns Tryckeri, Sundsvall 220
 P. Hanselli, Uppsala 230
 J.A. Henriksson Tr., Sundsvall 222
 L.J. Hjerta, Stockholm 175
 A.G. Hellsten, Stockholm 196
 Sam. Hellströms Boktryckeri, Hudiksvall 126
 J.A. Henriksson Tr., Sundsvall 222
 E.A. Hollner & Comp., Sundsvall 218
 J.W. Holm, Stockholm 210
 J.W. Holms Boktryckeri, Falun 111
 D. Holmbergs Boktryckeri, Vänersborg 236
 J.C. Holmberg, Stockholm 183
 C.R. Holmqvists (bok)tryckeri, Göteborg 119
 Hudiksvalls Boktryckeri AB, Hudiksvall 218
 P.A. Huldberg, Falun 109
 P.A. Huldberg, Hudiksvall 126
 P.A. Huldbergs Tryckeri, Stockholm 202
 Huldbergska Boktryckeriet, Falun 109
 Oskar Hultbergs Tryckeri, Västerås 240
 Hägerstrand & Bergman, Sundsvall 219
 A.A. Hällgren, Piteå 171
 Härnösands-Postens Tryckeri(-Aktiebolag), Härnösand 127
 Härnösands Boktryckeri-Aktiebolag, Härnösand 128
 J(ohan) Hörberg, Stockholm 192
 Hörbergska Tryckeriet, Stockholm 192
 Johan Imnelii Tryckeri, Stockholm 191
 J. Jahn(s Boktryckeri), Vimmerby 235
 Jemtlands Tidnings (bok)tryckeri, Östersund 246
 Aug. Johansson, Falköping 107
 E.G. Johansson, Karlshamn 136
 Erik Johansson (boktr.), Halmstad 124
 J.A. Johansson, Härnösand 127

U. Johanssons Tr., Norberg 163
 Jämtlands Allehandas tr., Östersund 246
 Jämtlands Tidnings tryckeri, Östersund 246
 Johan Jönssons Boktryckeriaktiebolag, Norrköping 167
 C.A. Kindvall, Varberg 233
 Isidor Kjellbergs Boktryckeri, Linköping 147
 I. Kjellbergs Eftr., Linköping 147
 Carl Kjellin (& Co), Karlstad 140
 Kjellman & Bothvidsson, Norrköping 168
 G.C. af Klercker, Luleå 148
 Knutssons Boktryckeri, Malmö 159
 Kongl. Ordensboktryckeriet, Stockholm 182
 Kongl. Tryckeriet, Stockholm 182
 Kongl. Tryckeriet hos Henrik Fougst 182
 Kongl. Tryckeriet, Peter Momma, Stockholm 178
 Herman Lang, Kristianstad 141
 Joh. G. Langes Boktryckeri, Stockholm 180
 Langska Boktryckeriet, Kristianstad 141
 Sw. P. Leffler, Uppsala 228
 A.F. Lidman(s Boktr.), Hedemora 125
 Limhamns boktryckeri (Martin Ljung), Malmö/Limhamn 159
 M. Lindegren, Falkenberg 106
 A(nders) Lindgren (& Söners Boktryckeri), Göteborg 118
 Constantin Lindgréns Boktryckeri, Sala 171
 G.A. Lindgrén, Köping 143
 G.A. Lindgrén(s Boktryckeri), Sala 171
 Lindgrénska Boktryckeriet, Köping 143
 Johan Pehr Lindh, Örebro 244
 Nils Magnus Lindh, Örebro 244
 E.G. Lindroth, Umeå 225
 Edw. Lindroth, Umeå 225
 Gustaf Lindströms Boktryckeri, Stockholm 213
 Johan Lindströms boktryckeri, Sundsvall 220
 [Martin] Ljungs boktryckeri, Malmö 159
 E(dw). Ljungströms arfwingar, Växjö 243
 P.M. Lublin, Stockholm 198
 Luleå Boktryckeri-Aktiebolag, Luleå 149
 J.E. Lundberg(s Boktryckeri), Göteborg 120
 J.W. Lundberg, Skänninge 175
 J.W. Lundberg, Stockholm 199
 M.G. Lundberg, Stockholm 194
 N.P. Lundberg, Lund 152
 N.P. Lundberg & J.P. Lönnegren, Lund 152
 Lundbergska (Bok)tryckeriet, Lund 152
 C.J. Lundgrens Enka, Jönköping 131
 J(ohan) P(ehr) Lundström, Jönköping 129
 N(ils) E(rik) Lundström(s Boktryckeri), Jönköping 230
 N.E. Lundströms Enka, Jönköping 130
 Lundströmska Tryckeriet, Jönköping 129
 Länstidningens (bok- och sten)tryckeri(-AB), Örebro 245
 Ture Malmgren(s Boktryckeri), Uddevalla 225

Marcus et Comp., Stockholm 201
 N. Marcus, Stockholm 201
 Marquardska Tryckeriet, Stockholm 187
 Olof Michelsen(s boktryckeri), Göteborg 120
 K. Mobergs tryckeri, Stockholm 213
 Axel Moquists tryckeri, Stockholm 212
 F.B. Nestius, Stockholm 191
 Anders Nilsson boktryckeri, Eksjö 104
 P. Nilsson(s Boktryckeri), Uppsala 233
 S(amuel) Norberg, Göteborg 116
 Norbergiska Tryckeriet, Göteborg 116
 Nordiska Centraltryckeriet, Sundsvall 222
 H.G. Nordström, Stockholm 196
 Nordströmska Boktryckeriet, Stockholm 196
 P(ehr) E(lias) Norman, Arboga 103
 P(ehr) E(lias) Norman, Eskilstuna 105
 P. Elias Norman, Kristinehamn 142
 Per/Pehr E(lias) Norman, Stockholm 197
 Norrlänningens tryckeri, Sundsvall 220
 A(xel) Norrmans Boktryckeri, Norrköping 167
 Nya Boktryckeriet, Stockholm 207
 Nya Samhället(s Tr.), Sundsvall 222
 C. Nyberg, Stockholm 190
 J.O. Nyberg, Härnösand 128
 J.P. Nybergs boktr., Varberg 233
 W.P. Nygren, Piteå 171
 Peter Jör. Nyström, Stockholm 178
 Ny Tids Tryckeri, Göteborg 120
 Joh. Olssons boktryckeri, Göteborg 121
 Joh. Olssons Eftr., Göteborg 121
 E(rnst) Ad. Ortman, Stockholm 192
 A. Petersson, Kalmar 134
 A. Petersson & Sons Boktryckeri, Kalmar 134
 Franz Petersson, Nora 162
 Fredrik Petterssons Tryckeri AB, Norrköping 169
 J.P. Pettersson, Skara 173
 Petterssonska boktryckeriet, Skara 173
 Petterssonska Boktr. Eftr., Skara 173
 Petré & Abrahamsson, Linköping 145
 Axel Petrés Boktryckeri, Linköping 145
 Petré & Son, Linköping 145
 M. Polheimers Boktryckeri, Malmö 156
 Adolf Fredrik Raam, Norrköping 164
 Ad. Fr. Raams Enka, Norrköping 164
 Swen Rask, Växjö 241
 (Direktör) Swen Rasks Enka, Växjö 241
 f.d. Rasks Boktryckeri, Växjö 241
 C.H. des Rëaux, Nyköping 169
 C.F. Ridderstad, Linköping 146
 Samuel Rumstedt, Stockholm 188
 Edvard Rydahls Boktryckeri, Stockholm 216

H. Aug. Salmonson(s boktryckeri), Falkenberg 106
 Salmonsonska boktr., Falkenberg 106
 Lars Salvius, Stockholm 179
 F.L. Schmidt, Falun 111
 f.d. Schultzes Boktryckeri, Stockholm 201
 P.G. Sellin, Uppsala 233
 Franz Sjöberg, Stockholm 203
 Skånetryckeriet, Malmö 158
 Skånska Centraltryckeriet, Malmö 156
 Skövde Tidnings Boktryckeri, Skövde 175
 Smedbergs Boktryckeri, Stockholm 212
 Smålandspostens boktryckeri, Växjö 243
 Smålands-Postens Tryckeri, Växjö 243
 Direct. Och Kongl. Fältboktryckaren P. Sohm, Stockholm 186
 Otto Sporsén, Växjö 243
 Carl Stolpe, Stockholm 180
 A.M. Strinnholm, Stockholm 190
 J.H. Struve, Sundsvall 219
 Ströhm & Bröder Westin, Kalmar 133
 E(rnst) P(eter) Sundqwist, Gävle 113
 C.G. Sundqwist, Gävle 113
 Sundsvalls Nyheter tryckeri, Sundsvall 220
 Sundsvalls Tidnings AB, Sundsvall 219
 Sundsvalls Tidnings (Bok)tryckeri, Sundsvall 219
 E. Svensson, Stockholm 207
 Joh. A. Svensson(s Boktr.), Halmstad 123
 J.W. Svensson, Stockholm 207
 Andreas J. Sylvenius, Stockholm 184
 J.F. Säfberg, Köping 163
 C.G. Södergren, Växjö 242
 Söderhamns Nya Tryckeri-Aktiebolag, Söderhamn 223
 Söderhamns Tidnings Tryckeri, Söderhamn 223
 O. Söderling, Vimmerby 235
 Söderlings Tidnings- och Boktryckeri, Vimmerby 235
 A. Söderström, Söderköping 224
 Gust. Thorén(s boktryckeri), Söderköping 224
 Gustaf Thorsander, Skövde 175
 Tidn. Barometerns A-B Tryckeri, Kalmar 134
 Tidningen Kalmars Aktiebolags Boktryckeri, Kalmar 135
 D. Torssell, Västerås 239
 Tryckeri AB Skandia, Stockholm 214
 Tryckeri-Aktiebolaget, Söderhamn 223
 Tryckeriaktiebolaget Framtiden, Malmö 157
 Tryckeribolaget Blekinge, Karlskrona 139
 Tryckeriföreningen Blekinge, Karlskrona 139
 Tryckeriföreningen Nerikes Tryckeri, Örebro 246
 Tryckeriföreningen Nya Samhället(s Tr.), Sundsvall 222
 Typografiska Föreningens Boktryckeri, Stockholm 204
 Chr. Törnequists Tryckeri, Norrköping 166
 Ullners Tryckeri, Malmö 159
 M.W. Wallberg & Comp. Boktryckeri, Norrköping 167

J(on) Ad(olf) Walldén, Stockholm 194
 A. Wallin, Stockholm 198
 Fridolf Wallins Boktryckeri, Linköping 146
 Vasatryckeriet, Stockholm 213
 Bröderna Weiss Boktryckeri, Göteborg 121
 Wenersborgs-Postens (bolags bok)tryckeri, Vänersborg 236
 Wennberg & Nordström, Stockholm 181
 Lars Wennberg, Stockholm 181
 Wennberg et Compagnie, Stockholm 181
 Wennlundska Boktryckeriet, Stockholm 193
 Ludv. Westerberg, Stockholm 197
 C.P. Westerlund(s boktryckeri), Strängnäs 217
 H.V. Vesterlunds boktryckeri, Sundsvall 220
 Westerlundska boktryckeriet, Strängnäs 217
 A. & O. Westin, Kalmar 133
 Otto Westin, Kalmar 133
 Westinska Boktryckeriet, Kalmar 135
 A. Th. Westman, Hedemora 125
 A. Th. Westmans Boktryckeri, Malmö 157
 L. Wikström, Stockholm 199
 Wimmerby Tidnings tryckeri, Vimmerby 235
 Wimmerby-Kurirens (bok)tryckeri, Vimmerby 235
 P(etter) Winge, Nyköping 169
 P.E. Winge, Nyköping 169
 Winge och son, Nyköping 169
 Wändahl & Andersson, Stockholm 215
 Västgöta-Korrespondentens (bok)tryckeri, Skövde 175
 Anders Zetterberg, Stockholm 184
 Ågren & Holmbergs Boktryckeri, Sala 171
 Åkerbloms tryckeri, Falun 110
 Emil Öberg, Hedemora 125
 F.A. Öhman, Mariefred 160
 Östermalmstryckeriet, Stockholm 210
 Östgöta Correspondentens Boktryckeri, Linköping 146
 Östgötens Boktryckeri, Linköping 147

Personregister

Adolf Fredrik, kung 179
Adler, L. vice häradshövding 157
Alma Rek, signatur, se Ekerot, Hjalmar
Almqvist, Robert, boktryckare 229
Andersson, Alfred, skillingtrycksförläggare 83
Andersson, Alb., boktryckare 222
Andersson, August, konstförvant 138
Andersson, Carl August, boktryckare 154
Ankarström, Jacob Johan, kungamördare 194
Appelqvist, J.A., notarie, tryckeriföreståndare 160
Askund, Per Herman, boktryckare 112
Aurell, C.J.G., faktor 128
Axell, S., tryckeriföreståndare 218
Axmar, Johan Adolf, boktryckare 108f
Axmar, Per Olof, boktryckare, tidningsredaktör 61, 66, 108, 113
Axmar, Ulrika, boktryckaränka, boktryckare 108f
Bagge, Samuel Viktor, bokhandlare, boktryckare 236
Barkén, Mauritz, fil. dr, bokhandlare, förläggare, boktryckare 143
Battram, H., friherre, boktryckare 182
Beckman, Johan, faktor, boktryckare 196
Belfrage, Johan Leonard, boktryckare 25, 103, 162, 175
Bellman, Carl Michael, poet 114, 151, 184, 188, 192, 193
Bengtsson, Bengt, museiman, bokhistoriker, museichef, författare 8
Berckenmeyer, B., musikdirektör, tidningsredaktör 136
Berg, A.F., boktryckare 240
Berg, Abraham Alfred, boktryckare 50, 57, 161
Berg, Carl Fredrik, boktryckare 241
Berg, Carl Magnus, boktryckare 27, 41f, 196, 218 246
Berg, Edla, boktryckaränka, boktryckare 246
Berg, Per Gustaf, bokhandlare, boktryckare, förläggare 70, 196, 198f
Bergegren, Hinke, tidningsredaktör, journalist 167
Berger, P.A. bokbindare, boktryckare 135
Berglund, fru, se Marquard-Berglund
Berglund, A.O. Oskar, boktryckare 229
Berglund, Lars Ulrik, boktryckare 149
Berglund, C.F., notarie, boktryckare 187
Bergman, J.M. stadsläkare, boktryckare 109
Bergman, O.F., faktor, boktryckare 131
Bergstrand, Carl Emil, boktryckare 162
Bergström, Daniel, sekreterare, tidningsutgivare, tryckeriarrendator 236
Berling, Carl Fredrik, boktryckare, tidningsredaktör 151
Berling, Carl Gustaf, boktryckare 65, 150
Berling, Christian Fredrik, boktryckare 151
Berling, Edward Wilhelm, docent, bibliotekarie, tidningsredaktör 151
Berling, Edward, akademiboktryckare 231
Berling, Ernst, boktryckare 150
Berling, Fredrik Johan, jurist, boktryckare, tidningsredaktör 151

Billingsley, Johannes, boktryckare 217
 Bjurman, Göte, litteratör, boktryckare 139
 Björckegrens änka, boktryckaränka, boktryckare 144f
 Björk, J.A., räkenskapsförare, boktryckare 41, 131
 Björkbom, Ture Reinhold, faktor, tryckeriföreståndare, boktryckare 239f
 Björklund, Carl Peter, bokbindare, boktryckare, bokhandlare, författare 59, 237
 Björkman, Alexis, boktryckare, tryckeriföreståndare 221
 Björkman, Johan, boktryckare 157
 Björling, Ernst, visförläggare 36, 64, 81–83, 93, 168
 Björling, O.E., fil.dr, läroverksadjunkt 138
 Björn, Didric Gabriel, skådespelare, översättare, boktryckare 29, 145
 Björnsthål, Jacob Gustaf, bokhandlare, lånebibliotekarie, skillingtrycksförläggare 44–47, 58, 61, 69,
 170, 187f, 190, 192f, 195, 228, 239f
 Blanche, August, tidningsredaktör, journalist, författare, riksdagsledamot 196
 Blom, Oskar, lärare, präst, boktryckare 109
 Blombergsson, fältväbel, tryckeriföreståndare 223
 Blomqvist, Frans August, landskanslist, tidningsredaktör, boktryckare 139
 Blomqvist, Gustaf Wilhelm, boktryckare 205, 207
 Blomqvist, Johan Valfrid, tidningsredaktör, boktryckare 246f
 Blume, Johan Benjamin, boktryckare 164
 Bodell, J., konsul, boktryckare, tidningsredaktör 140
 Bohman, J.P., boktryckare, tidningsredaktör 160
 Boman, P.A., bruksägare, boktryckare 174
 Bonnier, Albert, boktryckare 193, 201
 Boström, Knut Bernhard, boktryckare 206
 Bothvidsson, boktryckare 168
 Brask, Hans, biskop 224
 Braun, J.M., skillingtrycksförsäljare, visförfattare 86f, 137, 142
 Braun, Wilhelm von, författare 202
 Breitfeldt, Alexander, mördare 199
 Brobäck, J., boktryckare 161
 Brodén, Carl Johan, lektor, kyrkoherde, boktryckare 173
 Bronell, A., bokhandlare 57, 112
 Broocman, Carl Fredrik, boktryckare 164
 Broocman, Reinerus, kyrkoherde, boktryckare 164
 Brunnus, Ericus Eri, superintendent 116
 Bruzelius, Emanuel, bokhandlare, boktryckare, förläggare 45, 57, 227f
 Burman, Petrus, boktryckare 174
 Caesar, Emil, dragspelare, skillingtrycksförsäljare 89
 Cajanus, August, telegrafkommissarie, tidningsredaktör, disponent, boktryckare 128, 148
 Carlberg, Carl Fredrik, bokbindare, boktryckare 174
 Carlén, Johan Gabriel, skriftställare 200, 201
 Carlson, Carl Magnus, sekreterare, boktryckare, tidningsutgivare 193
 Carlsson, Adolf, visförfattare, skillingtrycksförsäljare 106
 Carlsson, B.C. (pseud.), visförfattare 221
 Carlsson, Samuel Johan, skillingtrycksförsäljare, visförfattare 87f, 147f
 Cederberg, Björn, visboksutgivare 206
 Cedergrén, Fredrik Folqvartd, tygvaktare, hovsekreterare, boktryckare 141
 Cedergren, Axel, boktryckare 204
 Cederschiöld, Henrik Samuel, lektor, boktryckare 242f
 Celsius, Anders, astronom, fysiker 47

Charles W:n, signatur, se Wastensson
 Christensson, Georg, boktryckare 215
 Chronwall, Jöns Hansson, skillingtrycksförläggare, visförfattare 63, 70-73, 78, 84, 89f, 118, 156, 211-213
 Colling, Lars, författare 181, 184
 Cronwall, Mårten (Martin) Hansson, skillingtrycksförläggare, visförfattare 70, 214f, 216
 Crusenstolpe, Magnus Jacob, riksdagsledamot, tidningsredaktör, författare 295
 Curio, Henric, tryckeriföreståndare 226
 Curman, Johan, författare 129f
 Cöln, Johan von, med. dr, boktryckare 172f
 D'Orchemont, Sven Peter Gustafsson, gatumusikant, skillingtrycksförsäljare 212
 Dahlgren, Fredrik August, kansliråd, författare 202
 Dahlskog, M.P., faktor, boktryckare 211
 Dahlström, Johan August, boktryckare, journalist 189, 202
 Dalin, Olof von, skald 48, 114
 Danielsson, Axel, tidningsutgivare, redaktör, politisk agitator, boktryckare 36, 157
 Danström, Ludvig, tidningsredaktör, boktryckare 124
 Decreaux, Ludvig, akademiboktryckare 150
 Defoe, Daniel, författare 193
 Dejrigh, C.F., boktryckare 123
 Deleen, Carl, notarie, bokhandlare, boktryckare, författare, förläggare 56, 185f, 191
 Delphin, Charlotte, boktryckaränka, boktryckare (= Florén, C.) 31, 112
 Delphin, F.V., bokbindare, boktryckare 31, 112
 Deurell, Anders Gustaf, faktor, boktryckare 243
 Deurell, Carolina, boktryckaränka, boktryckare 243
 Eckstein, Regner, kammarskrivare, boktryckare 189
 Edquist, Esaia, fil. dr, förläggare, tidningsutgivare, boktryckare 45, 229f
 Ekblad, Carl Olof, boktryckare, bokhandlare 237
 Ekblom, Carl Johan, boktryckare 31, 126
 Ekbom, Christina, visförfattare, skillingtrycksförsäljare 115
 Ekerot, Bror Fredrik, apotekare, boktryckare, tidningsutgivare 244
 Ekerot, Hjalmar, litteratör, tidningsredaktör, boktryckare, sångförfattare, sign. Alma Rek 244
 Ekmansson, Johan Samuel, boktryckeriombudsman 66
 Ellverson, Per Mauritz, boktryckare 174
 Ellverson, Per Olof, boktryckare 174
 Elmblad, P., lektor, boktryckare 202
 Elmén, Carl, översättare, författare, boktryckare 187f
 Enefalk, Hanna, historiker, författare 67, 99
 Engström, Jon, läkare, affärsman, författare, boktryckare 134
 Fahlgren, Carl Alfred, boktryckare 140f
 Fahlman, J.A., faktor, boktryckare 183
 Falk, Svante, stadsfiskal, boktryckare, tidningsredaktör 245
 Flodman, Anders, tidningsman, författare, boktryckare 105
 Florén, Charlotte, boktryckaränka, boktryckare (= Delphin, C.) 112
 Florén, Jakob Viktor, boktryckare 112
 Florén, Magnus, bokhandlare, boktryckare 135
 Fontén, Johan Gustaf Adolf, litteratör, boktryckare 221
 Forsberg, Axel, läroverksadjunkt, boktryckare 244
 Forssell, Carl Daniel, boktryckare 140
 Forssell, Carl Gustaf, boktryckare 156
 Forssell, Carl Johan, boktryckare 107, 173
 Forssell, Emerence, boktryckare 107

Forssell, Johan Frithiof, farmaceut, boktryckare 107
 Forssell, Margareta, boktryckaränka 107
 Fougt d.y., Henric, boktryckare 182
 Fougt, Elsa, boktryckaränka, Kungl. boktryckare, förläggare 182
 Fougt, Henrik, Kungl. boktryckare 181f
 Franzén, Frans Michael, biskop, poet 114
 Frisk, Karl August, visförfattare 210
 Frösell, Gottfrid, tidningsredaktör, boktryckare 221f
 Gerhard, Karl, kuplett- och revyförfattare, skådespelare, teaterdirektör 94
 Gernandt, Christian Emanuel, boktryckare, förläggare 123f
 Gethe, Carl, journalist, tidningsredaktör, boktryckare 135
 Ghotan, Bartholomeus, boktryckare 176
 Gillberg, Ludvig, boktryckare 219
 Gjörwell, Carl Christoffer d.ä., publicist, bokhandlare, bibliotekarie 179
 Gothus, Laurentius Paulinus, biskop 216
 Granberg, Per Adolf, författare, publicist, boktryckare 101, 187–189
 Grefing, Lorentz Ludvig, boktryckare 180
 Grefwe, Amund Nilsson, boktryckare 23, 116
 Gris, Paulus, boktryckare 226
 Groth, Pehr Henrik, boktryckare 145
 Gumaelius, Arvid, telegrafkommissarie, tidningsredaktör, boktryckare 245f
 Gumaelius, Otto Joël, fil. dr, tidningsredaktör 245
 Gummesson, G., boktryckare 125
 Gummesson, Sofie, boktryckare 125
 Guntlack, Jakob, bedragare, tjuv 178
 Gustav II Adolf, kung 47
 Gustav III, kung 48, 181f
 Gustav Vasa, kung 47
 Gustavson, F., småskriftsförläggare, handlande, fabrikör 75, 77, 121
 Gutenberg, Johann, boktryckare 47
 Günther, Christoffer, boktryckare 132, 144
 Haberegger, Abraham, boktryckare 24, 150
 Haberegger, Vitus, bokbindare, bokhandlare, boktryckare 150, 154
 Hægström, Zacharias, boktryckare, förläggare 190
 Haij (Hay), Carl, provinsialläkare, boktryckare 225
 Hallén, Alfred, boktryckare, tidningsredaktör 138
 Hallén, E.M., boktryckare 222
 Hallén, Folke, boktryckare, stadskassör 138
 Hallén, Knut Didrik, boktryckare 222
 Hallén, Leon(hard), boktryckare 221f
 Hallén, Signe Eleonora, boktryckare 222
 Hammar, Sven, skillingtrycksförsäljare, visförfattare 87
 Hammarin, Johan Petter, boktryckare, tidningsredaktör 169f
 Hammarsköld, Lorenzo (Lars), författare, bibliotekarie, riksdagsledamot 191
 Hanselli, Per, bokhandlare, tidningsredaktör, boktryckare, förläggare 27, 230–232
 Hantsch, Georg, boktryckare 149, 154, 177f
 Happenius, Johan Ludvig, boktryckare 137
 Hasselquist, C.J., konsul, boktryckare 135
 Hedberg, N.R., boktryckare 215
 Hedenstierna, Alfred, tidningsredaktör, boktryckare, kåsör, sign. Sigurd 244
 Hedqvist, C., boktryckare 106

Hellman, J.Th., tryckeriföreståndare 233
 Hellsten, Anders Gustaf, faktor, boktryckare 196, 199
 Hellström, K.G., predikant, boktryckare 247
 Hellström, Samuel, bokbindare, bokhandlare, boktryckare 126
 Helsing, Anund Olofsson, boktryckare 177
 Helsing, Olof Olofsson, boktryckare 177
 Hemlin, C.G., boktryckare 175
 Hemlin, Mathilda, boktryckaränka, boktryckare 175
 Henriksson, J.A., boktryckare 222
 Hillman, Adolf jr., konsul, tryckeriföreståndare, tidningsredaktör 223
 Hjerta, Lars Johan, riksdagsledamot, tidningsman, boktryckare, förläggare, industriidkare 17, 34, 37, 189, 192, 195f, 200f
 Hjertman, C.G., kapten, boktryckare, tidningsredaktör 141
 Hoffman, Wilhelmina, skillingtrycksförsäljare, visförfattare, gatumusikant 115
 Hollner, E.A., bokhandlare, boktryckare 218
 Holm Lundqvist, Hedvig, boktryckaränka, boktryckare 210
 Holm, Carl G., boktryckare 193
 Holm, Johan Wilhelm, boktryckare 111, 210f, 213
 Holm, K.A., faktor 173
 Holmberg, Daniel, konstförvant, boktryckare 236
 Holmberg, Henrik Theodor, folkhögskoleföreståndare, redaktör, boktryckare 172
 Holmberg, Johan Christofer, bokhandlare, förläggare, boktryckare 183f
 Holmqvist, C.R., boktryckare 119
 Horn, Johan Laurentius II, faktor, gymnasiboktryckare, direktör 238f
 Horn, Johan Laurentius I, akademiboktryckare 179
 Huldberg, G.A., boktryckare 126
 Huldberg, Per Adolf, bokhandlare, boktryckare, förläggare 28, 31, 109, 126, 202f, 205
 Hultberg, Oskar, boktryckare 240
 Hållström, korpral, skillingtrycksbeställare 247f
 Hägerstrand, C.O.V., faktor, boktryckare 245
 Hägerstrand, J. Oscar, tidningsredaktör, boktryckare 219
 Hällgren, August Anders, boktryckare 171
 Hörberg, Johan, boktryckare 17, 20, 192f
 Imnelius, Johan, boktryckare, författare 191
 Indebetou, Helena, boktryckaränka 179
 Jahn, Jakob Julius, litteratör, tidningsredaktör, boktryckare 235
 Jansson, Erik, predikant 223
 Jansson, Gustaf, boktryckare 106
 Jansson, P.G., bokhandlare, boktryckare, tidningsredaktör 218
 Jansson, Sara Johanna, se Raam
 Jansson, W., visförfattare, skillingtrycksförsäljare 232
 Jeunsson, Peter, boktryckare 123
 Johannesson, Eric, docent, litteraturhistoriker, pressforskare 124
 Johansson, August, bokhandlare, boktryckare 107f
 Johansson, Erik Gustaf, redaktör, boktryckare, förläggare 136f
 Johansson, Erik, boktryckare 124, 167
 Johansson, Gustaf, bokbindare 171
 Johansson, J., visförfattare 155
 Johansson, Johan August, bokhandlare, boktryckare 127f
 Johansson, Johan Gustav, gatumusikant, skillingtrycksförsäljare 115
 Johansson, Johan Uno, bokhandlare, förläggare, boktryckare 163

Johansson, Johan, tidningsredaktör, publicist 195
 Johansson, Svante, boktryckare 136, 167
 Johansson, Tiny, boktryckaränka, boktryckare 124
 Johansson, Viktor, visförläggare, visförfattare 79f, 81, 168
 Jolin, Johan, skådespelare, författare 202
 Jonasson, J.A., gatumusikant, skillingtrycksförsäljare 212, 232
 Joseph, Levin, kantor, boktryckare 198
 Jäder, Emma, boktryckare 220
 Jönsson, Johan, faktor, boktryckare 167
 Karl X Gustav, kung 149
 Karlsson, Anders Johan, gatumusikant, skillingtrycksförsäljare 88f, 105
 Karström, Emil Bernhard, tidningsredaktör 57, 161
 Karström, Pehr Wilhelm, bokhandlare, boktryckare 161
 Katarina, kejsarinna av Ryssland 184
 Kellgren, Johan Henric, litteraturkritiker, poet, publicist 184
 Keyser I, Henrik, boktryckare 177
 Keyser III, Henrik, boktryckare 177
 Kihlberg, Catharina, bokhandlare, lånebibliotekarie, förläggare 58f, 69f, 89, 199f, 205–207, 209, 212
 Kindlund, Bernhard, boktryckare 157
 Kindvall, Carl Axel, folkskollärare, boktryckare, förlagsbokhandlare 233f
 Kjellberg, Anders, gymnasieboktryckare 172
 Kjellberg, Emil, tidningsredaktör 147f
 Kjellberg, Isidor, boktryckare, journalist, tidningsredaktör 87f, 146–148
 Kjellin, Carl, bokhandlare, boktryckare, tidningsredaktör 140
 Kjellman, boktryckare 168
 Kjällqvist, J.P., kantor, boktryckare 139
 Klemming, Gustaf Edvard, riksbibliotekarie, tryckerihistoriker 97, 204, 226
 Klercker, Gustaf Carl af, boktryckare 128, 148
 Knutsson, K.M.Th, tryckeriföreståndare 158
 Kodde, Leonard Waldemar van der, kassör, boktryckare 147f
 Kristiansson, Julius, boktryckare 162
 Kronwall, se Chronwall/Cronwall
 Kämpe, David, boktryckare 150, 163
 Landby, J.P., boktryckare 157
 Landin, A.F., skillingtrycksförsäljare 107
 Landin, Anders Petter, boktryckare, bokhandlare, förläggare, bruksägare 26f, 218f, 246
 Lang, Herman, bokhandlare, förläggare, boktryckare 141f
 Lang, Sigrid, boktryckare 32
 Lange, Johan Georg, boktryckare, bokhandlare, förläggare 177, 179–181, 245
 Larsson, Albin, visförfattare 119
 Larsson, Gustaf, visförfattare 155
 Larsson, Liss-Olof, riksdagsman 209
 Larsson, Nils William, boktryckare 107
 Leffler, Swen Petter, med. dr., förläggare, boktryckare 45, 227f
 Lenngren, Anna Maria, författare, poet 114, 184
 Lenngren, Carl Peter, kommerseråd, tidningsredaktör 184
 Leopold, Carl Gustaf, författare, poet 184
 Lewerentz, Frans Jakob, boktryckare, rådman 160, 173
 Lidholm, Alfred, skomakare, visförfattare, skillingtrycksförläggare 36, 63, 72–74, 120–122
 Lidman, Axel Fredrik, boktryckare, tidningsredaktör, kommunalpolitiker 125
 Lidner, Bengt, författare, poet 151

Lilja, Nils, botanist, författare 153
 Lindahl, Carl Fredrik, faktor, boktryckare 203
 Lindegren, Martin, boktryckare 106f
 Lindgren, Anders Magnus, boktryckare 118
 Lindgrén, Constantin, boktryckare 171
 Lindgren, Ernst Gustaf, boktryckare 118
 Lindgrén, Gustaf Adolf, boktryckare 143, 171f
 Lindgren, Johan Fredrik, handlande, boktryckare 240
 Lindgrén, Selma, boktryckaränka, boktryckare 171
 Lindh, Johan Per, boktryckare, förläggare, bruksägare 17–20, 24, 35, 192
 Lindh, Johan, boktryckare 244f
 Lindh, Nils Magnus, boktryckare, förläggare, bruksägare 35, 37, 50, 53, 187, 239, 244f
 Lindh, Per Magnus, boktryckare 245
 Lindqvist, Fredrika, visförfattare 84, 119
 Lindqvist, Oscar, visförfattare 119
 Lindroth, Edward, boktryckare 225f
 Lindroth, Erik Gustaf, boktryckare 225f
 Lindström, Carl Gustaf Arvid, boktryckare 213
 Lindström, Johan, se Saxon
 Lindström, Nils, skillingtrycksförläggare, visförfattare, skomakare 63, 77–80, 106, 158f
 Lindvall, Axel Valfrid (Djurgårds-Kalle), gatumusikant, skillingtrycksförsäljare 212
 Linnaeus, Carl, botaniker, författare 47
 Ljung, Martin, bokhandlare, boktryckare 159
 Ljungdahl, postvaktmästare, boktryckare 202
 Ljunggren, boktryckare 142
 Ljungström, Edward, faktor, boktryckare 243
 Lovén, Nils, regementspastor, författare, boktryckare 141
 Lovisa Ulrika, drottning 179
 Lublin, D.M., grosshandlare, boktryckare 198
 Lundberg, Johan Edvard, boktryckare 120
 Lundberg, Johan Wilhelm, konstförvant, boktryckare, tidningsredaktör, förläggare 69f, 175, 199f
 Lundberg, Magnus Gabriel, tryckeriföreståndare, boktryckare 194f, 197
 Lundberg, Nils Petter, boktryckare 151–153
 Lundberg, P.M.F., boktryckare 225
 Lundegård, Karl, boktryckare, tidningsredaktör 175
 Lundgren, Axel, boktryckare, tidningsredaktör 218
 Lundgren, Carl Johan, boktryckare 132
 Lundgren, Carl, fil. dr, tidningsredaktör 243
 Lundgren, Christina Charlotta, boktryckaränka, boktryckare 132
 Lundgren, Sven, boktryckare 156
 Lundin, Gustaf, tryckeriföreståndare, boktryckare 132
 Lundquist, Wilhelm, bokhandlare, boktryckare 127
 Lundqvist, Hedvig, se Holm
 Lundström, Johan Edvard, boktryckare, uppfinnare, industriman 131f
 Lundström, Johan Pehr, boktryckare, bruksägare, förläggare, kommunalpolitiker 35, 46, 52, 57, 129f, 166
 Lundström, Nils Erik, bokhandlare, boktryckare 46, 130f
 Lundström, Sven, faktor, boktryckare 154
 Lyckow (Lychou), Casten, boktryckare 221
 Lysén, G., bokbindare, bokhandlare 56, 165
 Löfving, W., bokhandlare, förläggare 69, 199
 Lönnegren, Johan Petter, boktryckare 152, 241, 243

Malm, Betty, bokhandlare 104
 Malmgren, C.G., tryckeriföreståndare 225
 Malmgren, Ture, boktryckare, tidningsredaktör 225
 Marcus, Isac, boktryckare 201, 203
 Marcus, Meijer, boktryckare 201
 Marcus, Nathan, boktryckare 198, 201
 Marquard, Carl Fredrik, boktryckare 17, 187
 Marquard, Johan Petter, boktryckare 187
 Marquard, Sara Christina Falk, boktryckare 32
 Marquard-Berglund, fru, boktryckaränka, boktryckare 30, 187
 Mattsson, Christina, visforskare, författare 163, 247f
 Michelsen, Olof Daniel, boktryckare 120
 Moberg, Karl, boktryckare 213f
 Momma, Peter, boktryckare, bruksidkare, tidningsutgivare 53, 169, 177f, 180, 238
 Momma, Wilhelm, boktryckare 178
 Moquist, Axel Amandus, boktryckare 212f
 Moqvist, C.J., lektor, tidningsredaktör 135
 Munktell, Theofron, mekaniker, industriidkare 37
 Munther, Frans Johan, seminarieadjunkt, tidningsutgivare, redaktör 243f
 Mårtensson, Elis 119
 Möller, Axel Ferdinand, boktryckare 106
 Möller, Axel, visförfattare 119 84, 119
 Möller, Herman, tryckeriföreståndare 142
 Möller, Herman Arnold, boktryckare 24, 172
 Möller, Viktor, boktryckare 157
 Nerman, Axel, boktryckare 140
 Nestius, Fredrik Bogislaus, boktryckare, förläggare 191f
 Nilsson, Anders, boktryckare, bokhandlare 41, 57, 104
 Nilsson, C.J. boktryckare, tidningsredaktör 235
 Nilsson, Georg Alfred, boktryckare 154
 Nilsson, P., faktor 138f
 Nilsson, Per, boktryckare 283
 Nisse L., signatur, se Lindström, Nils
 Norberg, Samuel, boktryckare, bruksidkare, förläggare 23, 53, 56, 60f, 116–118, 122
 Nordenflyckt, Hedvig Charlotta, författare, poet 114
 Nordin, Carl Gustaf, biskop, historiker, riksdagsledamot, boktryckare 127
 Nordin, Johan Gabriel, faktor, tryckeriföreståndare, boktryckare, tryckerihistoriker, författare 25, 27, 97, 122, 175, 204, 228
 Nordström, Anders Jacobsson, boktryckare 181, 187, 196
 Nordström, Henrik Gustaf, boktryckare 196
 Norman, Anders Ludvig, boktryckare 142f, 198
 Norman, Pehr Elias, boktryckare, tidningsutgivare 24, 26, 103f, 105, 142, 170f, 197f, 202
 Norrman, Axel, boktryckare, tidningsredaktör 36, 79, 167f
 Norstedt, Per Adolf, boktryckare 177, 182
 Nyberg, Carl, bokbindare, boktryckare 190
 Nyberg, Johan Olof, tryckeriföreståndare, boktryckare 127f, 219
 Nyberg, Johan Peter, litteratör, tidningsredaktör, boktryckare 233
 Nygren, Wilhelm Reinhold, bokbindare, boktryckare 148, 171
 Nyman, Carl Isak, visförfattare 240
 Nyström, Peter Jöran, boktryckare, bokhandlare 178f, 180
 Odelberg, Carl Olof, domkyrkokomminister, boktryckare 239

Odhner, Herman, folkhögskolerektor 172
 Ohlsson, Sven, boktryckare 236
 Olivecrona, R.O., fil. dr, boktryckare 139
 Olrog, Ulf Peder, folklivsforskare, viskompositör, radioman 84f
 Olsson, boktryckare 142
 O(h)lsson, C.G., typograf, faktor, visförfattare 155f
 Olsson, Johan, boktryckare 121,
 Onkel Adam, signatur, se Wetterbergh
 Ortman, Ernst Adolf, handelsbokhållare, boktryckare 190, 192
 Oudar, J.G., lagman, boktryckare 227
 Paulson, B. Th., skillingtrycksförläggare, bokhandlare 83f
 Petersson, Anders, faktor, boktryckare, tidningsredaktör 134
 Petersson, Franz, boktryckare 162
 Petersson, Gustaf R., tidningsredaktör, boktryckare 219
 Petersson, Hjalmar, boktryckare 134
 Peterzén, Frans Oskar, boktryckare 208
 Petré (Pettersson), Knut, boktryckare 173f
 Petré, Axel Didrik, boktryckare 145
 Pettersson, Fredrik, boktryckare 168f
 Pettersson, Gustaf, boktryckare 224
 Pettersson, Johan Petter, boktryckare 173
 Pettersson, Johanna Magdalena, boktryckaränka, boktryckare 173
 Pettersson, Karl Anders, boktryckare 173
 Pfeiffer, Johan, assessor, boktryckare 178, 182
 Pihl, Otto, visförfattare 155
 Polheimer, Axel Christoffer, boktryckare 156
 Polheimer, Mimmi, boktryckare 256
 Prytz, Magnus, boktryckare 118
 Quiding, Axel, bokhandlare 243
 Raam, Adolf Fredrik, boktryckare 67, 164f
 Raam, Sara Johanna f. Jansson, boktryckaränka, boktryckare, tidningsredaktör 29f, 33f, 40, 67, 101, 164–166
 Ramström, Fredrik, provinsialläkare, boktryckare 140
 Ranius, Allan, stiftsbibliotekarie, lokalhistoriker 145, 147
 Rappe, Adolf Fredrik Zacharias, kammарherre, boktryckare 151
 Rask, Beata Cristina, boktryckaränka, boktryckare 31, 241f
 Rask, Swen, handelsbokhållare, boktryckare, direktör 31, 241
 Réaux, C.H. des, löjtnant, boktryckare 170
 Reuterholm, Nils, landshövding 140, 244
 Ridderstad, Carl Fredrik, författare, riksdagsman, boktryckare 31, 145–147
 Rietz, Gust., bokhandlare 126
 Rietz, Johan Ernst, språkforskare 153
 Riis, August, boktryckare 210f
 Riis, Johan, stilgjutare, boktryckare 210f
 Rolf, Ernst, sångare, skådespelare, muskförläggare 94
 Roos, Rudolf, gatumusikant, visförfattare, skillingtrycksförsäljare 115, 230f
 Rosenius, Carl Olof, väckelsepredikant, tidningsredaktör 197
 Rudbeck, Olof d.ä., läkare, historiker, naturforskare, boktryckare 226
 Rudbeckius, Johannes d.ä., biskop 238
 Rumstedt, Samuel, boktryckare 36, 38, 188
 Runström, R.E., boktryckare 171

Ryd, Gustav Magnusson, gatumusikant, skillingtrycksförsäljare, visförfattare 88f, 105
 Rydahl, Edvard, boktryckare 216
 Rydeberg, Gustav, bokhandlare, boktryckare 244
 Röösgren, C., länsman 191
 Sahlin, H.A., tryckeriföreståndare 223
 Salmonson, Anna, boktryckaränka, redaktör 107
 Salmonson, Henrik August, boktryckare, redaktör 106f
 Salvius, Lars, boktryckare, bokhandlare, förläggare 179
 Sandberg, boktryckare 156
 Sandberg, Sven-Olof, sångare 94
 Sandwall, Johan, boktryckare, tidningsredaktör 131
 Saxon, Johan Lindström, boktryckare, tidningsredaktör, journalist, förläggare 220f, 247
 Schiöström, Carl, kapten, svärdsriddare, boktryckare 182
 Schmidt, C., jurist, boktryckare 141
 Schmidt, Frans Ludvig, boktryckare 111
 Schmidt, Nimrod, boktryckare 241
 Schröder, Jörgen, faktor 150
 Schultze, Claes, boktryckare 201
 Schön, August, boktryckare 160
 Schöning, Gabriel, grosshandlare, boktryckare 223
 Scott, George, metodistpastor, tidningsredaktör 197
 Scott, Walter, brittisk författare 193
 Scribe, Eugène, fransk författare 193
 Sebell, Fr. Viktor, akademiboktryckare 228
 Sellin, P.G., tryckeriföreståndare, visförfattare, boktryckare 233
 Serrander, Otto, boktryckare 114
 Sigurd, signatur, se Hedenstierna
 Sjöberg, Edvard Daniel, handelsbokhållare, författare, tidningsredaktör, boktryckare 201f
 Sjöberg, Franz, hovrättsnotarie, tidningsredaktör, boktryckare 38, 201, 203
 Sjöling, C.V., boktryckare 224
 Sjöström, Emilia (Emma), gatumusikant, skillingtrycksförsäljare 212
 Skoglund, Fredrik, bokhandlare, förläggare 167
 Smedberg, Carl Viktor Maria, boktryckare 88, 212
 Smitt, Matthias Peter, gymnasiiboktryckare 116
 Snell, Johan, boktryckare 176, 226
 Snoilsky, Carl, diplomat, biblioteksman, poet 156
 Sofia Magdalena, prinsessa 180
 Sohm, Peter, boktryckare, fältboktryckare 184, 186
 Sporsén, Hedda, boktryckaränka 243
 Sporsén, Otto, tidningsutgivare, redaktör, boktryckare 243
 Stanhope, Charles, Earl Stanhope, statsman, vetenskapsman, mekaniker 37
 Steffenburg, A., bokhandlare, förläggare, boktryckare 111
 Stenbeck, Alfred, boktryckare 138f
 Stenbeck, Herman, boktryckare 243f
 Stenbeck, J.M., boktryckare, förläggare 135, 137
 Stenbeck, Oskar Alfred August, boktryckare 175
 Stephens, George, fornforskare, skillingtryckssamlare 98f, 185, 194
 Sterky, Fredrik, boktryckare, tidningsredaktör, agitator, fackföreningsfunktionär 36
 Stick, Pelle, visförfattare 210
 Stolpe, Carl, faktor, boktryckare 178f, 180, 183
 Strehlenert, A.W., boktryckare 132

Strinnholm, Anders Magnus, boktryckare, historisk författare 190
 Struve, Johan Henrik, redaktör, boktryckare 218f
 Ströhm, Svante Gustaf Magnus, magister, boktryckare 133
 Sundell, Erik F., boktryckare 222
 Sundqwist, Pehr, faktor 113
 Sundqwist, Carl Gustaf, borgmästare, boktryckare, bokhandlare 113f
 Sundqwist, Ernst Peter, boktryckare, tidningsredaktör, bokhandlare 40f, 44, 61, 66, 106, 113f
 Sundvallson, Johan Olof, politiker, riksdagsman, tidningsman, boktryckare 230, 232
 Svedberg, Jesper, biskop 172
 Svedberg, Johannes, lektor, fil. dr, tidningsutgivare, redaktör, tryckeriföreståndare 236
 Svedbom, Jonas, rektor, boktryckare 127
 Svedjedal, Johan, professor, litteraturhistoriker 130
 Svensson, Anton, visförfattare 155
 Svensson, Emma, boktryckare 208
 Svensson, Johan Wilhelm, boktryckare 207–211
 Svensson, Johan Aron, tidningsredaktör, boktryckare 123
 Sylvenius, Andreas J., boktryckare 43f, 60, 184f
 Säfberg, Johan Fredrik, boktryckare, skillingtrycksförläggare 143f
 Sällvin, Herman, boktryckare, redaktör 247
 Söderberg, Johanna, länebibliotekarie, bokhandlare, skillingtrycksförläggare 70, 206
 Södergren, Carl Axel, bokhandlare 243
 Södergren, Carl Gustaf, bokhandlare, boktryckare, förläggare 50, 56f, 242
 Söderling, Oskar, stadsfogde, boktryckare, tidningsredaktör 235
 Söderqvist, Louise, boktryckare, tidningsredaktör 103
 Söderström, Anders, bokbindare, boktryckare 224
 Söderström, Jonas, boktryckare 135
 Tapper, Frans August, boktryckare, tidningsutgivare, redaktör 235
 Tegnér, Esaias, biskop, författare, poet 151
 Tellgren, Karl Gustaf, skillingtrycksbeställare 239
 Tengzelius, N.F., faktor, boktryckare 146, 224
 Theorell, Johan Peter, fil. dr, boktryckare 182
 Thetzell, Christina Catharina, boktryckaränka 241
 Thim, Alfred, urmakare, grosshandlare, förläggare 163
 Thorén, Gustaf, boktryckare 224
 Thorin, Johannes Andersson, skillingtrycksförsäljare, visförfattare 86f, 107, 124, 234
 Thorsander, Gustaf, tidningsredaktör, boktryckare 175f
 Tollstorp, J.Ph, kommissarie, disponent 201
 Torssell, bokbindare 239
 Torssell, Daniel, boktryckare, tidningsutgivare, redaktör, bokhandlare 239f
 Torssell, Gustaf, student, tryckeriföreståndare 27
 Triewald, Mårten, tekniker 47
 Törnequist, Christian, boktryckare 30, 101, 164, 166
 Törnequist, Fredrik, boktryckare 166
 Ulfsson, Jacob, ärkebiskop 176, 226
 Wadman, Johan Anders, författare, poet 202
 Wahlberg, Jonas Erik, redaktör 106
 Waldenström, Paul Petter, frikyrkopredikant, riksdagsman, tidningsredaktör 198
 Wall, Rudolf, boktryckare, tidningsman 22, 49, 200, 202
 Wallberg, Marcus Werner, bokhandlare, förläggare, boktryckare 167
 Walldén, Wilhelm, boktryckare, tidningsägare 194
 Walldén, Abraham W., grosshandlare, boktryckare 192, 194

Walldén, Anders Reinhold, notarie, boktryckare 192, 194
 Walldén, Jonas Adolf, bokhållare, boktryckare, chefredaktör 192, 194
 Wallin, Anders, metodistpastor, tidningsredaktör 198
 Wallin, Fridolf, boktryckare 31, 87, 146f
 Wallin, Karolina Maria (Lina), boktryckaränka, boktryckare 31, 146f
 Wallmark, Peter Adam, författare, kungl. bibliotekarie, boktryckare, kansliråd, tidningsredaktör 186, 189, 195
 Wanselius, Brita Christina, mördare 194
 Wastensson, Karl, skillingtrycksförläggare, sign. Charles W:n 73, 77, 122,
 Weiss, Axel L., boktryckare 77, 121
 Weiss, Em., boktryckare 77, 121
 Wennberg, Lars, boktryckare 177, 180f, 183
 Westerberg, Ludvig, fil. dr, språklärare, författare, boktryckare 195, 197
 Westerdahl, G.T., boktryckare 139
 Westerlund, Adolf, boktryckare, tidningsredaktör 217f
 Westerlund, Carl Peter, tryckeriföreståndare, boktryckare 160, 217f
 Vesterlund, H.V., boktryckare 220
 Westin, August, boktryckare, förläggare 133
 Westin, Otto, boktryckare, förläggare 133, 135
 Westman, Anders Theodor, faktor, boktryckare 125, 157
 Westman, Carl, lånbibliotekarie, boktryckare, förläggare 56, 193f
 Westrell, Erik, boktryckare 69f, 205, 207
 Weström, Anders, boktryckare 118
 Wetterbergh, Carl Anton, läkare, författare, tidningsredaktör, sign. Onkel Adam 146, 247
 Wibom, Lars Axel, bokhandlare, styrelseordförande 115
 Widbladh, Eric, faktor 245
 Wigström, Eva, folkminnessamlare, författare 146
 Wiksell, Julius, boktryckare 229
 Wikström, Lars, studerande, boktryckare 229
 Wildén, A., visförläggare 93f
 Winge, Pehr Eric, bokbindare, boktryckare, förläggare, bokhandlare, rådman, riksdagsman 67f, 169
 Winge, Pehr (Petter), bokbindare, boktryckare 67, 169
 Wingenbach, Fillip, skillingtrycksbeställare 201
 Wingenbach, J.P., gatumusikant, skillingtrycksförsäljare 204
 Vinstrup, Peder, biskop, boktryckare, författare 149
 Wotz (Wärts), Wilhelm, skillingtrycksförsäljare, visförfattare 88, 224
 Wrangel, Carl Adam, landshövding 141
 Wrangel, Ewert, litteratur- och konsthistoriker, professor, författare 110, 114, 144
 Zetterberg, Anders, boktryckare 184, 186
 Åberg, August, notarie, boktryckare 199
 Ågren, Julius Fredrik, tidningsredaktör, boktryckare 171f
 Åkerblom, Johan Frans, lärare, präst, boktryckare, författare 109f
 Åkerfelt, A.F., tryckeriarrendator 157
 Öberg, Emil, litteratör, boktryckare 125
 Öberg, Georg Anton, bokhandlare 186
 Öberg, Ludvig Teodor, faktor, publicist, litograf 188, 203, 205
 Öberg, Ludvig, faktor, boktryckare 45, 101, 188, 205
 Öhman, Emma, boktryckaränka, boktryckare 160
 Öhman, Frans August, boktryckare, tidningsredaktör 160

Skillingtryck, det vill säga folkliga småtryck med visor av de mest skilda slag, har på senare år blivit föremål för forskarnas intresse. Det är själva visorna som står i fokus; texternas innehåll och de anvisade melodierna. Utgivningens materiella förutsättningar har däremot sällan studerats. Hur gick det egentligen till att trycka visor? Vilka var människorna som framställde och sålde visor för sin försörjning?

I denna bok ger etnologen Eva Danielson huvudrollen åt just visproduktionens aktörer. Med fokus på det långa 1800-tal som var skillingtryckens storhetstid skildrar den inledande studien arbetet vid tryckerierna, de ekonomiska villkoren samt förläggarnas och försäljarnas roll i cirkulationen. Bokens andra del är en kommenterad katalog över tryckerier i Sverige som i mindre eller större omfattning har tryckt skillingtryck. Sammanställningen belyser som den första i sitt slag ett spännande område för visforskningen som också är en del av vår tryck- och populärkulturhistoria.